

ĀNANDAMĀLĀ

A Commentary on
Sri Sangrahashya of
Sri Madhwacharya
by
Traivikramaryadasa

Edited with a glossary
and foot-notes by
Bannanje Govindacharya

(Under the financial assistance by Ministry of Education
and Youth Services, Government of India)

1970

Daśapramati Prakāśana Samiti
UDIPI

आनन्दमाला

[श्रीमदानन्दतोषभगवत्पादवरीचतस्य संप्रहमाप्यस्य टीका]

★

चैविकमार्यदासः

★

यत्नञ्जेषदोषाहने गोविन्दाचार्येण संतोषिता,
दिप्पन्या च संयोजिता, सम्प्रेदिता च

★

भारतीयवेङ्कटाधिनायकम्याडियवमाहाय्येन प्रकाशिता

1970

दशप्रमतिप्रकाशनमिति:

रजतपीठपुरम् (उडुपी)

Ānandamālā

© All rights reserved

First Edition, 1970 (1000)

Edited by
Bannanje Govindacharya
Udipi-3

Published by
Daśapramatī Prakāśana Samitī
Udipi

Cover design by
R. K. De'gar

Printed at
Manipal Power Press
Manipal, S. India

Dedicated
to the Holy Feet
of

Sri Visvesha Thirtha Swamiji of
Sri Pejavar Mutt

INTRODUCTION

Life is a process, being imprisoned always craves for liberation. At times we come in contact with great souls appointed to enlighten the suffering lot, to show the suitable path to liberation. Good souls do descend to earth with abundance of spiritual energy, far superior to any other energy, to shape up things in accordance with the divine will. When in operation these souls radiate unintelligible powers that suppress the bad and enliven the good qualities without notice. Perhaps, after a long, we in Udupi were fortunate enough to smell a similar atmosphere, during the paryayam period of Sri Visvesha Thirtha Swamiji of Sri Pejavur Mutt. As one could feel the entire atmosphere was rather spiritually charged through his intensely active engagements in spiritual discourses and incessantly conscious attachment with Lord Krishna. He attracted many a good soul, helped them thrive in the right path. Indeed, a sunflower cannot but open its petals when the sun is in the rise.

Thus the Pravachan went on. Various types of people — teachers, office bearers etc etc assembled to have this rare opportunity of listening to Swamiji with great enthusiasm. Some of us took notes, posed questions foreign to traditional philosophy and some times childish questions (as we could discern later) also. Swamiji was kind enough to give patient hearing, reply with affinity and convince us, the mostly non-vedantic students. His impressive teaching make us realize that the philosophy of Sri Madhwa is based on very fundamental truths of creation.

Meanwhile our dear friend Sri Bannanje happened to find a rare manuscript of *ĀNANDAMĀLĀ*, a commentary on *Sangraha Bhashya* i.e. *Anu Bhashya* in the Ms library of Sri Palimar Mutt. We started copying it.

This is a masterpiece by Traivikramarya Dasa, probably a grandson of Sri Trivikrama Panditha of *Tattwa Dipika*-fame and the son of Sri Narayana Panditha, the renowned author of *Sri Madhwa Vijaya*.

To edit such a treatise, a work of this class, a single Ms, wornout and brittle, with elisions here and there was not enough. So we were in search of other Mss. In this, Sri Vishvothama Thirtha Swamiji of Sri Sode Vadiraja Muth came to help us. He gladly provided us with a manuscript from the Muth's library. We are grateful to Swamiji for his timely help.

Again Sri Bannanje went to Mysore and carefully studied the Ms preserved there in the Oriental Research Institute. With the help of these three Mss this well-edited version of *Ānandamālā* is finally ready to reach the hands of lovers of philosophy.

This precious work, we feel blessed and proud to dedicate to the holy feet of H H Sri Viswesha Tirtha Swamiji of Sri Pejavar Mutt

Finally we can never forget to thank Manipal Power Press for their splendid cooperation and excellent printing

5—11—1970

UDIPI

PRESIDENT

Dasapramati Prakasana Samithi

EDITOR'S NOTE

Some seven hundred years ago a storm arose in the belt of Indian philosophy to cleanse the spiritual path and remove the fetters of the good souls. This was Madhwa the great (1238 — 1317 A D)

A combination of spiritual and physical perfectness he was. A beau ideal of Herculean strength, a manifest of wisdom and benignity. His sermons aroused good souls all over the world for centuries after centuries.

This philosophical monarch had left some immortal imprints on earth for us. He composed 39 treatises¹ of uncomparable scholarship. His works were chiselled by wisdom. He spoke as none else in the history of Indian philosophy ever spoke. minimum words with maximum contents. It was an exposition of real bliss (अनन्दतीर्थ) which the good souls were and are craving for.

Sangraha Bhashya or *Sarva Shastrartha Sangraha* as known otherwise, is a brief gloss by Sri Madhwa on Sri Badarayana's *Brahma Meemamsa Sootra*. It is a microcosm containing macrocosm within as Sri Madhwa Vijaya puts it. अनन्तोऽयं प्रकटितस्त्वयाऽणौ भाष्यसंग्रहे (15/82)

1 It is generally believed that Sri Madhwa had composed only 37 treatises. But I, while searching for old Mss. happened to trace other two important works of Sri Madhwa. *Tithi Nirṇaya* and *Nyasa Paddhati*. Now the identity of authorship is undoubtedly proved. But this is not the proper place to go into the details.

Known so far there are five commentaries on this great work Among these the commentary by Sri Raghavendra Thirtha (तत्त्वमञ्जरी) is already printed It is quite popular among the students of philosophy

The other four preserved in the Mysore Oriental Library are (2) श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्याय author unknown (C 1338, ps 12), (3) अणुभाष्यविवरणम् by Srinivasa Thirtha, a disciple of Yadupathi Acharya² (C 2124 ps 17), (4) अणुभाष्यविवृति by Ānanda Thirtharya Sutha of Kagalur³ (C 2245, ps 13), and (5) Ānanda Mala All of these are Devanagari paper Mss

Among these four the first three commentaries are quite ordinary Nothing new, nothing original is disclosed No new light is shed on the text The pale and stale good old method is followed But Ānanda Mala is something remarkable, something outstanding

The author did not reveal his name This much is evident through the colophon⁴ and the Mangala Sloka⁵

2 It is stated in conclusive Sloka and colophon

अणुभाष्य मया श्रीनिवासेन विवृतं गुरो ।

यादवाचार्यसन्तानं कृपामालम्ब्य लेखत ।

यदुपतिक्षिप्यश्रीनिवासविरचिताणुभाष्यविवरणम् ।

3 Thus says the conclusive statement

कागलूरबुलाग्रध्यानन्दतीर्थार्यसूनुना ।

विवृतिस्त्वणुभाष्यस्य रचिताऽस्तु सता मुदे ।

4 त्रैविनमार्यदासवृतावानन्दमालायाम् — etc

5 त्रिविनमार्यान् परमान् गुरुन् मे

नारायणार्याञ्च गुरुन् नमामि ।

Here गुरु means father and परमगुरु grandfather Cp Madhwa

that he was a grandson of Sri Trivikrama Panditha (त्रैवित्रमार्यदास) and son of Sri Narayana Panditha. The Style of the composition has much resemblance to that of his grand father, Sri Trivikrama Panditha.

The title Ānanda Mālā is an epithet to this work. It is a type of composition possible not through sheer scholarship but through the spirit of devotion and dedication and the grace of great Guru. Sri Madhwa vouchsafed this Likucha family such a grace. Sri Trivikrama Panditha had the opportunity of having a philosophical dialectics with Sri Madhwa for 15 days that gave him the vision of real philosophy. So blessed was this family. Sri Madhwa's blessings worked in this gloss also.

The devotional approach of the author towards the divine guru is evident almost in every page. To mention a few

नहि बहुविशेषज्ञचूळामणिं सर्वज्ञभास्करमन्तरेणैतादृशभाष्यानु-
भाष्यविरचने चतुरस्तरचेताश्चतुर्दशभुवनेष्वस्ति । (p 27)

ब्रह्मसूत्रार्थसारान्वेषणेन तद्व्याख्यानमुल्याधिकारस्तु मुख्य-
प्राणस्यैवेति हि किञ्चिदवोचाम । (p 30)

इहापि हि मुख्याधिकारिणो देवादय एव भगवन्तः श्रूयन्ते । अस्माक
तु तदनुगृहीत एव वक्षिदधिकारलेश आशास्यते । नतु स्वयमे-
वाधिकारः । (p 30)

This commentary reveals a new world. Through the light shed by this work the depth of the text, we feel, deepened

Vijaya गुरुस्तान् त्रिविक्रमार्यान् प्रणमामि वर्यान् । Narayana
Panditha also called himself as त्रैवित्रमार्य in the colophon of
Naya Mānyari त्रैवित्रमार्यकृतौ नयमन्त्रार्थम् २१२

and the width widened. Rare interpretations and meanings are given to the text which we can nowhere find. No commentary has done more justice to the text than this does. Such a precious stone, adorable in the chest, was till now hidden in darkness.¹

His skill in textual interpretations are clearly seen in अन्तरविकरण (ps 28-29), गुहाधिकरण (ps 38-39) etc etc

This work of superexcellence is also the oldest available commentary and the nearest to Sri Madhwa. But the later commentators had unfortunately not come across this glossary. Had they, the whole method of their interpreting the text would have changed. The only commentator happened to witness this work was Sri Jagannatha Yathu of Sri Vyasaraya Muth. He quotes some passages from Ānanda Mālā in his *Bhashya Dipikā*.

There is one more revealing fact worth-noting to the research students. Current reading of the Sangraha Bhashya is a bit variant. But Ānanda Mālā follows the ancient reading, a reading found in the oldest scripture of Sarva Moola written by Sri Hrishiksha Thirtha, the first disciple of Sri Madhwa.

The first mention of this work is perhaps by Dr B N K Sharma in his scholarly thesis "A History of the Dvaita School of Vedānta and its Literature". He writes thus

"A son (?) and disciple of Narayana Pandithacharya, who describes himself merely as 'Trivikramāryadāsa'—a disciple and 'slave' of the son of Trivikrama, wrote a gloss on the Anu-Bhashya, entitled Ānandamālā, of which a devanagari Ms is preserved in the Mys O L. A passage from it is quoted in Jagannatha Thirtha's Bhashya dipikā (p 1097) dismissing

the explanation given by Vadiraja of the passage सच्चिदानन्द आत्मेति with the remarks that his explanation is opposed to that of the Ānandamāla The S K (p 20) wrongly attributes this work to Padmanabha Thirtha Internal evidence leaves no room for doubt that the author was a disciple of Narayana Panditha He has not, however, chosen to reveal his name

The commentary which is the earliest known on the Anubhashya is full and informing His ornate style leaves a family resemblance to that of Trivikrama and his son In him, too, we meet with the same gushing rhapsodies of admiration for Madhwa The following passage is a typical example

नहि बहुविशेषज्ञचूळामणि सर्वशभास्करमन्तरेण एतादृशभा-
प्यानुभाष्यरचने चतुरतरचेताश्रतुर्दशभुवनेष्वस्ति । किम्पुन-
रेवेनैव धाक्येन पदेनाक्षरेण वा तत्तदधिकरणार्थसंग्रहभाषणे
कृशलमतिर्नास्तीति । यदभिप्रेतार्थस्य अशाशमपि श्लेशत एव
वय वक्तु सम्प्रति यथामति यतामहे । नचास्माक तत्प्रति-
पादनपाटवमपटुधियाम् । यद्यप्यस्मदाचार्याग्नय मध्वसूर्य
सन्दर्शितार्थान् तत्प्रसादैकबलमवलम्ब्य कथञ्चित् प्रायश
प्रकाशयितुं शक्नुवन्ति । तथाऽपि न खलु वय दद्योतसमद्यो-
तत्वादेतद्योतितानपि तानशाशेन च प्रकाशयितुं शक्नुमः ।
किन्तुहि? मनोवाग्भिस्तद्भाष्यभावावर्तनलोत्यादेवायमस्म-
त्सनाहविजृम्भ ।

The other short works of Trivikramaryadasa have been brought to my notice by my friend Sri K T Panduranga They are (2) a gloss on Madhwa's Kathopanishad Bhashya and (3)

another on the Māndūkā Bhashya Both are available in complete Devanagari Mss with Sri Gurjari Srinivasacharya of Malkhed Their identity of authorship is established by the style, the introductory statements and colophon”
(Vol 1, P 290 291)

Tulu Mss of these commentaries on the Upanishad Bhashyas are also available in the Ms library of Sri Sode Vadiraja Muth, Udipi I wish both the works be published soon

I had three Mss before me while editing this work Apart from the Devanagari paper Ms (referred as ग पुस्तक here) of the Mysore Oriental Library I had been able to procure two Tulu palm leaf Mss in Udipi itself One is from Sri Palmar Muth (referred as क पुस्तक), and the other from Sri Sode Vadiraja Muth (ख पुस्तक)

I am always grateful to these Institutions for their co-operation for the great cause

— Bannanje Govindacharya

The historical house of Sri Trivikrama Panditha, grandfather of the author, in Kasaragod, now in Kerala State. The great works like *Tattvādīpikā*, *Mādhva Vijaya* and *Ānanda Mālā* were probably composed under this roof. Except some modifications — roofing with Mangalore Tiles, lime plastering etc. etc., the old house remains the same in its basic structure as it was in the time of Sri *Mādhva*. This old house, a pilgrim centre to the *Mādhvas* is known as *Karu Matha*. There is an image of Sri *Lakṣmī Nārāyaṇa* vouchsafed by Sri *Mādhva* to Sri *Trivikrama Pandita*, his beloved disciple, which is still being worshipped with great reverence, though the house is now occupied by some non-*mādhvas*.

आनन्दमाला

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितं
सग्रहमाप्यं च

सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः

- ॐ ॥ ^१ विष्णुरेव विजिज्ञास्य सर्वकर्ताऽऽगमोदित ।
समन्वयादीक्षतेऽथ पूर्णानन्दोऽन्तर खलत् ॥ १
- प्रणेता ज्योतिरित्याद्यं प्रसिद्धं रन्यवस्तुषु ।
उच्यते विष्णुरेवैक सर्वं सर्वगुणत्वत ॥ २
- ० ० ० ० ० ०
- सर्वगोऽन्ता नियन्ता च दृश्यत्वाद्युज्जित सदा ।
विश्वजीवान्तरत्वाद्यैर्लिङ्गं सर्वैर्युत स हि ॥ ३
- ० ० ० ० ० ०
- सर्वाश्रय पूर्णगुण सोऽक्षर सन् हृदस्जग ।
सूर्यादिभासक प्राणप्रेरको देवर्तरपि ।
ज्ञेयो न वेदै शूद्राद्यं कम्पकोऽन्यश्च जीवत ॥ ४
- पतित्वादियुगैर्मुक्तस्तदन्यत्र च वाचकं ।
मुह्यत सवशब्दश्च वाच्य एको जनार्दन ॥ ५
- ० ० ० ० ० ०

१ प्रचलितपाठेऽत्राश्री -

"नारायण गुणै र्वैरदीर्घं दोषवर्जितम् ।

ज्ञेय मय्य गुरुश्चापि नत्वा सूत्राय उच्यते ॥"

इति भाष्याद्यप्य पठ्यते । मूनवोरोषु तु न क्वापि । न व्याचक्ष्यौ चाऽनन्दमाला
वृत् । तत्त्वमज्ज्याद्या अन्या र्वर्वा अपि न्यास्या इद पद्य संग्रहभाष्यम्याप्याद्य
पद्यमिति परिजगृह ।

अव्यक्त कर्मवाच्यैश्च^१ वाच्य एकोऽमितात्मक ।
अवान्तर कारण च प्रकृति ज्ञान्यमेव च ॥

६

इत्याद्यन्यत्रनियन्तरपि मुख्यतयोदित ।
शब्देरतोऽनन्तगुणो यच्छब्दा योगवृत्तय ॥
॥ ० ॥ अथमोऽध्याय ॥ ० ॥

७

—०—

श्रौतस्मृतिविरुद्धत्वात् स्मृतयो न गुणान् हरे ।
निषेद्धुं शक्नुयुर्वेदा नित्यत्वान्मानमुत्तमम् ॥

८

^२देवतावचनाप्राप्तो घदन्तीत्यादिना वच ।
नायुक्तवाद्यसम्प्रव कारण दृश्यते वचचित् ॥

९

असज्जीवप्रधानाविशब्दा ग्रहण्य नापरम् ।
घदन्ति कारणत्वेन ववापि पूर्णगुणो हरि ।
स्वातभ्यात् सर्वकर्तृत्वानायुक्त तद् वदेच्छ्रुति ॥

१०

० ० ० ० ० ०

भ्रान्तिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तित ।
न तद्विरोधाद् वचन वैदिक शङ्क्यता वजेत् ॥

११

० ० ० ० ० ०

-

१ अयमेव हूणीकेशतीर्थसम्मत पाठ । 'कर्मवाच्यैश्च इत्यान दमालापाठ
इति भाति । पेञ्चावरमठीयप्राचीनकोशे तु तथैव पाठ ।

२ अय मूलकोशपाठ । आन दमालासम्मतश्च ।
'देवतावचनादापो घदतीत्यादिव वच
इति तु व्याख्यानान्तरसम्मत प्रचलितपाठ ।

आकाशादि समस्तं च तज्जं तेनेव लीयते ।
 सोऽनुत्पत्तिसमः कर्ता जीवस्तद्वशः सदा ।
 तदाभासो हरिः सर्वरूपेष्वपि समः सदा ॥

१२

० ० ० ० ० ०

मूढ्यप्राणश्चेन्द्रियाणि देहश्चैव तदुद्भवाः^१ ।
 मूढ्यप्राणवशे सर्वे स विष्णोर्वशः सदा ॥

१३

सर्वदोषोज्झितस्तस्माद् भगवान् पुरुषोत्तमः ।
 उक्ता गुणाश्चाविरुद्धास्तस्य वेदेन सर्वया^२ ॥

१४

॥ ० ॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥ ० ॥

—०—

शुभेन कर्मणा स्वर्गं निरयं च विकर्मणा ।
 मिथ्याज्ञानेन च^३ तमो ज्ञानेनैव परं पदम् ।
 याति तस्माद् विरक्तः सन् ज्ञानमेव समाधयेत् ॥

१५

० ० ० ० ० ०

सर्वावस्थ्याप्रेरकश्च सर्वरूपेष्वभेदवान् ।
 सर्वदेशेषु कालेषु स एकः परमेश्वरः ।
 तद्भक्तितारतम्येन तारतम्यं विमुक्तिगम् ॥

१६

० ० ० ० ० ०

सत्त्विदानन्द आत्मेति मानुषस्तु^४ सुरेश्वरः ।
 यथाक्रमं बहुगुणैर्बहुधा त्वस्वित्सर्गुणैः ॥

१७

१ "तदुद्भव." इति प्रचलितपाठः ।

२ "सर्वं" इति प्रचलितपाठः ।

३ "मिथ्याज्ञानेन तु" इति क्वचिन् विशेषः ।

४ "मानुषश्च" इति प्रचलितपाठः ।

उपास्य सर्ववेदेश्च सर्वैरपि यथाबलम् ।	
ज्ञेयो विष्णुर्विशेषस्तु ज्ञाने स्यादुत्तरोत्तरम् ॥	१८
० ० ० ० ० ०	
सर्वेऽपि पुरुषार्या स्युर्ज्ञानादेव न संशयः ।	
न लिप्यते ज्ञानवाश्च सर्वदोषैरपि क्वचित् ॥	१९
गुणदोषं सुखस्यापि वृद्धिह्रासौ विमुक्तिगौ ।	
नृणां सुराणां मुक्तौ तु सुखं बलुप्तं यथाक्रमम् ॥	२०
॥ ० ॥ तृतीयोऽध्यायः ॥ ० ॥	

—०—

विष्णुर्ब्रह्म तस्याऽऽदातेत्येव नित्यमुपासनम् ।	
कार्यमापद्यपि ब्रह्म तेन धात्यपरोक्षतम् ॥	२१
प्रारब्धकर्मणोऽप्यस्य ज्ञानेन स्यात् ^१ परित्यक्तम् ।	
अनिष्टस्योभयस्यापि सर्वस्यायस्य भोगतः ॥	२२
० ० ० ० ० ०	
उत्तरेषूत्तरेष्वेव ^२ यावद् वायुः विमुक्तिगाः ।	
प्रविश्य भुञ्जते भोगास्तदन्तर्बहिरेव वा ॥	२३
वायुर्विष्णुः प्रविश्यैव भोगश्चैवोत्तरोत्तरम् ।	
उत्क्रम्य मानुषा मुक्तिं यान्ति देहक्षयात् सुरा ॥	२४
० ० ० ० ० ०	
अचिरादि यथा वायुः प्राप्य तेन जनार्दनम् ।	
यान्त्युत्तमां नरोच्चाद्या ब्रह्मलोकात् सहामुना ॥	२५
० ० ० ० ० ०	

१ "ज्ञानादेव इति प्रचलितपाठः ।

२ "उत्तरेषूत्तरेष्वेव" इति प्रचलितपाठः ।

यथासङ्कल्पभोगाश्च चिदानन्दशरीरिण ।

जगत्सृष्ट्यादिविषय महासामर्थ्यमप्युते ॥

२६

यथेष्टशक्तिमन्तश्च विना स्वाभाविकोत्तमान् ।

अनन्यवशगाश्चैव यद्विह्वासाविवर्जिता ।

दुःखादिरहिता नित्य मोक्षन्तेऽविरत सुखम् ॥

२७

॥ ० ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ० ॥

—०—

पूर्णप्रज्ञेन मुनिना सर्वशास्त्रार्थसंग्रह ।

कृतोऽयं प्रीयता तेन परमात्मा रभापति ॥

२८

नमो नमोऽशेषदोषदूरपूर्णगुणात्मने ।

विरिञ्चदशर्वपूर्वैरुपवन्द्याय श्रीवराय ते ॥

२९

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादकृत

‘सर्वशास्त्रार्थसंग्रह’ समाप्त

१ अस्यैव च क्वचित् ‘अणुभाष्यम्’, ‘अणुवेदान्त’, ‘भाष्यसंग्रह’
‘संग्रहभाष्यम्’ इति च व्यपदेशः । “अनन्नोऽर्थं प्रवदितस्त्वयाऽणौ भाष्यमग्रहे”
(म०वि० १५ ८२) इति नारायणपण्डिताचार्यः । संग्रहभाष्यमिति चाऽनन्द-
मानान्ते ।

ॐ ॥ स्वानन्दसविन्मय^१मङ्गलाङ्ग
निर्दोषमात्मानमनन्तरूपम् ।
ब्रह्मकवेद्य^२ सकलोद्दर्शित
विष्णु स्मराम सतत रमेष्टम् ॥

१

स्वानन्दतीर्थार्यसदागमान्त-
विद्यामहाचार्यतमान् मुनीन्द्रान् ।
निरस्तदुस्तकंदुरागमौघान्
बन्धे मुहुर्प्यासपदाश्रयाश्च ॥

२

ॐ ॥ विज्ञानतामवित्तस्य मध्यम्य जगतीगुरो ।
पूर्वाचार्यमहिष्ठानामिय प्रणतिमालिका ॥

स्वानन्देत्यादि प्रतिपाद्य परिचित्य प्रणमति । स्वयमेवाऽनन्द । स्विति दुःखा-
सम्भिन्नश्च । प्रथमेन प्रथमाध्याय द्वितीयेन च विशेषणैर्न द्वितीय विवृणोति ।
उपपद्यते चानन्तनामत्वमनन्तरूपत्वात् । सच्चिदानन्द आत्मेति साधनाध्याय-
मारसग्रह । निर्दोषमिति सत्यदार्ढ्यं । “मत्त्व नम निर्दोषत्वम्” इति तृतीयस्य
तृतीये तत्त्वदीपिका । बाह्यमनसदेवता रमा । स्वरूपानन्देन रमन्त इति मुक्ताश्च
रमा । रतिमानरूपत्वाच्च । तदिदं फलाध्यायनिष्कर्षं । ब्रह्मेति वेदा उच्यन्ते ।
वेद्या अप्युच्यते । एवंति केवल मुख्यतया च । अन्येऽपि यथायोगमर्था । वेद्यमिति
प्रतिपाद्य च । केवल वेदैरेव मुख्यतया च वेद्यमा विलक्षणत्वादिना वेदित वित्तं
च । मन्त्रलेख्य उर्वो सकला च शक्ति । विष्णुमिति व्याख्यानव्याख्येययोरेकार्थ्यं-
माह ॥ १ ॥

सूत्रकार भाष्यकार च द्वितीयेन प्रणमति—स्वानन्दतीर्थस्य अयं आर्यो
वा स्वामी गुर्वा । वेदान्तसूत्रप्रणयनाद् वेदान्तविद्यामहाचार्यतम । व्यास
इति पदस्य वाच्यतयाऽऽश्रय । अयं च स्वानन्दतीर्थार्यनिव सदागमान्त-

अशेषवेदान्तकृतान्तसार-
 घ्याख्याविहारान् हरिभक्तिसिन्धून् ।
 त्रिविधमार्गान् परमान् गृह्णन् मे
 नारायणार्थाश्च गृह्णन् नमामि ॥

३

स्वानन्दतोयं परतत्त्वसुध-
 भाप्यानुभाष्ये बहुविस्तृतार्थं ।
 बुधैश्च तत्सप्रहमावभाष्ये
 स्वल्पाक्षरं स्वल्पमतेर्ग्रहार्थम् ॥

४

अनन्तमुत्थार्यमनन्तमध्व-
 गृह्णन्मात्सर्यंवरप्रसादान् ।
 अत्यल्पधीस्त विवृणोमि शक्त्या
 तत्पादसमेवनित्यसिद्धार्थं ॥

५

विद्यामहाचार्यतमान् । "मीन निदिध्यागनम् । मीनमुक्तो मुनि " इति पूर्वा-
 चार्या । वेदव्यासचरणशरणाश्च ॥ २ ॥

पूर्वार्धविशेषणद्वय विशेष्यद्वयस्यापि यथामन्त्रवम् । कृतान्तसार सिद्धान्त-
 निष्कर्षं । हरिभक्त्या स्यन्दनात् चित्तद्रवणात् सिन्धव ॥ ३ ॥

भाप्यानुभाष्ये इति । भाष्यं कृत्वाऽनुभाष्यं च वरिष्यन्नित्यर्थं । स्वल्पमते-
 रपि ग्रहार्थम् । नह्यलमतिरेवात्राधिबृत्त । अनन्तमुर्यार्थमित्यनुपदमेव
 यत्प्रमाणत्वात् । अनल्पमतिरेव मुख्यतोऽधिबृत्त । उक्तं चैतत् "बालमद्धमपि
 योमयद् भृशम्" इति ॥ ४ ॥

अनन्ता मुत्थार्या यत्र । "अनन्तोऽयं प्रकटित " इति सवादात् । अनन्तो
 भगवानेव च मुत्थार्यो यत्र । अनन्तमध्येत्युत्तरवाक्यसवादात् । अनन्ता इति
 बह्व । "सहस्राधेयं भाष्यस्य" इत्युत् । आचार्योऽपि वर । प्रमादोऽपि वर ।
 प्रमादात्तत्त्वतया यथाशक्ति च । तदपि न शक्तिरस्तीति । किन्तु? तत्पादसमेवन-
 नित्यसिद्धार्थं । निष्पत्तिर्वृद्धिरपि निदि ॥ ५ ॥

१ “ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” (१ १ १) इति सूत्रार्थमाह — “विष्णुर्देव विजिज्ञास्यः” इति । तदर्थं ब्रुवाणो मध्यदेवोऽनेनैव भाष्यवाक्येन स्वात्मनोऽभीष्ट-
देवता प्रणम्य ^२ प्रसादयन्नभिष्टुवन् ध्यायति ^३ । तद्वाक्यस्य तदुपलक्षणार्थत्वात् ।
जिज्ञासाप्रतिज्ञावाक्येनैव ^४ तत्पूर्वभाविनः प्रणामाद्यर्था उपलक्ष्यन्ते; ^५ सप्रहाधि-
कारत्वादित्यर्थः । मङ्गलाचरणात् ^६ च प्रणामाद्यर्था इष्यन्ते । स हि परम-
मङ्गलचिदानन्दरूपो ^७ विष्णुः सर्वेषामभीष्टदेवता ^८ भवति । ^९ प्रणाममन्ते
“नमो नमः” इति करिष्यमाणो भगवानाचार्य इति सिद्धम् ^{१०} । प्रयोजनान्तरा-

- १ ‘अनोक्तमासुरम्’ इति प्रमाणसिद्धमोङ्कार पठित्वा सूत्र पठति — ॐ
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । अत एव न्यायविवरणम् — “स्वयम्प्रकाशत्वात्
जिज्ञास्यतेति प्राप्ते अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्याह” इति । सन्ध्यायस्मात्वाली
च — “ओङ्कारस्तु सवत्यनोक्तं ब्रह्मेत्यादिवचनात् प्रत्यधिकरणमावर्त-
मानत्वात् पृथगुच्चारितो वेदितव्यो नात्राथशब्दवत् सूत्रोपनिबद्धः” इति ।
नयचन्द्रिका च — “ओङ्कार पृथगेवोच्चार्यते । नाथशब्दवत् सूत्रे निबद्धः”
इति ।
- २ प्रणम्येति शारीरम्, अभिष्टुवन्निति शाब्दम्, ध्यायतीति मानसमिति
त्रिविधं मङ्गलमाह ।
- ३ भाष्यसप्रहस्यैवाऽरब्धत्वात् । विस्तरानवसरात् । अविस्तरमपि सविस्तर
हि सप्रह ।
- ४ सप्रहभाष्यस्यान्ते “नमोनमोऽशेषदोषदूरपूर्णगुणात्मने” इति मङ्गलश्लोकेन
प्रणामरूपं च मङ्गलं मुक्तं सिद्धम् ।

१ “प्रसादयन्नभिष्टुय साधयति” ग	२ “जिज्ञासावाक्येनैव” ख
३ “—चरणेन” ग	४ “इष्यन्ते । परमानन्दरूपो—” क
५ “सर्वेषामभीष्टदेवता” क	“इष्यन्ते । सहि परमानन्दरूपो—” ख
६ “प्रणामस्त्वन्ते” क ख	“इष्यन्ते । स हि परममङ्गल
७ “करिष्यमाणेन सिद्धम्” क	परमानन्द—” घ
“करिष्यमाणेनान्यसिद्धम्” ख	
‘करिष्यमाणे.. सिद्धम्’—घ	

दृष्टेः । अथ हि वाक्यस्य विष्णोरेव जिज्ञास्यत्वसाधकत्वेन तत्परत्वात् स्तुति-^१
रूपत्वमपि सम्भवति । एतदपि विस्पष्टं^२ “वन्द्याय” इति वक्ष्यति^३ । जिज्ञा-
साया^४ वस्तुनिर्णयद्वारेण ध्यानायंत्वात्, ध्येयस्यैव जिज्ञास्यत्वाच्च ध्येयो
विष्णुरिति च तत्रैवाऽवेदितम् ।^२ विष्णोरेव ध्यासत्वेन सूत्रकर्तुः स्वगुरत्वादय-
मेव सत्प्रस्तावश्च भवति । विष्णुरेव सूत्रार्थत्वेन जिज्ञास्यः सर्ववेद्यार्थत्वा-
दिति^५ यस्त्वपि निदिष्टमेव स्यात्^३ ।

अनेनैवाधिकारिविषयादयश्च सूचिता भवन्ति । जिज्ञासुविष्णुभक्तोऽधिकारी^४ ।
जिज्ञास्यो विष्णुविषयः^५ । तस्य तदज्ञानादिदोषापगमस्तज्ज्ञानादिगुण-
सङ्गमश्च परमम्^५ । सम्बन्धो जिज्ञास्यजिज्ञासकसंज्ञा इति ।

१ “विरिञ्चनार्णवैड्य वन्द्याय धीवराय ते” इत्युत्तरदनोक्तार्थेन वक्ष्यति ।
अभिवादाने ऋतुतो च हि वन्दति विदन्ति ।

२ ध्यानायत्वेन सूत्रकर्तुर्विष्णोरेव स्वगुरत्वादित्यर्थः । तेन विष्णुरेव ध्यासत्वेन
विजिज्ञास्यः सूत्रकर्तृत्वेन च विजिज्ञास्य इति सत्प्रस्तावश्च भवति ।

३ तेन वस्तुनिर्णयमुक्तं च सद्गुणमिदम् ।

४ “अध्ययनमात्रवा.” इति वक्ष्यमाणधिकारस्य फलितार्थवचनमिदम् ।
“भक्तोश्च विष्णुनिष्ठाया अध्ययनवत् एव प्रायेण सम्भवान्” इति हि
गरुडोक्तिः । “ज्ञानाधिकारी सम्प्रोक्तो विष्णुपादैकमथ्य.” इति च
भाष्ये ।

५ परमिति शाशान् परमम् । तेन प्रमादतद्विधिः । तेन च प्रमत्तरस्य सन्धिरिति
परमम् ।

सूत्राणां ^१ त्रिविधमपि प्रामाण्यमेवशब्देनावधारणात् साधितं भवति । अन्यथा तदयोगात् ॥ ० ॥

तत्र प्रथमतः प्रणवार्थमुक्त्वा सूत्रार्थं व्याख्याति । तन्मूलत्वात् तेषाम् । ^२ बल-
प्राणनादि ^३ गुणैर्व्याप्तत्वं स्वविषयस्य ^४ वदन् विष्णुशब्द ओत इति तद्गुण-
व्याप्तिं सूचयत् ^५ ओङ्कारस्याभिसन्धिं वक्ति । एवं विजिज्ञास्य ^६ पदमपि
विष्णोः सकलवेदपदैकगम्यत्व प्रतिज्ञाय तद्गुणपूर्तिं व्यञ्जयत् त्रि ^७ वेदसाराक्ष-
रैकरूपत्वेन ^८ तद्गुणाधिक्यविधिपरस्य तारस्याभिसन्धिमभिधत्ते । "सपकारण-
कारमेव ब्रूयात्" ^९ इति श्रुतावपि सविष्णुज्ञानमेव सहिताध्ययनविधेस्तत्सारस्य
च तारस्यार्थं विष्णुशब्दो वक्ति । पणकारयोर्विष्णुनामत्वं तु ^{१०} भगवतैवानु-
भाषितम् — "उपसर्गत्वतो वेस्तु ^{११} —" (अनुव्या० १.४.४१.) इत्यादौ ।

- १ तथाह्यनुव्याख्यानम् — "आप्तवाक्यतया तेन श्रुतिमूलतया तथा । युक्ति-
मूलतया चैव प्रामाण्यं त्रिविधं महत्" इति । वक्ष्यति हि "प्रमाणान्तरवाध
बाधित्वा तमेवार्थमवधारयति" इति ।
- २ "णकारो बल पकार प्राण आत्मा" इत्यैतरेयीवचनं विष्णु व्याप्ताविति
धातुपाठं च सङ्गमय्यार्थमाह — बलप्राणनादिगुणैर्व्याप्तत्वमिति ।
- ३ "तेनेय त्रयी विद्या वसंते" इति श्रुत्या प्रणवस्य व्यक्षरता विवक्षित्वेद-
मुदितम् — त्रिवेदेति ।
- ४ "सपकारमेव ब्रूयात्", "सणकारमेव ब्रूयात्", (महैतरेय० २. ८. ६.)
इति श्रुतिवचनद्वयपर्यंतोऽनूदितं भवति ।
- ५ "उपसर्गत्वतो वेस्तु ताच्छीत्यार्यादुनस्तथा । णकारश्च पकारश्च नाम-
रूपतया मतौ" इति ह्यनुव्याख्याने ।

१ " — प्राणादि —" ख.

२ " — त्व विषयस्य" ख.

३ "सूचयदोङ्कार —" ग

४ "एव जिज्ञास्य —" व ख.

५ "व्यञ्जयति । वेदसा —" क. ख. ग

६ " — नामत्व भगवतैवा —" क. ग.

“सर्वेश्च वेदैः परमो हि देवो जिज्ञास्यः” – (चतुर्वेदशिक्षा० ^१) इति च श्रुतौ जिज्ञासाविषयस्यैव सर्ववेदार्थत्वाभ्युपगमाज्जिज्ञास्यपदमपि वेदार्थसार-
मोद्धारायै चकतीति च गम्यते । अतः ^२ प्रणवार्थत्वेनापि विष्णुरेव विशिष्टो
जिज्ञास्यः । एवमशब्दस्तत्र प्रमाणान्तरबाध बाधित्वा तमेवार्थमवधारयति ।

एवं प्रणवार्थभूतो विष्णुरेवाद्यातशब्दाभ्यामपि ययोक्तगुणविस्तरः ^२ ब्रह्मशब्देन
विषयोक्त्यभावे ^३ मनुष्येषु तेभ्यो वा विशिष्टैर्मोक्षाधिकारिभिविशेषेण वा
जिज्ञास्यो विधीयते ^३ भगवत्तमेन न त्वन्य इति तद्व्याप्यभावः ।

कृत एतदिति चेत्, “त ब्रह्मेत्याचक्षते” (देवमी०), “एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते”
(महैतरेय० ३ २.३.) इति सूत्रे ^४ वेदे चासकृत् तस्यैव मुख्यब्रह्मस्वविधे

१ भाष्ये (३ ३.५) उदाहृता श्रुतिरियम् – “सर्वेश्च वेदैः परमो हि देवो
जिज्ञास्योऽसौ नात्पवेदैः प्रसिद्धयेत् । तस्मादेन सर्ववेदानधीत्य विचार्य च
ज्ञातुमिच्छेन्मुमुक्षु” इति ।

२ “अकार सर्ववागारमा परब्रह्माभिधायक । तयो प्राणात्मकौ प्रोक्तौ
व्याप्तिम्यतिविधायकौ” इत्युक्तगुणविस्तरः । तयाच सर्वत्र व्याप्त
नियामकतया भवंगत च ब्रह्मेत्याद्यात पदयोरर्थः । तच्चात्र विष्णुरेवेति
व्याख्यातम् । विष्णुशब्दस्यापि व्याप्यर्थत्वात् । एकारस्य च नियमना-
परपर्यायप्राणनार्थं सर्ववस्तुष्वन्तर्यामीत्यर्थत्वात् ।

३ त्रिविधमुक्तजीवसङ्ग्रहायं द्विधा भवस्यते । मनुष्येषु विशिष्टैरिति
मनुष्योत्तमा मोक्षयोग्येषु अधमाधिकारिण । तेभ्यो विशिष्टा इति
मध्यमाधिकारिण ऋषिगन्धर्वा उत्तमाधिकारिणो देवाश्च सगृहीता ।
विशिष्टेष्वपि विशेषेण जिज्ञास्य इति विशिष्य देवा ।

४ सूत्र इति देवतामीमासान्तिमसूत्रे । तत्र “विष्णुरेव हि तच्छ्रुते” इति
उपान्तिमसूत्रे प्रकृतस्यैव तमिति परामर्शात् । तथाच “विष्णुरेव” इति
देवमीमासापदाम्यामेव भाष्यारम्भेण ब्रह्मपदोदितो विष्णुरित्यत्र साऽपि
युक्ति स्मारिता भवति ।

१ “सर्वेश्च वेदैर्जिज्ञास्य” ख ग

२ “गम्यते । प्रणवा – “ख.

३ “जिज्ञास्योऽभिधीयते” क ग

४ “तमेत विष्णुमेव ब्रह्मेत्याचक्षते इति सूत्रे” क ख घ

सिद्धत्वात् । “विष्णुब्रह्म” इतीहापि वक्ष्यमाणत्वाच्च । तयाच धृति — “पठेत् वेदानचार्यार्थनधीयोताय विचार्यं ब्रह्म विन्देत्”^१ (कौपारव०) इत्यादिकाधि-
कारापादनपूर्वकमेव ब्रह्मविषया जिज्ञासां तत्कल च विधत्ते ॥ ० ॥

अत्राहुः —^२प्राकृतस्यास्य बन्धस्य निवृत्ति (^१प्रति प्रवृत्तिरेव प्रधानपदादिता प्रभवेदिति सुवचम् ।) तस्मात् प्रधानमेव जिज्ञास्य प्रतिज्ञातव्यमिति । एतत्-
परिहारश्चात्र प्रकटितः^३ । विष्णुरेव विजिज्ञास्य,^४ नतु प्रधानमिति प्रतिज्ञाकरणात् । उपपन्नश्चैवम्भावः^५ । यथा राज्ञो दर्शनसञ्जातः^६ प्रसाद-
मन्तरेण बन्धकस्य निगच्छस्य ज्ञानमात्रात् तद्विमुक्तिर्दृष्टा, एवमेव ब्रह्मणो दर्शन-
सञ्जात प्रसादमन्तरेण बन्धकस्य प्रधानस्य ज्ञानमात्रात् तद्विमुक्तिर्पुष्ता ।
तस्मात् पूर्णपुष्ट्य एव जिज्ञास्य सुष्ठु प्रतिज्ञेयः । तयाच धृति — “आत्मा वा
अरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” (बृहदा० ४४५)
इत्यादिकाः^७ ।

^८नन्वेवमपि जीवात्मैव^९ जिज्ञास्य, न पर, तस्याविषयत्वादित्यत्रापि

- १ इयं कौपारवश्रुतिरिति भाष्ये (३४३) अधिकारनिर्णयनये स्थितम् ।
- २ ब्रह्म विन्देदिति प्रधानेऽपि सावसरम् । तस्यापि ब्रह्मपदगदितत्वादिति जडविज्ञानवादी प्रथमं शङ्कते ।
- ३ एवम्भावः विष्णुरेव विजिज्ञास्यत्वम् ।
- ४ दर्शनसञ्जातमिति स्थितिकथनम् । राज्ञः प्रसादमन्तरेणेतीयता पूर्णते ।
“यथा दृष्ट्या प्रसन्नः सन् राजा बन्धापनोदकृत् । एव दृष्टः स भगवान्
कुर्याद् बन्धविमोचनम् (११४१-२) इत्यनुव्याख्यानम् ।
- ५ जडमात्रवादी नास्तिर्वा निरस्तः । इदानीं जीवतत्त्ववादी शङ्कते । नन्वात्मा
वा इत्यनया श्रुत्या अनात्मप्रधानव्यावृत्तिरेव त्रियते । नतु जीवस्य ।
तेन जीवात्मैवाऽस्मेति । तदेतदाह — न चित्यादि ।

१ () एतदन्तर्गतो भागः सर्वत्र कोशेषु गलित इति यथाप्रकृतोपयोग-
मर्थपूरणाय निवेदितः ।

२ ‘प्रवृत्तः स’ ३ “—रेव जिज्ञास्य” ख ग

४ मन्तव्य इत्यादिकाः क ख ५ जीव एव’ ख

विष्णुरेव^१ विजिज्ञास्यो न जीव इत्युत्तरम् । नहि जीवस्य जिज्ञास्यत्वं यद्वात्वं च प्रमाणसिद्धम् । विपर्ययेणानुभवात् । सिद्धं च परमात्मनः । श्रुतिदृष्टेः । तदविषयत्व च^२ नास्माकं सिद्धम्^३ । तद्वादिनोऽपि हि तदङ्गीकारे सविशेषत्वप्रसङ्गः^४ । विषयत्वनिषेधमात्राम्युपगमे च^५ तद्विषयत्व दुर्वारम्^६ । तस्मादविषयत्वं नाम वाङ्मानम् । वन्ध्या सुतवतीविवत्^७ ।

किञ्च, किमय जीवो ब्रह्मव्यतिरिक्त उत नेति पृच्छामः । आद्येऽपसिद्धान्तः । अस्त्ये^८ स्वोक्तदोषः स्वपक्ष एवाऽपतति । नच तद्व्यतिरिक्त एव जीवो जिज्ञास्य इत्यन्यो^९ मन्यते^{१०} । तस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वात् । अमोचकशक्तित्वाच्च^{११} । अहो तर्हि भेदवादे जीवस्य मोक्षदानादिकर्मण्यशक्तिः । ईश्वरस्य त्वविकारस्याक्रियस्य न किञ्चिदपि कर्माभ्युपगन्तुं शक्यम् । अभेदवादे जीवस्य ब्रह्मभावः स्वयमेव फलम् । नच तद् दातव्यम् । दातृदेयाद्यभावात् ।

- १ अविषयत्वधर्मेण धर्मित्वमिति सविशेषत्वम् । ज्ञानित्वमिवाज्ञानित्वमपि, मोनित्वमिवामौनित्वमपि, इम्यत्वमिवानिम्यत्वमपि हि धर्म एव ।
- २ अङ्गीकृत च विषयत्वम् — “आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विशेषचित्तिरेव” इति वदद्भिः ।
- ३ तथाहि तत्त्वदीपिका — “ब्रह्मणोऽविषयत्वमनपनोद्यैव प्रतिपादयति शास्त्रमिति च विरुद्धम् । वन्ध्यात्वमनपनोद्यैव मातुर्जात पुत्र इतिवत् ।”
- ४ अन्यो मायावादी न मन्यते । ननु ततोऽप्यन्य कोऽपि साहसिकस्तर्हि? तदप्यचारः । कुत? तस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वादित्यादि ।

१ ‘रेव जिज्ञा —’ घ.

२ “—त्व तु नास्माकम्” क घ.

३ “श्रुतिसिद्धम्” क

४ “—गमे तद्विषय —” ख

५ “अन्ते” ग.

६ “मन्येत” ख.

७ “अमोचकत्वाच्च” ग.

तस्माच्चेतनैव^१मेव जिज्ञास्यमिति वयं ब्रूम इति चेत्, भवम् । तत् किं तद्वतो
भिन्नमभिन्न चेत्पादि^२विकल्पासहत्वात् । स च विकल्पस्तत्त्वदोषिका^३चार्यै-
विस्पष्ट व्याख्यात —

“तत् किं तद्वतो भिन्नम्? उताभिन्नम्? भिन्न चेत्^४ सत्य मिथ्या
वा? सत्यत्वेऽद्वैतहानि । मिथ्यात्वे भेदसत्यता स्यात् । अभिन्न
चेत्^५ जीवत्वे ब्रह्मत्वेऽपि स्वयम्प्रकाशत्वेन^६ नित्यसिद्धमिति
नोपदेष्टव्यम्” (तत्त्वदो० पृ ६ प ७-९) इति ।

अपिच, दातृदेयाद्यनङ्गीकारे सम्बन्धोऽपि न सम्भवति । प्रतिपाद्यप्रतिपादक-
लक्षण सम्बन्ध इति चेत्^७ तर्हि तद्भेदोऽङ्गीकर्तव्यः^१ । कुत पुनर्भेदान्तर-
नियारणम्^८?

नचायं भेदस्तदवयववद् विकल्पासह । विशेषेण गतिसिद्धेः ।^२ नचेद्वरस्याक्रियत्व
कर्तृत्वनियारकम् । किन्तु कार्यत्वनियारकमेव । श्रुत्यादिभिस्तथा दर्शनात् ।

- १ यद्यप्यविषयत्वात् प्रतिपाद्यत्वमपि न समस्तीति पुरस्तात् प्रास्तावि ।
तथाऽप्यभ्युपगम्येदं दोषान्तरमुच्यते — तर्हि तद्भेद इति । ससृष्टिः सर्वाऽपि
हि भेदेन गर्भिणी भवति । यदि तु सोऽभ्युपगम्येत प्रतिपाद्यस्य च प्रतिपाद-
कस्य च, किमिति न प्रतिपत्तु ? एवमन्येषामपि ।
- २ अक्रियत्वमित्यक्रियमाणत्वमेव । युज्यते तत्सर्वकर्तुरित्याह — नचेत्पादि ।
अत एव “सर्वकर्ता न क्रियते” इत्याहाऽचार्यः । न विप्रियते च । तेन
उपादानतैव निरस्ता । न निमित्तता ।

- १ ‘चेतनैव’ — “ ग
- २ “तद्वतो भिन्नमित्यादि” क ख घ
- ३ “तत्त्वप्रदीपिका —” ग
- ४ ‘भिन्नत्वे मत्यम्’ ख
- ५ “अभिन्नत्वे जीवत्वे” क.
- ६ “प्रवाग्मानत्वेन” ग
- ७ “लक्षणं न इति चेत्” क.
- ८ ‘नियारणम्’ अ.

अविकारत्वं^१ च प्रकृत्यादिवत् परिणामादिराहित्यमेव । तस्माद् भेदवादि-
नामेव दातृदेयादिसम्भवान्मोक्षसिद्धिरित्यभिप्रायेण “विष्णुरेव” इति भिन्ना-
र्थावधारणम् । स्वयमेव भगवान् भेदं^२ विस्पष्ट^३ वक्ष्यति—“अन्यश्च
जीवत.” इति । “पूयगुपदेशात्” (२.३.२८-) इत्यादिना भगवत्तमश्च । “तथा
जीवेश्वरो भिन्नो सर्वदेव विलक्षणो” इति च श्रुतिः^४ । अतः परममङ्गलो^५
मुख्येष्टदेवो भगवान्^६ विष्णुरेवेष्टफलदातृत्वाज्जिज्ञास्य इत्यधिकरणस्यार्थः ।
॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणः^१ स्वरूपलक्षणविवक्षया “जन्माद्यस्य यतः” (१.१.२.)
इति सूत्रार्थं वक्ति—“सर्वकर्तो” इति । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन
जातानि जीवन्ति । यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद् विजिज्ञातस्त्व । तद् ब्रह्म”

१ विष्णुतत्त्वविनिर्णयोदाहृता श्रुतिरियम्—

“यथा पक्षी च सूत्र च नानावृक्षरसा यथा ।
यथा नद्य समुद्राश्च शुद्धोदलवणे यथा ।
यथा चोरापहार्यौ च यथा पुविपयावपि ।
तथा जीवेश्वरो भिन्नो सर्वदेव विलक्षणो” इति ।

परमोपनिषदियम् । विष्णुदासार्थस्तु महोपनिषदित्याह । एतद्वचनोदाहरणेन
यदीदं भेदे मानं तर्हि तत्त्वमसीत्यभेदेऽपि ममानमिति शङ्काऽपि निर्मूलिता ।

२ परममङ्गल इत्यथशब्दस्यैवार्थान्तरम् । एतदपि विष्णुपदेनैव मङ्गलाचर-
णाद् भाषितप्रायम् । मुख्येष्टदेव इति कार्यतावादापनोदार्थम् । विस्तृत
चैतदनुव्याख्याने—“कार्यं साधनमिष्टस्य भगवानिष्टदेवता । मुख्येष्ट वा
सुमनसा प्रेयस्तदिति च श्रुतिः” इति । तदेवाऽह—इष्टफलदत्वादिति ।
अतः शब्दार्थोऽयम् । एतदपीष्टफलदत्वेन विशेषेण विशिष्टो जिज्ञास्य
इति भाषितमेव ।

१ “अविकारित्वम्” ग

२ “स्वयमेव भेदम्” ख

३ “भेद स्पष्टम्” ग

४ “—देवो विष्णु—” क ख ग

५ “इत्यधिकरणार्थं स्यात्” ग

६ “अस्य ब्रह्मण” ग

तस्माच्चेतनं कथं भवेत् जिज्ञास्यमिति वयं ब्रूम इति चेत्, भवम् । तत् किं तद्वतो
भिन्नमभिन्नं चेत्यादि^१ विकल्पासहत्वात् । स च विकल्पस्तत्त्वदीपिका^२ चार्थ-
विस्पष्ट व्याख्यातः—

“तत् किं तद्वतो भिन्नम्? उताभिन्नम्? भिन्नं चेत्^३ सत्यं मिथ्या
वा? सत्यत्वेऽद्वैतहानिः । मिथ्यात्वे भेदसत्यता स्यात् । अभिन्न
चेत्^४ जीवत्वे ब्रह्मत्वेऽपि स्वयम्प्रकाशत्वेन^५ नित्यसिद्धमिति
नोपदेष्टव्यम्” (तत्त्वदी० पृ ६ प ७-६) इति ।

अपिच, दातृदेयाद्यनङ्गीकारे सम्बन्धोऽपि न सम्भवति । प्रतिपाद्यप्रतिपादक-
लक्षणं सम्बन्ध इति चेत्^६ तर्हि तद्भेदोऽङ्गीकर्तव्यः^७ । कुतः पुनर्भेदान्तर-
निवारणम्^८?

नचायं भेदस्तदवयववद् विकल्पासहः । विशेषेण गतिसिद्धेः ।^१ नचेश्वरस्याक्रियात्वं
कर्तृत्वनिवारकम् । किन्तु कार्यत्वनिवारकमेव । श्रुत्यादिभिस्तथा दर्शनात् ।

- १ यद्यप्यविषयत्वात् प्रतिपाद्यत्वमपि न समस्तीति पुरस्तात् प्रास्तावि ।
तथाऽप्यमुपगम्येदं दोषान्तरमुच्यते—तर्हि तद्भेद इति । ससृष्टिः सर्वाऽपि
हि भेदेन गर्भिणी भवति । यदि तु सोऽमुपगम्येत प्रतिपाद्यस्य च प्रतिपाद-
कस्य च, विमिति न प्रतिपत्तु^२ एवमन्येषामपि ।
- २ अक्रियत्वमित्यक्रियमाणत्वमेव । युज्यते तत्सर्वकर्तुरित्याह—नचेत्यादि ।
अत एव “सर्वकर्ता न नियते” इत्याहोऽचार्यः । न विनियते च । तैर्न
उपादानतैव निरस्ता । न निमित्तता ।

१ “चैतन्यवयव—” ग

२ “तद्वतो भिन्नमित्यादि” क ख घ.

३ “तत्त्वप्रदीपिका—” ग

४ “भिन्नत्वे सत्यम्” ख.

५ “अभिन्नत्वे जीवत्वे” क.

६ “प्रवादमानत्वेन” ग.

७ “लक्षणं स इति चेत्” क.

८ “निराकरणम्” ग

अविचारत्वं ^१ च प्रकृत्यादिवत् परिणामादिराहित्यमेव । तस्माद् भेदवादि-
नामेव दातृदेयादिसम्भवान्भोक्तृतिद्विरित्यभिप्रायेण “विष्णुरेव” इति भिन्ना-
र्थविधारणम् । स्वयमेव भगवान् भेद ^२ विस्पष्ट ^३ वक्ष्यति — “अन्यश्च
जीयतः” इति । “पूयगुपदेशात्” (२.३.२८-) इत्यादिना भगवत्तमश्च । “तया
जीवेश्वरी भिन्नौ सर्वदेव विलक्षणौ” इति च श्रुतिः ^४ । अतः परममङ्गलो ^५
मुख्येष्टदेवो भगवान् ^५ विष्णुरेवेष्टफलदातृशान्तिज्ञास्त्व इत्याधिकरणस्यार्थः ^५
॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

जिज्ञास्यस्य ग्रहणः ^५ स्वरूपलक्षणविवक्षया “जन्माद्यस्य यत्” (१.१.२.)
इति सूत्रार्थं वक्ति — “सर्वकर्ता” इति । “यतो या इमानि भूतानि जायन्ते । येन
जातानि जीवन्ति । यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद् विजिज्ञास्यस्य । तद् ग्रह्य”

१ विष्णुनृत्तविनिर्णयोदाहृता श्रुतिरियम् —

“यथा पक्षी च मृग च नानावृक्षारसा यथा ।

यथा नद्य समुद्राश्च शुद्धोदलवणे यथा ।

यथा चोरापहार्यो च यथा पुत्रिययावपि ।

तथा जीवेश्वरी भिन्नौ सर्वदेव विलक्षणौ” इति ।

परमोपनिषदियम् । विष्णुदासार्यन्तु महोपनिषदित्याह । एतद्वचनोदाहरणेन
यदीदं भेदे मानं तर्हि तत्त्वमसीत्यभेदेऽपि ममानमिति शङ्काऽपि निर्मूलिता ।

२ परममङ्गल इत्ययमशब्दस्यैवार्थान्तरम् । एतदपि विष्णुपदेनैव मङ्गलाचर-
णाद् भाषितप्रायम् । मुख्येष्टदेव इति कार्यतावादापनोदार्थम् । विस्तृत
चैतदनुव्याख्याने — “कार्यं साधनमिष्टस्य भगवानिमिष्टदेवता । मुख्येष्ट या
गुमनमा प्रेयस्तदिनि च श्रुतिः” इति । तदेवाह — इष्टफलदत्वादिति ।
अतः शब्दार्थोऽयम् । एतदपीष्टफलदत्वेन विनोपेण विशिष्टो जिज्ञास्य
इति भाषितमेव ।

१ “अविचारित्वम्” ग.

२ “स्वयमेव भेदम्” ख

३ “भेद स्पष्टम्” ग

४ “— देवो विष्णु —” क ख ग

५ “इत्यधिकरणार्थं स्यात्” ग

६ “अस्य ग्रहण” ग

(तेस्तिरो० ३.१.१.) इत्यादि^१श्रुतेर्विष्णुरेव सर्वस्यास्य^२ जगतो जन्म-
मोक्षादेः^३ सर्वस्य च कर्ता । अत एवासौ वेदैर्विचारणीयः^४ ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

अयं प्रत्यक्षादिग्राह्यत्वे तावदेव परिपूर्तेन जिज्ञास्यत्वनियम^३ इति शङ्का-
निवृत्तये “शास्त्रप्रयोनित्वात्” (१.१.३) इति सूत्रं व्याख्याति — “आगमोदितः”
इति । मोक्षादिकर्तुरीश्वरस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वात्, अनुमानेन च^४ सप्रतिसाधनेन
दुस्साधनत्वात्^५, निर्दोषवाक्यात्मकैरागमैरेव ग्राह्यत्वमेष्टव्यम् । “नेन्द्रियाणि
मानुमान वेदा ह्येवेन वेदयन्ति”^६ (भाल्लवेय०) इत्यादिविश्रुतेश्च । नचाऽगमस्य
प्रामाण्यं नास्त्येति वस्तुं युक्तम् । तन्निषेधकवाक्य^७स्यापि तदभावप्रसक्तेः ।
तस्मात् सर्वथाऽपि नाऽगमप्रामाण्यनिषेधः शक्यः । युज्यते च तस्य प्रामाण्यं^८
निर्दोषत्वात्^९ । तच्छ भगवान् वक्ष्यति — “वेदा नित्यत्वान्मानमुत्तमम्” इति ।

-
- १ मोक्ष इति बन्धान्मोक्ष । तेन कर्तेति युज्यते । यदि परममपि पद विवक्ष्यते
तदा कर्तेति दाता ।
 - २ यतो विष्णुरेव सर्ववर्ता, अतः स एव विजिज्ञास्य इति समस्तान्वयः ।
 - ३ वेदैर्विचारणीयत्वनियम इत्यर्थः ।
 - ४ इयं भाल्लवेयश्रुतिरिति तत्त्वनिर्णये स्थितम् ।
 - ५ निर्दोषं हि वाक्यमागमः । अत एवेतावन्तमर्थमभिमूचयितुं तत्पदमुपादत्तं
भगवानागमोदित इति । अन्यथा शास्त्रोदितो वेदोदित इत्याद्यवश्यम् ।
उक्तं च — “प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वतः एवाऽगमस्य हि” इति ।
-

- १ “इति श्रुतेर्विष्णु-” क.
- २ “सर्वथाऽस्य” ग.
- ३ “— मानेन सप्रति —” क.
- ४ “दुस्साधनत्वात्” ख. घ.
- ५ “तन्निषेधकवाक्य —” ख. घ.
- ६ “च प्रामाण्यम्” ख.

अतः^१ वैवलागमगम्यत्वादीश्वरोऽवश्य जिज्ञास्य. प्रत्यज्ञायि ॥ = ॥ ३ ॥ ० ॥

यदि^२ तद्वच्छात्रैकगम्यस्तदन्योऽपि स्यात्, तर्हि^३ स वाच्य वा जिज्ञास्य इति विकल्पः स्यादित्याशङ्का परिहरन् "तत्तु समन्वयात्" (१-१४.) इति सूत्र व्याख्याति— "समन्वयात्" इति । विष्णुरेव समन्वयादागमोदितः, नान्य इत्यन्वयः । अथ भावः ।^४ सोऽप्य भगवानेक एव^५ तत्तद्वाक्यपदादीनां सुमुल्यान्वयात्^६ सर्वकर्तृत्वेन वेदेऽप्युदितः, तथैवेतिहासपुराणादिष्वपि^७ स एवोदितः । कुतः? तत्तच्छब्दप्रवृत्तिहेतूनां^८ गुणानां तस्मिन्नेव सम्यक्

- १ निर्दोषताया अप्यागमपदार्थत्वादागमा इति सदागमा । सर्वं वाक्य सावधारणमित्यागमोदित इति सदागमैकविज्ञेयः । अथवा यत् आगमोदित एव सर्वकर्ता यतश्च विष्णुरेव सर्वकर्ताऽगमोदितोऽतः स विष्णुरेव विजिज्ञास्य इति मूलान्वयः । तदेतदुक्तम्—अतः वैवलागमेत्यादि ।
- २ धर्माधमदिर्नावनरकादेव शास्त्रैकगम्यत्वात् तद्वदिति । परममुख्यतत्परत्वेनैत्यर्थः । अवान्तरं हि तत्परत्वं धर्मादिषु । एकशब्दो वा मुख्यार्थोऽपि व्याख्येयः । परममुख्यवृत्त्या मोक्षदत्त्वेन वा शास्त्रगम्य इति ।
- ३ भगवानेव सर्वैरपि पदैः सर्वैरपि वेदैरुच्यते इति प्रथमा प्रतिज्ञा । कुतः? समन्वयात्, पदादीनां परस्परं सुमुल्यान्वयात् । तथाऽपि न एवेति कुतः? शब्दार्थानां तस्मिन्नेव सम्यगन्वयात् । तदपि कुतः? समन्वयादेव । उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गादिति । उक्तं हि भाष्ये— "अन्वय उपपत्त्यादिलिङ्गम्" इति । अपिच श्रुत्यन्तरसमन्वयात् समाख्यातश्चेतत् सिद्धमिति । यथा "आत्मा वा इदमग्र आसीत्" इति श्रुतिः "नारायणो वा इदमग्र आसीत्" इति श्रुत्या नारायणपर इति निर्णयिते । तथाच समन्वयादित्येकैव भाष्यपदेन त्रिविधमपदेन पूर्वदेवा इव पूर्वपक्षा सर्वेऽपि प्रतिक्षिप्ता भवन्ति।

१ "तदा स वा" ग

२ "भगवानेव" व

३ "सम् मुख्यान्वयात्" ग

४ "—हामपुराणेऽपि" ख

५ "—प्रवृत्तिनिमित्तानाम्" क

सम्बन्धात् । तदिदं विचार्यमाणे सत्युपक्रममदितात्पर्येतिङ्गादवगम्यते । निर्णेत-
श्रुत्युत्तरसाहाय्याच्च । अतो न विष्णोरन्यो मोक्षदत्त्वेन शास्त्रगम्योऽस्ति ।
येनोक्तविकल्पाशङ्कावकाशः ^१ । “नान्य. ^१—” (पुरुष० १७.) इति श्रुति-
प्रतिषेधबलान्च तदभावोऽवसीयते ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

ननु नाय सर्वशब्दसमन्वयः परमात्मनि समस्ति ^२ । अशब्दत्वश्रुतिभिस्तथा-
त्वावधारणात् ^३ । लक्षणयैव हि ^३ तद्वचनहारो निर्वोद्धव्यो विद्वद्भिरिति
पूर्वपक्षः प्रतिक्षिपन् ^४ “ईक्षतेर्नाशब्दम्” (१-१५.) इत्येतदधि ^५ करण
विवृणोति—“ईक्षतेश्च” इति । अत्र चशब्दः नाशब्दमिति ^३ सूत्रावयवार्थ-
ग्राहकः ^६ । ईक्षतेश्च आगमोदित एव विष्णुर्भगवान् । तथाहि—यत्तत् समन्वय-
गम्यत्वेन प्रतिज्ञात सर्वोत्कृष्ट विष्ण्वाख्यं ब्रह्म तत् तावन्नाशब्दम् । कुतः?
“पुरपमीक्षते” (षट्प्रश्न० ५.५) इत्यादावीक्षणीयत्वप्रतीतेः । नच वचन
विनाऽऽगमगम्यस्य प्रत्यक्षगम्यस्येवेक्षणीयत्व सम्भवति । यथा धमदिः । तस्मा-
दीक्षणीयत्यान्यथानुपपत्त्या किं तदिति प्रश्नपरिहारान्यथानुपपत्त्या च शब्दोदित-
मेव तदेष्टव्यमित्यर्थः ।

१ ‘तमेव विद्वानमृत इह भवति नान्य पन्था अयनाय विद्यते’ इति तैत्तिरी-
याणाम् । “तमेव विदित्वाऽस्ति मृत्युमेति नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय” इति च
श्वेताश्वतराणां वाट ।

२ समस्ति सम्भवति ।

३ आगमोदित इत्यनुवर्णार्थश्चकार । तेन नाशब्दमिति सूत्रावयव
सुगृहीतार्थो भवति ।

१ “येनोक्तशङ्कावकाशः” ख

२ “तथाऽवधारणात्” ग

३ “लक्षणयैव तद्वचन—” क

४ “प्रतिक्षिपत्” ग

५ “इत्यधिकरणम्” ग

६ “सूत्रावयवग्राहकः” ख

पुक्त्याविभिर्वाच्यत्वदर्शनादिति वा ईक्षतिशब्दार्थः । अविषयस्य ^१ कथं वाच्यत्वं युक्तितो दृश्यमिति चेत्, अविषयत्वमेव कथं दृष्टम्? व्याहृतिदर्शनात् । “श्रोतव्यो मन्तव्यः” (बृहदा० ४.४.५.) इत्यादौ च ^२ वागादिविषयत्वदर्शनात् । अशब्दत्वभूतयस्त्वप्रसिद्धत्वादेवावाच्यत्वं वदन्ति “अशब्दम्—” (षष्ठ. ३.१५.) इतीति सुवचत्वात् । नचावाच्यस्य लक्षणा युज्यते । अदृष्टत्वात् । नच निर्विशेषत्वाभ्यां दोष इति वाच्यम् । निर्विशेषत्वविशेषस्यानपाम्यात् । ‘नच निर्विशेषं नाम’ शून्यादन्यद् भवितुमर्हति । अन्योन्यलक्षणसाम्यात् । अस्माकं तु सविशेषानन्तगुणत्वाद् ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वं सुप्रहमित्यनवद्यम् ॥ ० ॥

“गौणश्चेन्नाश्रमशब्दात्” (१.१.६.) इत्यादीनि च ^४ सूत्राण्यनेनैव वाक्येन व्याख्यातानि भवन्ति । तत् कथम्? अशब्दत्वं निराकुर्वेदशब्दो गौणत्वमपि निराकर्तुमलम् । समुच्चयवाचकत्वात् ^२ । ईक्षतिशब्दस्त्वात्मशब्दार्थमुप-

१ यदि निर्विशेषत्व प्रामाणिकम्, न तर्हि निर्विशेषत्वं विशेषो दोषः । निर्विशेषत्वमनपहार्थैव हि धर्मान्तरनिवारण निर्विशेषत्व नाम । नहि राशः सभाया न भणितव्यमित्याज्ञा स्वेनैव व्याहन्यते । स्यादेवम्, यदि निर्विशेषत्व प्रामाणिकम् । न भो. । शून्यसमानयोगक्षेमस्य तस्य शौगनादन्यत्र धारणविरहणान् । तदेतदाह—नचेत्यादि ।

२ अयमर्थः । ईक्षतेइचेति चकार आगमोदितश्च इत्यप्यन्वेति । आगमोदित इत्यन्यद्वत् निरावारि । चक्ष्वाद् गौणत्वमपि । तथाच न केवलमागमोदित इत्यन्यद् इति विन्त्यगौणश्च । कुतः? ईक्षते । आत्मशब्देनेक्षणादिगुणैराततत्वदर्शनात् । स हि साक्षादीक्षते । अथ च “जानथ आत्मानम्” इत्यारम्भादेन ततश्चागौणत्वेन स ह्यागमोदित इति वर्णवान्तरम् ।

१ “अप्रमेयस्य” ग.

२ “इत्यादौ वागादि—र.

३ “निर्विशेषत्व नाम” क.ग.

४ “इत्यादीनि सूत्रा—” र.

सक्षय^१तीत्युपपत्ते^२ । तद्वत् तन्निष्ठमोक्षोपदेशादीन्च^३ ।

अथवा, अस्मिन्नधि^४करणे “ईक्षते” इति प्रथम हेतु^५मुक्त्वा घशब्देन आत्मशब्दादीनि^६ हेत्वन्तराणि समुच्चिनोति । हेतुमतस्तु^७ प्रागेव “आगमोदित” इति वचनात् सिद्धे ॥ ० ॥

नचैतावता येननेनचित् पदेन यत्किञ्चित् संप्राप्तमित्यतिप्र^८सङ्गः । ईदृशमेवा-
नेन संप्राप्त्य नान्यादृशमिति विशेषकृत्पते । नहि वयमिह^९ यत्किञ्चिदसूत्रितम-
भाषितमवेदयेदितमयुक्तियुक्त चाभिप्रेत^{१०} ब्रूमः । नापि सर्वथाऽप्यशक्यम्^{११} ।
किन्तु लोकेतो वेदतो वा रुदमेव हि वक्तुं शक्यं नाम । तदेवेष्टमप्युक्तं ब्रूमः^{१२} ।
तत्सम्बद्धमेव चोपलक्षितं समुच्चितं च सदृशमेव । अनयोरेष्येतादृशशक्ति-
विषयत्वात् । परिगृहीतञ्चायं न्यायः सर्वत्रापि शाब्दिकं^{१३} । सत्संक्षेपेण

१ ईक्षणादीनात्मनो धर्मान् वदन् घमिणमात्मनोपपन्नक्षयति तेन वाच्येन
वाचकमात्मशब्दं वटाक्षयतीत्युपपत्ते ।

- १ “उपलक्षयत्युपपत्ते” ख ग घ
- २ “तन्निष्ठस्य मोक्षादीन्च” क ख ग
- ३ “एतस्मिन्नधिकरणे” ग
- ४ “प्रथमहेतु—” ख ग
- ५ “आत्मशब्दादित्यादीनि” ख घ
- ६ “—मतस्तु आगमोदित” क ग
- ७ “संप्राप्त्यमिति प्रसङ्गः” ख
- ८ “न वयमिह” क ग
- ९ “—युक्तमभिप्रेतम्” क ग “अयुक्तिकं चाभिप्रेतम्” ग
- १० “नाप्यशक्यम्” ग
- ११ “—ष्टमपि वक्तुं ब्रूमः” क
- १२ “सर्वत्र शाब्दिकं” ग

शास्त्रेषु मुलक्ष्यत्वात्^१ । लोकेऽप्येव^२ 'गृष्टिमदादित्यादौ वत्स चेत्त्यपि प्राह्यम्'^३ । न तावता वत्सतरमपी^४त्यादि । अतोऽत्र नाति^५प्रसङ्गः ।

^२ अत्रायमाशय । ईक्षते, आत्मशब्दात्, तन्निष्ठमोक्षोपदेशात्, हेयत्वावचनात्,

१ "एकवारप्रमृता गौर्गृष्टि" इत्याभिधानम् ।

२ भाष्ये गदितमुपलक्षित समुच्चित च समुदितमधिकरणार्थसार सगृह्णाति — अत्रायमाशय इति । वस्तुतस्तु ईक्षतेरिति मुसत एव सर्वाण्यप्यधिकरण-मूत्राणि व्याचक्ष्यौ भगवान् भाष्यकार । तथाहि— ईक्षते पुरपमीक्षत इतीक्षणीयत्वश्रवणादिति प्रथमसूत्रार्थः । "गौणश्चेत्तराजमशब्दात्" (११६) इति द्वितीयमपि सूत्र व्याख्यातमीक्षतेरिति । "आत्मान परपेदित्यात्मत्वेनेक्षणश्रवणात् । ईक्षणीय आत्मनि बहुलमात्मशब्द-प्रयोगवीक्षणात् । "तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्" (११७) इति तृतीयम् । एतदप्याह— ईक्षते । तस्याऽऽत्मन ईक्षणादेव "यस्यानुविस्त प्रतिबुद्ध आत्मा" इति मोक्षोपदेशदर्शनात् । "हेयत्वावचनाच्च" (११८) इति चतुर्थम् । एतदप्युक्तम्— ईक्षते । "तमेनैक जानय" इति तस्यैव शेषल हेयप्रत्यनीकतयेक्षणोपदेशदर्शनात् । "स्वाप्यमात्" (११९) इति पञ्चमम् । इदमप्याह— ईक्षते । "आत्मन्येव विलासयति" इति स्वस्मि-धेवाप्ययदर्शनात् । "गतिसामान्यात्" (१११०) इति षष्ठम् । इदन्तु सूत्र विष्णुरेव समन्वयात् सर्वांगमोदित इति पुरैव निगदव्याख्यातम् । "श्रुतत्वाच्च" (११११) इति सप्तमम् । इदमप्युक्तम्— ईक्षतेरिति । श्रुतिभिरीक्षणीयत्वमेव हि श्रुतत्व नाम । एवमीक्षतेरिति श्र्यक्षरी साक्षादेव सप्तापि मूत्राणि व्याचक्षणा "अनन्तोऽर्थः प्रकटित" इति वच प्रत्याययति । नच सूत्रपदाना तर्हि वैयर्थ्यं शङ्क्यम् । पञ्चरूपाद्यमितायं-विवक्षयाऽनन्तश्रुतिनिर्णायकतया च सार्थक्यात् । मनुरवबोधाय मग्रहण-मेव हि भाष्योद्देशः । न तावता गतार्थता । नह्योद्गारेण त्रयो गतार्था भवति।

१ "श्रुतभत्वात्" ग

२ 'चेत्यादि प्राह्यम्' क ख

३ "वत्सान्तरमपीत्यादि" ग

४ "अतो नाति —" स "अतो नात्राति —" ग

सङ्गोता ^१ अन्यत्रात्रापि ^१ संगृह्यते । विषयोक्त्येव संशयादेः सुपलक्ष्यत्वात् ।
 एवमेवाधिकरणान्तरेष्वपि साप्टाङ्ग ^२ एष नयः पृथक् ^२ सर्वोऽपि सूच्यते,
 यत्राधिकरणार्थः पृथग् गृह्यते । सह गृह्यते चेन्नयोऽपि सहैव । अपिचास्मिस्तत्त्व-
 वादप्रमेये विरुणुरिति विशेष्यपदेन धर्मिण गृहीत्वा, विशेषणपदान्तरं: सिपाधयि-
 पितानि धर्मान्तराणि तस्य प्रतिश्रुत्य, समन्वयादिति हेतुं प्रयुज्य, ईक्षतेरन्वय-
 व्याप्त्या चकारादनीक्षतेर्ध्वंतिरेकव्याप्त्या च ^३ (साध्य प्रसाध्य ^४) खवदि- ^३
 त्पुबाहरणमुदाजहार । सिपाधयिपिताना धर्मान्तराणामतिबहुत्वात् पर्यायेण
 तत्प्रतिज्ञानम् । नामहेत्वादेस्तु प्रायेण निविशेयत्यादपुयक्प्रयोगः । एवं
 तत्साधनधर्माणा साध्यधर्मिणि सम्यक् संयोगात् स्वपक्षसाधने कृते ^४ परपक्ष-
 रूपणं द्वितीयेऽध्याये ^५ करिष्यते । स्वपक्षदोषपरिहारश्च सूक्तिभिः ^५ । अनेनैव

१ अन्यत्र सङ्गोता वयिताऽत्रापि संगृह्यते ।

२ ननु कानि तान्यङ्गानि, यैरप्टाङ्ग इत्युच्यते । उच्यते — विषयस्तावदादिम्* ।
 सशयो द्वितीय । पूर्वस्य चापरस्य च पक्षस्य त्रीणि त्रीण्यङ्गानि । पूर्वपक्ष-
 समर्थनम्, सिद्धान्तयिष्यमाणनिराकरणम्, विषयमे पर्यवसानमिति पूर्व-
 पक्षस्य । सिद्धान्तसाधनम्, पूर्वपक्षवाधनम्, प्रयोजनोपसहारश्चेत्यपर-
 पक्षस्येत्याहत्याप्टाङ्गो नय उच्यते । पूर्वपक्षस्यैकीकरणेन, सिद्धान्त-
 साधनेनैव पूर्वपक्षवाधनं च गतार्थं मन्यमाना पञ्चाङ्गमप्यधिकरणमाहुः ।

३ खशब्दवदित्यर्थः । तद्यथा “कूट ख विदल व्योम” इति भूताकाशे प्रसिद्धमपि
 खमिति नाम “ख ग्रह” इति श्रुतप्रसिद्ध्या मुख्यवृत्त्या ग्रहपरमिति
 ज्ञायते तद्वदन्येऽपि लोकाशब्दास्तत्तद्गुणसमन्वयादिति ।

४ ब्रह्मशब्दाभ्यामादिहेतूकृतधर्माणा साध्यधर्मिणि विष्णौ सम्यक् संयोगात्
 स्वपक्षस्य विष्णोरेवाऽनन्दमयादित्वस्य साधने कृत इत्यादि ।

५ परिप्यत इति वर्तते द्वितीयाध्याय एव ।

१ “संगृहीता” ग. २ “नयः सर्वोऽपि” ख.

३ “व्याप्त्या वा” घ.

४ () एतदन्तर्गतो भाग कोशेषु गलितः । अर्थसाङ्गत्याय यथासम्भव
 निवेशितः ।

५ “द्वितीयाध्याये” ग.

स्वाप्ययात्, गतिसामान्यात्, श्रुतत्वाच्च न गौणो नाशब्दश्चाप्यम्, तस्मात्
परमात्मन्येव सर्वशब्दसमन्वयप्रतिज्ञाया नाणुरपि विरोधोऽस्तीति ॥०॥ ५॥०॥

अथास्मिन्नध्याये ^१ तमेव समन्वय साधयति । तत्र प्रथमपादेऽन्यत्र प्रसिद्धानां
नाम ^२शब्दानां साधयति ^३ ।

“ब्रह्म पुच्छम् — २” (तैत्तिरीय० २.५.२.) इति श्रुतेर्पक्षकस्यचिदवपदमात्रत्वेन
प्रतीते ब्रह्मणि ^४ कथमानन्दमयादिशब्दानामवयविनि प्रसिद्धानां समन्वयः
सिद्धयति? कुतश्चैतान्मात्र ^५असमग्रं भीमास्यमिति मन्दाशङ्का ^६परिहारायाव-
यवमात्रातिरिक्त ब्रह्मेति वक्तुम् — “आनन्दमयोऽम्यासात्” (१.१.१२.) इत्यधि-
करण व्याख्याति — “पूर्णानन्दः” इति । अनेन च भाष्यपदेनास्मिन्नधिकरणे
आनन्दमयो विषय इत्युक्तं भवति । तत्राय सत्यः — किमयमानन्दमयो ब्रह्मादिः
प्रकृतिर्विष्णुर्वैति । किं तावत् प्राप्तमिति विचार्यते । ब्रह्मशब्दादेव ब्रह्मादिः
प्रकृतिर्वाऽऽनन्दमय इति पूर्वः पक्षः ^७ । तत्र ब्रह्मशब्दस्य सोपचारत्वात्, अत्र
परममुत्पार्यत्वाच्च ^८ विष्णुरेवाऽऽनन्दमय इति सिद्धान्त इत्याद्यधिकरण ^९भङ्गी

१ साधयति समन्वयमिति वर्तते ।

२ “तस्माद् वा एतस्माद् विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय ।
तैर्नैव पूर्णं । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वय
पुरुषविध । तस्य प्रियमेव शिर । मोदो दक्षिण पक्ष । प्रमोद उत्तर.
पक्ष । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा” इति समग्राऽनुपूर्वी ।

१ “अस्मिन्नध्याये” ग

२ “प्रसिद्धानामशब्दानाम्” ग

३ “प्रतीतब्रह्मणि” व “प्रतीतेर्ब्रह्मणि” ख.

४ “कुतश्चैतन्मात्र —” ख. ग घ.

५ “— मित्याशङ्कापरि —” ग.

६ “पूर्वपक्ष” क ख. ग.

७ “मुख्यत्वाच्च” ग

८ “इत्यधिकरण —” ग

सङ्गीता ^१ अन्यथापि ^१ संगृह्यते । विषयोक्त्येव संशयादेः सूपलक्ष्यत्वात् ।
 एवमेवाधिकरणान्तरेष्वपि साष्टाङ्ग ^२ एव नयः पूयक् ^३ सर्वोऽपि सूच्यते,
 यथाधिकरणायः पूयग् गृह्यते । सह गृह्यते चेन्नयोऽपि सहैव । अपिचास्मिस्तत्त्व-
 यादप्रमेये विष्णुरिति विशेष्यपदेन धर्मिणं गृहीत्वा, विशेषणपदान्तरं सिधायि-
 यितानि धर्मान्तराणि तस्य प्रतिश्रुत्य, समन्वयादिति हेतुं प्रयुज्य, ईक्षतेरन्वय-
 ध्याप्त्या चकारादनोक्षतेर्यतिरेकध्याप्त्या च ^३ (साध्य प्रसाध्य ^४) स्ववि- ^३
 त्त्युदाहरणमुदाजहार । सिधायियितानां धर्मान्तराणामतिबहुत्वात् पर्यायेण
 तत्तत्प्रतिज्ञानम् । नामहेत्वादेस्तु प्रायेण निविशोपत्वादपुनश्च प्रयोगः । एवं
 तत्साधनधर्माणां साध्यधर्मिणि सम्यक् संयोगात् स्वपक्षसाधने कृते ^४ परपक्ष-
 दूषणं द्वितीयेऽध्याये ^५ करिष्यते । स्वपक्षदोषपरिहारश्च सूक्तिभिः ^५ । अनेनैव

१ अन्यत्र मङ्गीता कथिताऽपि संगृह्यते ।

२ ननु वानि तान्यङ्गानि, यैरष्टाङ्ग इत्युच्यते । उच्यते -- विषयस्तावदादिमः ।
 मशायो द्वितीयः । पूर्वस्य चापरस्य च पक्षस्य त्रीणि त्रीण्यङ्गानि । पूर्वपक्ष-
 समर्थनम्, मिद्धान्तव्यप्यमाणनिराकरणम्, विषयं पर्यवसानमिति पूर्व-
 पक्षस्य । मिद्धान्तसाधनम्, पूर्वपक्षसाधनम्, प्रयोजनोपसंहारश्चेत्यपर-
 पक्षस्येत्याहृष्टाष्टाङ्गो नय उच्यते । पूर्वपक्षस्यैवोपरणेन, मिद्धान्त-
 साधनेनैव पूर्वपक्षसाधने च गतार्थं गन्वमानाः पञ्चाङ्गमप्यधिकरणमाहुः ।

३ स्वविदित्वार्थः । तद्यथा "बूट स विदल व्योम" इति भूताकाशे प्रमिद्धमपि
 समिति नाम "स ब्रह्म" इति श्रौतप्रमिद्धया मुख्यवृत्त्या ब्रह्मपरमिति
 ज्ञापने तद्वदन्वेऽपि सोऽवशब्दास्तत्तद्गुणममन्वयादिनि ।

४ ब्रह्मशब्दाभ्यागादिहेतुवृत्तधर्माणां साध्यधर्मिणि विष्णौ सम्यक् संयोगात्
 स्वपक्षस्य विष्णोरेवाऽनन्दमयादित्वस्य साधने कृते इत्यादि ।

५ करिष्यते इति वर्तने द्वितीयाध्याये एव ।

१ "संगृहीता" ग. २ "नयः सर्वोऽपि" ग.

३ "ध्याप्त्या वा" घ.

४ () एतदन्तर्गतो भागः कोऽपि गतितः । अर्थमाङ्गत्वाय ययामम्भव
 निवेगितः ।

५ "द्वितीयाध्याये" ग.

वादेन साक्षात् तत्त्वे निर्णीते सत्यन्त्याध्यायाम्या साधन फल च प्रपञ्च्येते ^१ इति भवति रमणीयम् । तस्मात् सोऽयं समन्वयशब्दस्तास्ता सिद्धान्तयुक्तीर्वक्ति । तथाचावोचद् भगवानेव भाष्ये—“अन्वय उपपत्त्यादिलिङ्गम्” (११.४) इति । तैरेव च ^२ तत्त्व निर्णीयते । “तं सम्यक् प्रविचारिते । मुख्यार्थो भगवान् विष्णु ^१—” (११.१२०) इति ह्यनुव्याख्यायाम् । एवञ्चास्मिन्प्रधिकरणे ब्रह्मशब्दाम्यास समन्वयशब्दोक्तः । उत्तरे तद्वर्णोपदेश इत्यादि वेदितव्यम् ॥०॥

अयमधिकरणार्थ — आनन्दमयादिप्रकरणेषु ब्रह्मशब्दस्याभ्यासाद् ^३ विष्णुरेव पूर्णानन्दः पूर्णाग्नादिश्च ^४ । नचाग्नादीनां ^५ विकारो मयिर्धर्मो मन्तव्यः । यच्चित् तदर्थस्यापि मयतो विष्णावर्यान्तरमेव सुघटमिष्टम् । निर्दिष्टं चैतद् विस्पष्टं प्राचुर्यापरपर्यायं पूर्णत्वं नाम ^६ । यस्य सत्त्वानन्द ^७ को ह्येव ^८—” (तैत्तिरीय० ३.७) इति सहेतुव्यपदेश विधीयते ^९ प्रतिज्ञामात्रेणार्थसाधन-

- १ “उपक्रमेणैतन्निर्णयः नान्या स्यादनुमा ततः । त एवान्वयनामानस्तं सम्यक् प्रविचारिते । मुख्यार्थो भगवान् विष्णु सर्वज्ञास्त्रस्य नापरः” इत्यनुव्याख्यानवचनं समन्वयाधिकरणम् ।
- २ ईक्षतेऽचेति चकार पूर्वत्रोत्तरत्र चान्वयी देहलीदीपसमानधर्मा । तेन पूर्णानन्द इत्यत्राप्याकृत्यते पूर्णानन्दश्चेति । तस्य चार्थ उच्यते—पूर्णाग्नादिश्चेति ।
- ३ ‘विकारशब्दाग्नेति चेन्न प्राचुर्यात्’ (११.१३) इति द्वितीय सूत्रमनेन ध्यातम् ।
- ४ “को ह्येवान्यात् क प्राप्याद् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्” इति समग्रा श्रुतिः ।
- ५ तथाहि सूत्रम्—“तद्वेतुव्यपदेशान्च” (१.१०) नात्प मुख भवेत्” इति वचनादिदमपि पूर्णाग्नादि-

- १ ‘प्रपञ्च्येते’ क ग
- २ “तैरेव तत्त्वम्” ख
- ३ “— शब्दाम्यासात्
- ४ “नचाग्नादीनाम्

पटुनाऽपि ^१ वेदेन । नहि निहेतुकमेव केवलं ^२ केनचित् कल्प्यते । स तावत् प्रमाणतः पूर्णानन्दः । मन्त्रवर्णवाक्यस्य सत्यादेः ^३ आनन्दादिप्रकरणानां च सामान्यविशेषोक्तत्वात् । तद्गीयमानस्य च तवानन्दादेः पूर्णत्वं भवति पूर्वापरानुसन्धानेन ^४ । महावाक्यायंत्वात् । नहि केवसाल्पवाक्यायः पूर्णतामर्हति । नच तदितरः प्रकृतिविरिञ्चादिः पूर्णानन्द इति वक्तुं पायंते । परतन्त्रत्वात्, परिच्छिन्नत्वाच्च ^५ । विष्णोः स्वातन्त्र्यादिसङ्ख्यावात्, स्वकीयेषु ब्रह्मादिषु यथायोग्यानन्दपरिपूरणाच्च ^६ पूर्णानन्दत्वं ^७ सुमुक्तम् ।

शतशतांशादिभावेन सङ्ख्यया परिमाणेन च परिमिता ^८ नन्देभ्यश्चतुर्मुख-मुलेभ्यश्चित्प्रवृत्तेष्व परिच्छिन्नानन्दाया ^९ वाङ्मनसागोचरत्वेनामितानन्दस्य विष्णोर्भेदव्यपदेशोऽपि ^{१०} पूर्णानन्दपदवेदितः ^{११} । अमितस्यैव मुरयतः पूर्णत्व-^{१२} सम्भवात् ।

१ “मय ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति वाक्यस्य ।

२ तथाच सूत्रम् — “मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते” (१.१.१५.) । मन्त्रवर्णजन्य-पदेनैवाऽनन्दनिर्देशात् । पूर्णमेव ह्यनन्तम् । तेन पूर्णानन्दपदेनैव मान्त्र-वर्णिवताऽपि निरूपिता । तथाचानुव्याख्यानम् — “अनन्तत्वं मुनिर्णीतं पूर्णानन्दो हि नाल्पके” इति ।

३ तस्मात् सूत्रम् — “नेतरोऽनुपपत्तेः” । (१.१.१६.) परिच्छिन्नत्वादिति पूर्णपदवेदित हेतुमाह । परिच्छेदो ह्यपूर्णता । एव पूर्णं एव हि स्वतन्त्रो भवति । स्वकीयेषु स्वयोग्यमानन्द पूरयतीति पूर्णानन्द इति च गमन-वान्तरम् ।

४ तथाच सूत्रम् — “भेदव्यपदेशाच्च” (१.१.१७.) इति ।

१ “पटुना वेदेन” क.

२ “निहेतुत्वेन केवलम्” ग. ग.

३ “—मन्दपूर्णत्वाच्च” ग.

४ “—त्वमुक्तम्” ग.

५ “यमुमिता—” क. रा. प.

६ “परिच्छिन्नायाः” क. ग. प.

७ “—पदोद्दिन.” ग. ग.

८ “पूर्णानन्दत्व—” क.

वादेन साक्षात् तत्त्वे निर्णीते सत्यन्याध्यायाम्या साधन फल च प्रपञ्च्येते ^१ इति भवति रमणोयम् । तस्मात् सोऽयं समन्वयशब्दस्तास्ताः सिद्धान्तपुक्तीर्वन्ति । तथाचावोचद् भगवानेव भाष्ये — “अन्वय उपपत्त्यादितिङ्गम्” (१.१.४.) इति । तैरेव च ^२ तत्त्व निर्णीयते । “तैः सम्यक् प्रविचारिते । मुख्यार्थो भगवान् विष्णु ^३ —” (१.१.१२०.) इति ह्यनुव्याख्यायाम् । एवञ्चास्मिन्नाधिकरणे ब्रह्मशब्दाभ्यास समन्वयशब्दोक्तः । उत्तरे तद्धर्मोपदेश इत्यादि वेदितव्यम् ॥०॥

अयमधिकरणार्थः — आनन्वयमादिप्रकरणेषु ब्रह्मशब्दस्याभ्यासाद् ^३ विष्णुरेव पूर्णानन्दः पूर्णास्मादिश्च ^२ । नचास्मादीनां ^४ विकारो भयङ्ग्यो मन्तव्यः । ष्वधित् तदर्थस्यापि भयटो विष्णावर्थान्तरमेव सुघटमिष्टम् । निर्विष्टं चैतद् विस्पष्टं प्राचुर्यापरपर्यायं पूर्णत्वं नाम ^३ । यस्य स्वत्वानन्दः “को ह्येव ^४ —” (तैत्तिरीय० ३.७) इति सहेतुव्यपदेश विधीयते ^५ प्रतिज्ञामाश्रेणार्थसाधन-

- १ “उपक्रमादितिङ्गेभ्यो नान्या स्यादनुमा तत । त एवान्वयनामानस्तैः सम्यक् प्रविचारिते । मुख्यार्थो भगवान् विष्णु सर्वशास्त्रस्य नापर” इत्यनुव्याख्यानवचन समन्वयाधिकरणगम् ।
- २ ईक्षतेऽचेति चकार पूर्वत्रोत्तरत्र चान्वयो देहलोदीपसमानधर्मा । तेन पूर्णानन्द इत्यत्राप्याकृत्यते पूर्णानन्दश्चेति । तस्य चार्थ उच्यते — पूर्णा-नादिश्चेति ।
- ३ “विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्” (१.१.१३) इति द्वितीय सूत्रमनेन व्याकृतम् ।
- ४ “को ह्येवान्यात् क प्राप्याद् यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्” इति सप्तमा श्रुतिः ।
- ५ तथाहि सूत्रम् — “तद्धेतुव्यपदेशान्व” (१.१.१४) इति । “भूमा सुख नाल्पे सुख भवेत्” इति वचनादिदमपि पूर्णानन्दपदोदितम् ।

१ “प्रपञ्च्येते” क ग.

२ “तैरेव तत्त्वम्” ख.

३ “—शब्दाभ्यासात्” व ग.

४ “नचाऽनन्दादीनाम्” क ख घ

पटुनाऽपि ^१ वेदेन । नहि निहेतुर्कमेव केवल ^२ केनचित् कल्प्यते । स तावत् प्रमाणतः पूर्णानन्दः । मन्त्रवर्णवाक्यस्य सत्यादेः ^३ आनन्दादिप्रकरणानां च सामान्यविशेषोक्तित्वात् । तद्गोच्यमानस्य च तदानन्दादेः पूर्णत्वं भवति पूर्वापरानुसन्धानेन ^४ । महावाक्यार्थत्वात् । नहि केवलात्पवाक्यायः पूर्णतामर्हति । नच तदितरः प्रकृतिविरिञ्चादिः पूर्णानन्द इति वक्तुं पायंते । परतन्त्रत्वात्, परिच्छिन्नत्वाच्च ^५ । विष्णोः स्वात्मन्यादिसद्भावात्, स्वकीयेषु ब्रह्मादिषु यथायोग्यानन्दपरिपूरणाच्च ^६ पूर्णानन्दत्वं ^७ युक्तम् ।

शतशतांशादिभावेन सङ्ख्यया परिमाणेन च परिमिता ^८ नन्देभ्यश्चतुर्मुख-मुखेभ्यश्चित्प्रकृतेश्च परिच्छिन्नानन्दाया ^९ वाङ्मनसागोचरत्वेनामितानन्दस्य विष्णोर्भेदव्यपदेशोऽपि ^{१०} पूर्णानन्दपदवेदितः ^{११} । अमितस्यैव मुख्यतः पूर्णत्व-^{१२} सम्भवात् ।

१ “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति वाक्यस्य ।

२ तथाच सूत्रम् — “मान्त्रवर्णिकमेव च गोच्यते” (१११५.) । मन्त्रवर्णजन्य-पदेनैवाऽनन्दनिर्देशात् । पूर्णमेव ह्यनन्तम् । तेन पूर्णानन्दपदेनैव मान्त्रवर्णिकताऽपि निरूपिता । तथाचानुव्याख्यानम् — “अनन्तत्वं सुनिर्णीतं पूर्णानन्दो हि नात्यक्ते” इति ।

३ तथाच सूत्रम् — “नेतरोऽनुपपत्तेः” । (१११६.) परिच्छिन्नत्वादिति पूर्णपदवेदितं हेतुमाह । परिच्छेदो ह्यपूर्णता । एव पूर्णं एव हि स्वतन्त्रो भवति । स्वकीयेषु स्वयोग्यमानन्दं पूरयतीति पूर्णानन्द इति च गमन-वान्तरम् ।

४ तथाच सूत्रम् — “भेदव्यपदेशाच्च” (१११७.) इति ।

१ “पटुना वेदेन” क २ “निहेतुर्वेन केवलम्” ख ग

३ “—नन्दपूर्णत्वाच्च” ग ४ “—त्वमुक्तम्” ग

५ “च सुमिता—” क ख घ ६ “परिच्छिन्नाया” क. ख. घ.

७ “—पदोदित” ख ग ८ “पूर्णानन्दत्व—” क

नच तत्तदनुमानैरानन्दस्य विष्णोरुत्पत्त्यै केनापि स्वापादम् । यथाकामतया तेषामाभासत्वात्^१ । किन्तु यथाश्रुतिसिद्धानेकविशेषाणामनपायात् पूर्णत्वमेव निर्णोत सुमेयम्^१ ।

^२ स्वयोग्यतानुसारेण भक्तिज्ञानादिसाधनं पूर्णं जीव स्वसमीप आदाय आसमन्तात् नन्दयति भगवानिति च पूर्णानन्दो भाष्यते । स हि सहभोग मुक्ताय करोति । ^३ सोऽयमवयविनि स्वस्मिन्नवयवेषु च स्वकीयेषु प्रत्येकं ज्ञानादिगुणं पूर्णं एवाऽनन्दनामको विष्णुः । स्वगतभेदराहित्यात् । एवञ्चैकस्यैवेश्वरस्यावयवावयविभाव सम्भवति, भुत्पुपदिष्टत्वादित्यर्थः ।

एष तावत् सकलकविकुलतिलको भगवानानन्दतीर्थार्याचार्य^२ स्वयं पूर्णानन्द-पदेनैवाऽनन्दमप्राधिकरणपठितसूत्रा^३ र्थमखिलमपि सप्रहेण व्याचक्ष्यौ । एवमेवोत्तरापीति^४ * ज्ञातव्यम् । तत्तदधिकरणार्थानां सप्रहस्यैवेह चिकीर्षितत्वात्^५ । कृतं ? ^४ स्वयमेवामुना सात्यर्थविस्तर भाष्यस्य कृतत्वात् ।

- १ यत् पूर्णानन्द इत्येवाऽगमोदितः, अतः नानुमानमपेक्ष्यते तत्त्ववादे । तथाच सूत्रम् — “कामाच्च नानुमानापेक्षा” (१११८) इति ।
- २ पूर्णं जीवमानन्दयतीति व्युत्पत्त्या ‘अस्मिन्नस्य च तद्योगः शास्ति’ (१११९) इति सूत्रमपि भाष्याखण्डे दशयति — स्वयोग्यतेत्यादि ।
- ३ ननु पुच्छताभिधानादब्रह्मत्वमिति पूर्वपक्षयुक्ते का गतिः ? आह — साऽयमिति । सोऽयं “आनन्दो ब्रह्म” इति श्रुतिगदित आनन्दनामा भगवान् स सर्वरूपेष्वपि पूर्ण एव । नहि तस्य वस्तुतोऽप्रवावयविभाव इति भावः ।
- ४ “ग्रन्थोऽयमपि बहुषो भाष्यं चात्यर्थविस्तरम् । बहुज्ञा एव जानन्ति विशेषेणार्थमेतयोः” इत्यनुभाष्यपदानि मनसि निधायाऽह — स्वयमेवेत्यादि ।

१ “त्वात् यथाश्रुति —” क ख ग

२ “—तीर्थाचार्य —” क

३ “—वरणपरिपठितानेकसूत्रा —” ख

४ “—त्रापि ज्ञातव्यम्” क

५ ‘विवक्षितत्वात्’ क

करिष्यमाणत्वाच्च सबह्वयमनुभाष्यस्यापि । नहि बहुविशेषज्ञचूळामणि
सर्वज्ञभास्वरमन्तरेणैताद्^१ शभाष्यानुभाष्यविरचने चतुरतरचेताश्चतुर्दशभुवने-
ष्वस्ति । किम्पुनरेकेनैव वाक्येन पदेनाक्षरेण वा तत्तदधिकरणार्थसंग्रहभाषण
कुशलमतिर्नास्तीति? यदभिप्रेतामितार्थस्याशाशमपि लेशत एव वयं वक्तु
सम्प्रति ययामति यतामहे । नचास्माकं तत्प्रतिपादनपाटवमपटुधियाम् ।
'मध्यस्मदाचार्यादयो' मध्यसूक्ति^२सन्दर्शितार्या^३स्तत्प्रसादकबलमवलम्ब्य
कथञ्चित् प्रापशः प्रकाशयितुं शक्नुयन्ति^४ । तथाऽपि न खलु वयं
खद्योतसमद्योतत्वादेतद्द्योतितानपि तानशाशने च प्रकाशयितुं शक्नुमः । किं
तर्हि? मनोवाग्भिस्तद्भाष्यभावावर्तनसौल्यादेवायमस्मत्संग्राहविजृम्भ ।
तस्मादिहास्मास्तन्मन्तुं^५ प्रणन्तुं^६ महान्तः शन्तुमर्हन्ति ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

"अदृश्येऽज्ञात्म्ये^७ —" (तैत्तिरीय० २७) इत्यनन्दमयस्यो^८क्तमदृश्यत्व
तु — "अन्तः प्रविष्टं कर्तारम्^९ — न विजानन्ति^{१०} —" (तै० आ० ३.११.२

- १ भाष्य चेत्यनुभाष्ये संग्रहभाष्यमपि परिगृह्यते । तदेतदाह — किं पुनरिति ।
कथञ्चित् "अस्मदाचार्याग्नय मध्यमूर्यसन्दर्शितान्" इत्यादि पेटु । तत्र
मध्य सूर्य इव । स्वाचार्या अग्नय इव स्वयं तु खद्योत इवेत्यर्थप्रकाशन-
सामर्थ्ये तरतमभावो रूपकसारः ।
- २ तन्मन्तारो ये पूर्वचार्यास्तान् प्रणन्तुनस्मान् ।
- ३ "अदृश्येऽज्ञात्म्येऽनिरूप्यतेऽनिरूप्यनेऽभयं प्रतिपष्टा विन्दते । अथ सोऽभय
गतो भवति" इति भूमौपनिषत् ।
- ४ "अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतन्मन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तम् । सहैव सन्त
न विजानन्ति दया" इत्यानुपूर्वी ।

- १ "—मन्तरेण तादृश—" ख
- २ "—चार्याग्नयो—" ख घ "—चार्याश्रयात्" ग
- ३ 'मध्यमूर्यं—' ख घ ४ "—सन्दर्शितास्तत्प्रसा—" क
- ५ "शक्नुमः ।" ग ६ "—हास्मान् मन्तुमहन्तः" व
- ७ "इत्युक्तमदृश्यत्वम्" ख ८ "कर्तारमित्यन्तस्यस्य" व

इत्यन्तस्थस्य कस्यचिदुच्यते । सोऽन्तस्थ इह विचार्यते । “इन्द्रो राजा —”
(तं० अ० ३.११.६.)^१ इत्यादिवचनाश्च विष्णुरिति पूर्व पक्षः । अत्र
स्वपक्ष द्योतयति — “अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्” (१.१.२०) इत्यधिकरणम् ।
“अन्तरः” इति ।

अस्मिन् ग्रन्थे “इत्यधिकरणम्”, “इति सूत्रम्” इति वाऽस्मद्वाक्यस्य व्याख्याति
भगवानिति क्रियाभिसम्बन्धो बोद्धव्यः । व्याख्यायते भगवतेति वा ।

अन्तं स्थित्वा रमत इत्यन्तरः । तथाऽनु^१ व्याख्यातत्वात्^२ । चन्द्रेन्द्रादिषु
स्वेच्छया वर्तमानः सर्वकर्ता विष्णुरेव । समुद्रान्तरत्वादित^३ द्धर्मव्यपदेशात्^३ ।
इन्द्रादेर्व्यधिकरणत्वेन भेदव्यपदेशोऽप्यर्थतः सुगृहीतः^४ । व्यधिकरणत्वं हि
भिन्नत्वे प्रमाणम् । अन्यशब्दपर्यायश्चाप्यन्तरशब्दः प्रसिद्धः ।

यद्यप्येव विषयप्रभुतावुपक्रमादिभिः सिद्धान्तः स्थापितो भवत्यधिकरणेषु । तत्र
पुनर्वितर्कपाटनाय तत्तल्लिङ्गवैलोम्यप्रकटनेन * प्रतिपक्षोऽपि प्रतिक्षिप्त एव

१ “इन्द्रो राजा जगतो य ईशे सप्तहोता सप्तधा विक्लृप्त”, “सप्त युञ्जन्ति
रयमेकचक्रमेकोऽवो बहति सप्तनामा” इत्यादिवचनात् ।

२ “अन्तं स्थित्वा रमणकृदन्तरं समुदाहृत” इति ।

३ “अन्तं समुद्रे मनसा चरन्तम्” इत्यादि । तेन चन्द्रादिष्वन्तरं विष्णुरेव ।
यतः स एव समुद्रान्तरं श्रूयत इति साध्यं च साधनं चैवेनैव पदेनाऽहं
भगवान् भाष्यकारः । एवमुत्तरसूत्रेऽपि ।

४ इन्द्राद्यन्तरत्वेन अन्तर्यामित्वेन श्रूयमाणत्वादिन्द्रादिभ्योऽन्तरः भिन्न इति
द्वितीयमूत्रमपि व्याख्यातम् । तथाहि सूत्रम् — “भेदव्यपदेशाच्चान्य”
(११२१) इति ।

१ “इति वचना —” ग

२ “तथा व्याख्यातत्वात्” ग

३ “समुद्रेऽन्तरं इत्यादि” ग

४ “स्वविपक्षोऽपि” ख

स्यात् । तथाऽपि पुनर्मन्दातिशङ्काशङ्कोः शकलशः शतनेन स्वमतात्यन्तादाढर्थाय
 यथासाधितसिद्धान्तसारानुसाराणि ^१ शतशः श्रुत्यन्तराभ्युपन्यसनीयानीति
 युक्ततमम् । तस्मात् तत्संग्रहोऽपि “आगमोदितः” इत्युत्थैव ^२ सुकृतो लक्ष्यते ।
 सूपपत्तिसाधितः स्वसिद्धान्तः सर्वोऽपि तैस्तेनिर्णोतश्रुतिस्मृतिरूपैरप्यागमैरुदित
 इति ^३ चायंसम्भवात् । नचैतेऽस्माभिः सनियममुपन्यस्यन्ते । भन्दघोत्वात्,
 ग्रन्थबाहुल्यभयाच्च । एवञ्च “अहं तत् तेजः—” (चतुर्वेदशिखा०), “सोऽभि-
 ध्याय—” (व्यासस्मृ०) इत्यादिभिविवक्षितधर्मद्वारेणान्तस्थो विष्णुरिति
 निर्णयिते ^४ ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

अथ “आकाश इति होवाच” (छन्दोग० १.६.) इति श्रूयमाण आकाशः किं
 भूताख्य उत विष्णवाख्य इति विचार्यते । लौकिकप्रसिद्धेर्भूताख्य इति
 प्राप्तम् । अत आह—“आकाशस्तल्लिङ्गात्” (१.१.२२.) इति सूत्रम् ।
 “खवत्” इति ।

१ तथाहि भाष्यम्—

“सोऽभिध्याय वारोरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।

अथ एव सप्तर्जाऽदौ तामु वीर्यमवासृजत् ।

तदण्डमभवद्वैमं सहस्राशुसमप्रभम् ।

यस्मिन् जज्ञे स्वय ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

अयन तस्य ता. पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः’ इति व्यासस्मृतेः ।

‘अहं तत् तेजो रश्मीभ्रारायण मुख्य जातमग्रतः ।

पुरुषात् प्रकृतिर्जगदण्डं (त्रिपुष्य मायाबीजं जायते)’ इति च

चतुर्वेदशिखायाम्” इति ।

१ “सिद्धान्तसारानि—” क. ख. ग.

२ “इति सुकृतो—” क. ख. ग.

३ “इत्यर्थसम्भवात्” क.

४ “नचैते सनियममस्माभिरपि—” क. ग.

१ इह तावदत आहेतिवाक्यस्य तदुपरि परिगृहीत सूत्रमाहेति सम्बन्धो न ग्राह्य । तद्व्याख्यानस्य ॥ १ मनसाऽपि २ कर्तुमसामर्थ्यात् । अनारब्धत्वाच्च । ब्रह्मसूत्रार्थसारान्वेषणेन तद्व्याख्यानमुरया ३धिकारस्तु मुख्यप्राणस्यैवेति हि किञ्चिदवोचाम । कथं तर्हि ४तत्सम्बन्ध इति चेत् सूत्रादप्युपरिष्ठादनूद्यमान तद्भाष्य यत् तदाहेत्येवास्माभिः सोऽभिप्रेयते । एतद्व्याख्यानस्यैव ५ शक्य-भावेऽपि कारणान्तरेण प्रारब्धत्वात् । इहापि हि ६ मुख्याधिकारिणो देवादय एव भगवन्तः श्रूयन्ते । अस्माकं तु तदनुगृहीत एव कश्चिदधिकारलेश आशास्यते । ननु स्वयमेवाधिकारः । सूत्रग्रहणं तु ध्याच्चिरयाऽनूद्यमानभाष्यस्य तदीय-त्वभाषनायैव क्रियते । अतः पूर्वपक्षपरिहारार्थमिदं सूत्रं ध्यायानिदं भाष्यमाहेति गृह्यते ७ । अनेकसूत्रग्रहणापेक्षयाऽधिकरणमाहेत्युक्तं स्पष्टमेव न्यायः ॥ ० ॥

१ अत आह खवदिति । आकाशस्तत्त्वलिङ्गादिति सूत्रमिति स्ववाक्यस्य योजनाविशेषः मनसि निधाय, पौन पुन्येन ग्रन्थगौरवं श्रोतृशेमुपीमधि-रोहयितुमाह — इह तावदित्यादि । विस्पष्टं चैतत् तत्त्वदीपिकायामपि । तथाहि तद्वचनम् — “ननु वयं कदाचिदपि सूत्रपदं व्याख्यातुमिच्छामः, शक्नुमो वा ?” इति चतुर्थस्य द्वितीये । पुनश्चान्तर्भेदाधिकारणेऽप्युक्तम् — “अस्माकं तु भाष्यार्थमात्रान्वेषणपरिनिष्ठानामनवरतं भाष्यानुवादेऽप्य-ध्यासितालस्यानामतं आहेत्यभिसूत्रं भाष्यानुकरणेऽपि प्रतिवाक्यमन्य एवाभिप्रायो निश्चेतव्यः । अतः पूर्वपक्षप्राप्ते परिहारार्थं सूत्रमुदाहृत्य तस्य भाष्यमाह भगवानाचार्य इति । सूत्रग्रहणं पुनरत्र तद्भाष्यव्याचि-ख्यासितस्यागृहीतप्रतीकस्य सन्निधापकमिति भवति निरवद्यम्” इति ।

१ “— नस्य मनसाऽपि” क

२ “कर्तुमशक्यत्वात्” क ग

३ “तद्व्याख्यानाधिनारम्भु” क

४ “तर्हि सम्बन्ध —” ग

५ “— स्यैवाशक्यभावेऽपि” क

६ “इहापि मुख्या —” ख ग

७ “गृह्यते” ख

८ “— करणमित्यु —” घ

अत्रानूदितभाष्यस्यायं भावः—“यदेव आकाशः—” (तैत्ति० २.७.) इति प्रागुक्ताकाशो यथा विष्ण्वाख्यः प्रकरणबलात् सिद्धः, तद्वदपमपि विष्ण्वाख्य एव घोद्वध्यः^१ । परोक्षरीयस्त्वादितल्लिङ्गात् । ननु भूताख्यः । आ समन्तात् कं कामान् वा अश्नाति काशते वेत्याकाशो विष्णुरिति यौगिकरूढे दृढयन्तराद् यलिष्टत्वात् । श्रुत्यन्तरानुकूलत्वाच्च नितराम् ।

अत्रायमपि न्यायः सुग्रहः—अनुमानस्यावयवा अपि प्रतिज्ञादयः पूयक् च प्रमाणत्वमहन्ति । प्रयोगप्रकारविशेषेण साधकत्वसम्भवात् । ततः किं स्यादिति चेत्, अनुमानस्यावयववेयता^१कल्पनमित्तरवादिकृतं ध्ययं स्यात् । ध्याप्ति-सङ्गावनियमस्यैव प्रयोजकत्वादिति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

“यद् देवान् प्राणयः—”, “तद् वै त्वं प्राणो अभवः”^२ (तै० आ० ३.१४.) इति प्राणो नाम वायूर्होत्यत आह—“अत एव प्राणः” (१.१.२३.) इति सूत्रम् । “प्रणेता” इति । देवप्रणेता प्राणश्च विष्णुरेव । शीलक्ष्मीपतित्वादितल्लिङ्गा-देव^३ ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

“ज्योतिर्हृदय आहितम्” (ऋ० ६.६.६.) इति श्रूयमाणं ज्योतिस्त्वग्निरेवेत्यत आह—“ज्योतिश्चरणाभिधानात्” (१.१.२४.), “छन्दोऽभिधानाच्चेति चेन्न

१ अत्रायमपि भाष्यस्य भावः—यथा ख ब्रह्मेत्याकाशे प्रसिद्धमपि खमिति पद ब्रह्मणि प्रयुक्तं तद्वदाकाशपदमपि । अर्थसाम्यात् । तथाहि खमिति मुणम् । आ समन्तात् क मुत्रमश्नातीति च स एवार्थः । एतेन सूत्रे मुणतः उत्तमुपलक्षणम् । तत्प्रमाणजातीयान्यस्यान्यपि पदान्यनेनैव यथा यथा-मोग योजनीयानीति सूचितम् ।

२ “तद् वै त्वं प्राणो अभवो महान् भोगः प्रजापतेः । भुजः नरिष्यमाणो यद् देवान् प्राणयो नव” इत्यानुपूर्वी ।

३ “श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ” (शुक्लयजु० ३१. २२.) इति शीलक्ष्मीपरिणेता भगवानेव “देवान् प्राणयः” इत्युक्तदेवप्रणेताऽपीति न एव प्राणः ।

१ “—वयवनिमित्तमवल्पन—” ख.

तथा चेतोऽर्पणनिगदात् तथा हि दर्शनम्" (१-१-२५.) इत्यन्तर्भेदाधिकरणम् ।
 "ज्योतिः" इति । विष्णुरेव ज्योतिः । कर्णादीनां विचरणाभिधानात् । "ज्योति-
 र्दीप्यते"^२ (छन्दोग ० ३.१३ ७) इत्यत्र ज्योतिषो गायत्र्युपक्रमान्नेदं विष्णुश्छन्द
 एवेति चेत्, न । तच्च ज्योतिर्विष्णुरेवाग्निगायत्र्यादित^३ तच्छब्दरूपक्रमोच्यते,
 नान्यथा । युक्त्यादिभिस्तथा दर्शनात् । ^३ एव ^३ त्वभ्युपगम एव च

- १ तथाहि तत्त्वदीपिका — "अग्निमन्त्राधिकरणे ज्योतिर्विचारोऽवान्तरोऽव-
 गन्तव्यः । एकं वेदमधिकरणम् । उत्तरानुवद्धत्वात् प्रथमविचारस्य ।
 एतन्नान्तरीयत्वात् तस्य । अत एव चानुवर्तयति प्रथमविचारमुत्तराग्नि-
 गायत्र्यादिभाष्ये" इति । "अधिभूताध्यात्माधिवेदगतानाम्" इति न्याय-
 विवरणमपि अस्मैकाधिकरणतां पोषयति । अधिभूतमित्याकाश । अध्यात्म-
 मिति प्राण । अधिवेदमिति गायत्रीति ज्योतिर्विचारस्य गायत्र्युपसर्जन-
 त्वादवान्तरत्वं स्फुटमेव । "नित्यत्वादेव शब्दस्य" इत्यनुव्याख्यानमपि
 गायत्रीपदमेव कटाक्षयति । तथाहि सन्यायरत्नावली — "द्योतकरणत्व-
 लिङ्गेन गायत्री ज्योतिः शब्दाभिधेया । नच तच्छब्देन विष्णुरभिधीयते ।
 नित्यत्वेनानन्याधीनस्वभावत्वात् तस्याः" इति । "शब्दस्य गायत्र्यादि-
 शब्दस्य" इति च नयचन्द्रिका । ज्योतिः शब्दस्यापि मुख्यतः समन्वयलोभात्
 पश्चान्तरमाश्रित्य तत्त्वप्रकाशिकादिप्रवृत्तिरिति वक्तव्यम् । अधिकरण-
 रचनायां पादादिविधिमत्यभावात् ।
- २ "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमे-
 पूतमेषु लोकेष्विदं वाक् तद् यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः" इति छन्दो-
 गानां श्रुतिः । "गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च" इति तत्प्रकरण-
 स्यादिति वाक्यम् ।
- ३ समन्वयादिति पूर्वभाष्येणैव गदितं प्रायः "भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेरचैवम्"
 (११-२६) "उपदेशभेदाच्चेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्" (११-२७.)
 इति सूत्रद्वयमेतदधिकरणमित्याह — एव त्वित्यादि ।

१ "गायत्रीत्युपक्रममात्रं" ख

२ "त्र्यादिशब्दवाच्यो विष्णुस्तच्छब्दः —" घ

३ "एव चाभ्युपगमः —" क ग

भूतादिचतुष्पादत्वव्यपदेश उपपद्यते । उपदेशभेदस्त्वपेक्षाभेदादुपपद्यते घस्त्व-
कत्वेऽपि ॥०॥१०॥०॥

अतीतप्राणाधिकरणे प्रणेतृपदेन प्राणो विष्णुरित्युक्तम् । अत्रापि स एव स इति
तेनैव सुवचम् । शब्दादिसाम्यात् । तस्मादत्र न पृथग् व्याचक्ष्यौ । अयमिह
योजनाविशेषः — “प्राणस्तथाऽनुगमात्” (१.१.२८) इत्यधिकरणम् । चक्षु-
रादिप्रणेता च १ प्राणो विष्णुरेव । तच्छब्दादेस्तथाऽनुगमात् । अपिच
“प्राणस्य प्राणः” (तत्त्वकार० १२-) इति वचनान्मुख्यप्राणप्रणेता च २
स एव । नच तस्यापि प्राणोऽनुक्तोऽप्यत्याशङ्क्यते ३ । “अप्राणो हि —”
(भाष्यवर्ण० २.१.२-) इति प्रतिषिद्धत्वात् । ४ यद्यपि देवाः शिष्यादिव्येनं
प्रणयन्तीति तदुक्तिः । तथाऽपि प्रथमतः स्वयमेवायं स्वात्मानं वायामुपदेशेन
प्रणयति वायुर्देवेत्यति तेयामस्वात्तन्यावबिरोधः । नच तेया तत्प्रणयनं नाम
नियमनम् । उपदेशमात्रत्वात् । तस्मात् “प्राणो वा अहम्” — (ऐतरेय०

१ नन्वय देवै शिष्यादिषु प्रणीत । न प्रणेता । नैवम् । प्रणीतश्चायं भवति ।
प्रणेता च भवति । यत स्वयमात्मानं वायौ प्रणयति । तेन न पर चक्षुरादे ।
प्राणस्यापि प्रणेता । इन्द्रप्रणेता विष्णुरेवन्द्रे स्थित्वा “प्राणो वा
अहमस्म्युपे । प्राणस्त्व प्राण सर्वाणि भूतानि” इत्याद्याह । यत न एव
सर्वभूतप्रणेता च । यतश्च अन्त स्थित्वा प्रणेतारि नियन्तरि, शास्त्रीति
यावत्, शब्दानां मुख्या प्रवृत्तिस्तेन सर्वान्तर सर्वप्रणेता नारायण एव
सर्वपदाभिधेय इत्यधिकरणसारः । एतेन “न वक्तुरात्मोपदेशादिति
चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्” (१.१.२६), “शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो
वामदेववत्” (१.१.३०) इति सूत्रे अपि समूहीते । “जीवमुख्यप्राण-
लिङ्गाग्नेति चेन्नेषां सार्धविध्यादाश्रितत्वादिह उद्योगात्” (१.१.३१)
इति चरममपि सूत्रमनेन वगिताशयम् । यतोऽन्तः प्रणेतृतयोपामनस्य
शास्त्रेषु विहितत्वादुपासाभेदेनैवोपपत्तौ न तावता जीवमुख्यप्राणो
प्राणाविति ।

१ “—प्रणेता प्राणो—” व २ “—प्रणेताऽपि स एव” व

३ “—कोऽप्यस्तीत्याशङ्क्यते” ग ४ “अहमस्मि इत्या—” ख

२१.२) इत्यादाविन्द्राद्यन्तर्यामी विष्णुरेव साक्षात् प्रणयनस्वातन्त्र्यात् प्राण
इत्युपदिश्यते । नतु मुख्यप्राणो नेन्द्रादिश्चेति सिद्धम् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

पादोक्तमयं निगमयति - "इत्याद्यैः प्रसिद्धैरन्यवस्तुषु । उच्यते विष्णु
रेद्यैकः सर्वैः सर्वगुणत्वतः" इति । इत्युक्ता ज्योतिरन्ता आद्या धेयामनुक्त-
शब्दानां त इत्याद्या, तैः । 'स्वात्मनोजन्यवस्तुषु प्रकृत्यादिजडाजडेषु वाचकत्वेन
लोकतः प्रसिद्धैरपि एको विष्णुरेव मुख्यतः उच्यते । वैदिकप्रसिद्धे । तथाऽपि
"देवानां नामघा^२ -" (ऋ०स० १०=२३) इत्येव श्रवणाद् देवादेषु
प्रसिद्धं सूर्यसोमयज्ञादिशब्दैरेवोच्यते, नहि घटपटाविशब्दैरिति न भन्तव्यम् ।
"नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति^३ -" (भाल्लवेय०) इत्यादेरविशेषेण
सर्ववस्तुषु^२ प्रसिद्धं सर्वैरपि शब्दैरुच्यत इति ध्वत् "सर्वे" इति विशेषणम् ।
नचैतदौपचारिकम् । तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां गुणानां सर्वेषामपि विष्णो
विद्यमानत्वात् । तदाह - "सर्वगुणत्वतः" इति । अतो युज्यत एव सर्वशब्द-
मुख्यार्थत्वं विष्णोरित्यर्थः ॥ ० ॥ ० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितस्य
श्रीब्रह्मसूत्रसंग्रहभाष्यस्य टीकाया
श्रीविक्रमार्जुनदासकृतावानन्दमालाया
॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

- १ परमात्मन । "सु सुखम् । तदादत्त इति स्वात्मा परमः" इति तत्त्वदीपिका ।
"स्वात्मना चोत्तरयो" (२३२१) इति चोपरि सूत्रम् । 'त वा एत
मभिवदन्ति स्वात्मेति । एष ह्यानन्दमदत्ते' इति च श्रुतिः ।
- २ "यो न पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा । यो देवानां
नामघा एक एव त स प्रश्न भुवना यन्त्यन्या" इति विश्वकर्मसूक्ते मन्त्रः ।
शुक्लयजुर्वेदे च सप्तदशोऽध्याये ।
- ३ "नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति ॥ वै विष्णु परममुदाहरन्ति" इतीयं
भाल्लवेयश्रुतिरिति भाष्ये (१११) स्थितम् ।

॥ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

२॥ लिङ्गात्मकानां शब्दानामन्यवस्तुषु प्रतिष्ठानां विष्णोः प्रवृत्तिः यवत्प्रतिभन्
पादे ।

“—ब्रह्म ततमम्^१—” (ऐत०आ० २.४.३.) इति विष्णुः सर्वगतः प्रागुक्तः ।

"-आदित्यो रातः^२" (ऐत० भार० ३.२.३.) इत्यादावगम्यः प्रतीयते । अत आह - "सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्" (१.२.१.) इत्यधिकरणम् । "सर्वगः" इति । यिष्णवेवाऽपि^३ सर्वग उच्यते । तत्प्रसिद्धोपदेशात्^३ ।

“त योस्त-⁴” (ऐत० भार० ३.२.४.) इत्यादिना विवक्षितपुणानपि स

- 1 "स एतमेव पुरप ग्रह्य तनममपरयत्" इत्यादिश्रुत्या प्रथमपादात्त्याधिकरणे प्राणनामा विष्णुरेव सर्वगत प्रागुक्त । "ततम ततनमम् । लोप गमान इति सूत्रात्" इति तत्त्वदीपिका ।
- 3 "तत्स्यैतस्यामावादित्यो रम" इति प्रस्तुत आदित्य एव सर्वगत इति चोत्तरश्रुत्याऽवगम्यते— "म यश्चायमसरीर प्रज्ञात्मा यश्चामावादित्य एवमेतदिति विद्यात् । तस्मात् पुरप पुरप प्रत्यादित्यो भवति ।
मूर्धं आत्मा जगत्स्तम्भुपदश्च एत सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ग्रह्येत्याचक्षते" इत्यादिष्वया । तेन स एवाऽदित्य प्राण । स एव च ग्रह्य । तत्स्यैव च मयाज्ञाज्जन्माद्यम्येति स एव विजिज्ञास्यो न विष्णुरिति ।
- 3 नीतद् युक्तम् । सर्वं देशकालादिव गत इति पूर्णत्ववाची यो ब्रह्मशब्द स एवास्माऽदित्यस्य प्रगिद्धादित्यत्वं निवारयति । विष्णोरेव हि ब्रह्मत्व मुख्यमित्यावेदिनम् ।
- 4 "म योऽतोऽश्रुतोऽजतोऽमनोऽजतोऽदृष्टोऽविज्ञातोऽनादिष्ट" इत्यानुपूर्वौ । एतेन "विचक्षितगुणोपपत्तेर्य" (१२३) इति द्वितीयमुक्तं विवृतम् ।

एय हि सर्वान् गत । ^१ एय चक्षुर्मेयत्वादोनि सिद्धान्त्यपि सर्वाणि प्राप्त ।
^२ नचाय जीव इति याच्यम् । एक एय जीव सर्वाणि शरीराणि गत इति यस्तु-
 मयुक्ते । नापि ब्रह्मैक्यात् स उच्यते । तथाऽपि तदयुक्ते । नच तदस्य यावयार्थ
 इति निरूपणोपम् । ^३ कर्मकर्त्रादिभिः सर्वकारकं सहंवापमिह व्यपदेश गत
 इति भेदस्यैव यावयार्थत्वसिद्धे । नेहोक्तस्यैव वस्तुन कर्तृकर्मभाव औत्सर्गिक
 प्रसिद्ध । तस्यैव सम्प्रदानत्व ^४ च ।

अपिच, कोऽयमभेदो नाम? किं जीवस्य ब्रह्मभाव, उत ब्रह्मणस्तद्भावा इति
 यत्तदयम् । न तावदाद्य उपपद्यते । 'सर्वजीवाख्यभूतेषु' गत एव एय ^५ ब्रह्मेति
 वेदविद्वचनात् । नाप्यन्य । ^६ नहि सर्वभूतहृदयगतस्य तत्तत्प्रियन्तु. स्मर्यमाणस्य

- १ 'अनुपपत्तेस्तु न शरीर (१२३) इति सूत्र व्याख्याति - एवमिति ।
 चक्षुर्मय श्रोत्रमयश्छन्दोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा' (ऐत० आर०
 ३२३) इत्यादिनोक्तानि चक्षुर्मयत्वादीनि लिङ्गानि । 'सर्वदर्शन-
 सर्वश्रवणादिभामर्ष्याभिप्रायेण चक्षुर्मयादिसञ्चाना परमात्मनि प्रवृत्ति'
 इति पञ्चनाभतीर्थभट्टारका ।
- २ अनुपपत्तेरिति सूत्रखण्डमपि भाष्यास्तु करोति नचायमिति । एतेन सर्वग
 इति हेतुगर्भमित्युक्तं भवति । सर्वशरीरगो ह्यत्रोच्यते । जीवश्च न तथेति ।
- ३ एतेन 'कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च' (१२४) इति च सूत्र गदिताभिप्राय
 भवति । 'स य एवमेतम् आत्मानं परस्मै शसति दुग्धदोहा अस्य वेदा
 भवन्ति' (ऐत० आर० ३२३) इति श्रुति ।
- ४ तत्त्वदीपिकाया च - 'परस्मा इति सम्प्रदानव्यपदेशाच्च' इति ।
- ५ 'एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते इति भाष्यपूरितशेष 'शब्दविशेषात्' (१२५)
 इति सूत्र निराह - सर्वजीवेति ।
- ६ 'स्मृतेश्च' (१२६) इति पठ सूत्र व्याख्याति - नहीति । तथाहि
 स्मर्यते - 'अहमात्मा गुरुवेश सर्वभूताशयस्थित' (गी० १०२०)
 इति । एतेनैव 'अर्भकौवस्त्वात् तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेव
 व्योमवच्च (१२७) इत्यपि सूत्र विवृतम् । सर्वभूतहृदयमुपिरूपाल्प
 स्थानगतत्वेनापि स एव सवगतो विष्णुरूपास्य इति । व्योमवदिति तु सवदिति
 पूर्वमेव निगदव्याख्यातम् ।

तद्भावे सम्भवति । अनुभवविरोधात् । तस्मादज्ञानविजृम्भितमेव जीवद्रहैक्य-
मतम् ।

^१ नन्वहो खलु युष्मदीश्वरो जीवशरीरेऽपि तिष्ठति, आहोस्विनेति वाच्यम् ।
आद्ये जीववदीश्वरस्यापि दुःसमोगप्राप्तिः । अन्त्ये सर्वगतत्वप्रतिज्ञाहानिरिति
सम एव पर्यनुयोग इति । तच्चाज्ञानवासनाविजृम्भितम् । नहोश्वरस्य
स्वातन्त्र्यात् पारतन्त्र्यकृतं दुःखित्वं भवचित्तुं प्राप्यते । नरकवासिनोऽपि होश्वरस्य
दुःखित्वं श्रुतिभिर्निवारितम् । यस्य प्रसादभाजनेषु भूतेषु परतन्त्रेऽपि यदिद-
मवश्यं निवार्यते तस्मिन्नेव कथं 'तदिदमाशङ्क्यते? कमुत्पन्त्यायनिवारितत्वात् ।
तदेतदाह — सर्वसामर्थ्यं गत इति योजनया तद्भाष्येणैव । ^२ तस्माद् विष्णुरेव
सर्वदेशकालवस्तुषु स्थितत्वेन तत्तत्प्रतिपादकसर्ववाक्यगतं परमवाच्यार्थं इति
निरवद्यम् ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

“अत्ता चराचरग्रहणात्” (१.२.६) इत्यधिकरणम् । “अत्ता” इति । “सर्वं वा
अस्ति —” (बृह० ३.२.५) इति नादितिरत्र ^३ निगद्यते । किन्तु? ^४ चराचरा-
^३ दनवचनाद्विष्णुरेवात्ता युक्तः । नह्यदिते सर्वजगत्सहस्रं श्रुत्यन्तरसम्मतः ।

- १ ‘सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्’ (१.२.८) इत्यधिकरणान्तिमसूत्रं
विवृणोति — नन्वहो इत्यादिना ।
- २ अधिकरणाङ्गं पलोपसहस्रमपि ‘सर्वं’ इति भाष्येणैवावादीद् भाष्यकारः
इत्याह — तस्मादित्यादि ।
- ३ ‘स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमधिगतः सर्वं वा अस्तीति तददितेरदितित्वम्
इति हि सर्वस्य चराचरस्यादनमुच्यते ।
- ४ निरूपपदं पदमतेति सर्वार्थारमेवाहेत्याह — चराचरेत्यादि ।

- १ ‘तस्मिन्नेदं तदिदं कथम् —’ क ख २ ‘नादितिरत्र’ ग
- ३ ‘चराचरवच —’ क ख ग

१ अपिच, “विसर्गगत्यत्यभिजल्पशिल्पा” (भाग० ५-११-१०.) इत्यादौ पुत्रोत्पादन^१रूपस्य वीर्यविसर्गस्यापि भोगमात्रत्वादतिशब्दवाच्यत्वं दृष्टम् । अतोऽस्तुशब्देनैव सवत्सरावादिशब्दा च सुवच । एव चास्य नारायणप्रकरणत्वं चाऽवेदितं स्यात् ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

“गुहा प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्” (१२११) ^२इत्यधिकरणमप्यनेनैव ध्यास्याति । “त्रेषा विहितं वा इवमग्नम् । अशनं पानं खाद इति” () इति श्रुतेरशनपानयोरेभयोरप्यग्नशब्दवाच्यत्वादतिशृङ्खलात्तुशब्दवाच्यत्वं सिद्धयति । एवञ्चास्मिन्नधिकरणे सोऽस्तुशब्द पातारं द्यूते । हृदयगुहाया निहितावृतं पिबन्तावात्मान्तरात्मनामानौ विष्णोः स्वरूपाशावेव; नतु जीव-

-
- १ “प्रकरणाच्च” (१२१०) इति सूत्रस्यापीदमेव भाष्यम्—अस्तेति । तदेतदाह—अपिचेत्यादि । पायुपादोपस्थमुखहस्तानां विसर्गगत्यत्यभिजल्पशिल्पा व्यापारा इति हि भागवते ब्राह्मणरहूगणसंवादे । “अतिरूपस्थविषय” इति भागवततात्पर्यम् । यत्तु “अतिरूपस्थविषय” इति तात्पर्यं विजयध्वजीये च पठ्यते स लिपिकृत्प्रमाद एव । अत एव तत्त्वदीपिकायामप्यानन्दमयनये—“नहि भक्ष्यत्वमेवाद्यत्वम् । विमर्गगत्यत्यभिजल्पशिल्पा इति हि भागवते” इत्युक्तम् । एवञ्चात्ता स्रष्टा सवत्सरावादीनामिति फलितम् । स हि नारायणस्य धर्मः । स हि सवत्सरनामानं ब्रह्माणमपश्चादौ ससर्ज । तच्च स्रष्टृत्वमत्र प्रकरणे श्रुतमिति तदपि तस्य नारायणत्वं दृढयति । तथाहि श्रूयते बृहदारण्यके (३२१-५) —“नैवेह किञ्चनाऽमीत् । मृत्युर्नैवेदमावृतमासीत् । तस्यार्चेत आपोऽजायन्त । तद्यदपा शर आसीत् सा पृथिव्यभवत् सवत्सरोऽभवत् वागभवत् म तथा तेनाऽत्मनेद सर्वमसृजत” इत्यादि ।
-

१ “पुत्रोत्पादरूपस्य” क

२ “इत्यधिकरणम् ।” ख

परो । तयोर्विष्णुत्वदर्शनात् । 'एवञ्चैको विष्णुरेव द्विरूपः पातेत्यर्थः । सोमस्य पाता पशोरत्तेति यज्ञभुक्त्वामिप्रायेण यजमानसेतुत्वं चान् विवक्षितमिति "यः सेतुरीजानानाम्—" (कठ० १.३.२.) इति विशेषणमपि भाषितमिति भावः ॥ ० ११ ३ ॥ ० ॥

"अन्तर उपपत्ते" (१.२.१३) इत्येतदधिकरणं चान्तस्याधिकरणभाष्येणैव व्याख्यातं भवति— "अन्तरः" इति^१ । तथाहि—^२ "यः सूर्यसोमविद्युत्सु अक्षिणि च दृश्यमानः पुरुषः सोऽन्तरोऽपि विष्णुरेव । तस्मिन्नुद्गमोपपत्तेः । न च "—सोऽहम्—" (छन्दो० ४ ११-१३.१.) इत्यग्निवाक्यविरोधः । तदन्तर-

- १ अत्तेति एवमवचनसम्बन्धमर्थमाह—एवञ्चेत्यादि । एतेनैव भाष्यवचनेन "अहं पिबन्तो मुह्यतस्य लोके गुहा प्रविष्टौ परमे परादौ" (कठ० १ ३ १) इति विषयवाक्यमप्यसूचि । अहंतात्ता हि विष्णुरेवेति युक्तिरप्यदिष्टा । द्वित्वं चैकस्य युज्यत इति दोषोऽपि पर्यहारि । "यर्मा समन्ता— (श्रु० १० ११४ १) इति मन्त्रेण समन्तो व्याप्त एव द्विरूप श्रूयत इत्यत्रापि सर्वगोऽन्ता विष्णुरेव द्विरूप इति तत्वादोऽप्यवादि । आत्मशब्दसमानार्थस्य पुनरुक्तशब्दस्यैव परिग्रहादात्मान्तरात्मनामनी ते रूपे इत्यप्यगाद्येव ।
- २ तथाहि सूत्रम्— "विशेषणाच्च" (१ २ १२) इति । "यः सेतुरीजानानामदार अहं यत्परमिति" इति तत्र पूरणभाष्यम् ।
- ३ एतदधिकरणोपसंग्रहायैवान्तरित्येवानुक्त्वा "अन्तरः" इति रेफमदन्तमाह भाष्यकारः पूर्वमेव । नहि महान्तः परावरज्ञा पूर्वं वृत्त्वोत्तर स्मरन्ति । किन्तुत्तर स्मरन्त एव पूर्वं कुर्वन्ति ।
- ४ तथाहि श्रुतिश्छन्दोगानाम्— "य एष आदित्ये पुरषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति" (४ ११ १) "य एष चन्द्रमसि पुरषो दृश्यते सोऽहमस्मि न एवाहमस्मीति" (४ १२ १) "य एष विद्युति पुरषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति" (४ १३ १) इति । अग्नीनां गार्हपत्यान्वाहार्यपचना हवनीयानामिदं क्रमाद् वचनमुपबोसलं प्रति । अन्ते गुरुदच सत्यकाम आगत्यमाह— "य एषोऽक्षिणि पुरषो दृश्यते एव अहमेति होवाच" (४.१५.१.) इत्यादि ।

त्वात् । ^१चक्षुराख्यनिजस्थानस्यास्तङ्गत्व नाम विशेषमापादयतीत्यप्यन्तर^१
उच्यते । ^२वामभामनेतृत्व च देवादिप्रणेतृत्वेऽन्तर्भूतम् । सुखविशिष्टत्वमत्रापि^२
ह्यन्ता रमत इति रेफेणाभिप्रेयते^३ । श्रुतोपनिषत्कगति “जनार्दन यान्ति”
इति प्रकट वक्ष्यते^४ । न च सूर्यादिनियमनायाग्निरलम्^५ । स्वयमेव नियम्य-
त्वात् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

तन्वीश्वरोऽपि सर्वान्तरो भेद निश्चछति । रमणरहणप्रसङ्गादित्यत आह—
“अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्” (१२१८) इत्यधिकरणम् ।
“नियन्ता च” इति । न ^३केवलमोऽवर सर्वस्यान्तर इत्येव मन्तव्यं ^४किन्त्वस्य

- १ “विशेषैऽवमरेऽन्तरम्” (अभि० रत्न० ५८२) इति हलायुधामिधानात्
विशेषापादकोऽन्तर इति मनसि निधाय “स्यानादिव्यपदेशाच्च”
(१२१४) इत्यपि सूत्र भाष्यमारोहयति—चक्षुरित्यादि । तथाहि
श्रूयते—“तद् यद्यप्यस्मिन् सपिबोदक वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति”
(छन्दो० ४१५१) इत्यादि ।
- २ आत्मशक्तिस्तु प्रणेतैति पूर्वमेव व्याख्यातेत्याह—वामेत्यादि । “वाम
सौन्दर्यम्, भाम तेज । सौन्दर्यतेज प्रधानत्वात् स्त्रीपुरुषा वामभाम
शब्दिता” इति तत्त्वदीपिका । तदेतदाह—देवादिप्रणेतृत्वेऽन्तर्भूतमिति ।
तथाचेम श्रुति—“एष उ एव वामनि” (छन्दो० ४१५२) इति,
“एष उ एव भामनि” (छन्दो० ४१५३) इति च ।
- ३ ‘सुखविशिष्टाभिधानादेव च’ (१२१५) इति हि सूत्रम् । “प्राणो
ब्रह्म क ब्रह्म ख ब्रह्म” (छन्दो० ४१०५) इति श्रुति सुखविशिष्टतामह ।
तामत्र रेफेणाऽह । पूर्वं “प्रणेतृता खवत्” इति च स्फुटमाह ।
- ४ तथाहि सूत्रम्—“श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च” (१२१६) इति ।
अन्ते स्वसमीपे रमयति तारतम्यमालायामन्ते स्थितेन प्राणेन द्वारभूतेनेति
कगतिरत्रापि सुवचा ।
- ५ एतेन “अनवस्थितेरसम्भवान्च नेतर” (१२१७) इति सूत्र कटाक्षयति ।

१ “तीत्यन्तर—” क ख ग

३ “नच केवल—” ग

२ “विशिष्टत्व विस्मृत अत्रापि” घ ङ

४ “अन्तर्व्यम्” ञ

निमित्ता च भवति । अन्तर्यामीति यावत् । कुतः? अधिदेवादिषु^१ प्रकरणेषु प्रतिपदायम् — “अन्तरो यमयति —” (बृह० ५.७.३-२३.) इति नियमन-धर्मस्यापि व्यस्त व्यपदेशात्^२ । नच सोऽन्तर्यामी न विष्णुरिति निरूपणीयम् ।^३ अविदितत्वादिनद्वैतव्यपदेशात् । नच तावता रतिविहृतिस्तस्याऽप्येते^३ । विचित्रसन्ततानन्तशक्तिस्त्वात् ।^३ नच स्मार्तं प्रधानं शारीरो व्यान्तर्यामीति यस्तथ्यम् । तदीयधर्मानुक्तेरन्यधर्मोक्तेश्च । तस्माद् विष्णुरेव सर्वस्य प्रकृत्यादे-रन्तर्यामी श्रुत एष्टव्यः ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

एष तावत् सयंगतत्वाद्या भावधर्माः परस्य गुणाः साधिताः । अत एवास्य नाभाव-धर्मा गुणा युग्येरेन्निरयत आह — “अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः” (१.२.२१.) इत्यधिकरणम् । “दृश्यत्वाद्युज्जितः” इति । दृश्यत्वं नाम परिच्छिन्नत्वम् । आदिशब्दात् परतन्त्रत्वम् । ताम्यामुज्जितः । प्राकृतेन्द्रियगोचरत्वं तद्वत्त्वं वा दृश्यत्वादि । अतस्तदुज्जित इति शार्ङ्गः । एवञ्च तत्सद्वोषाणामभावाच्च^३ गुणा एवास्येव्यभिप्रायः ।

मघात्र तादृगुणकः प्रकृतिविरिश्वादिर्वा भवत्विति मन्तव्यम् । परविद्याविषय-स्यादिविष्णुधर्मोक्तेः । अत्र भगवतः प्राकृतेन्द्रियसम्बन्धस्य पारतन्त्र्यस्य च

- १ “अन्तर” इत्यपि भाष्यमत्राप्यावतन्ते । “य पृथिव्या निष्टन् पृथिव्या अन्तर” (बृह० ५.७.३) “य सर्वेषु भूतेषु निष्टन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तर” (बृह० ५.७.१५) इत्यादिना सर्वान्तरो विष्णुरेव हि तत्रोच्यते इति ।
- २ “दृश्यत्वाद्युज्जित” इत्यावृत्तस्यार्थमाह — अविदितत्वादीति ।
- ३ “नच स्मार्तमतद्वर्माभिलाषात्” (१.२.१६.), “शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते” (१.२.२०.) इत्यवशिष्टं सूत्रद्वयं विवृणोति — नच स्मार्तमित्यादि । प्रधानस्य शारीरस्य च निमित्तत्वेन श्रवणान् “यो विज्ञाने निष्टन्” (बृह० ५.७.२२) इत्यादि न प्रधानजीवावत्राभिधीयते इत्यादि ।

१ “अधिदेवादिप्रकरणेषु” स. घ

२ “रतिविरहस्तस्याप्येते” क. ग. “तस्य सम्पद्येते” स. —

३ “— नाभावश्च गुण एवा —” ग.

नियेधात् स्वत एव नित्यमुक्तत्वमदगम्यते । तच्चास्य 'तादृक्सर्वज्ञत्वानुभाषकम् । व्याप्यत्वात् । एवञ्चास्य सर्वज्ञत्वादिना जडादजडाच्च प्रकृतेर्विशेषणम्, जन्मादि-
मतो विरिञ्चाद् रुद्राच्च भेदव्यपदेशश्चार्यतो व्याख्यातो स्याताम्^२ । अथवा,
प्राकृतेन्द्रियसम्बन्ध परिच्छिन्नत्व च दृश्यत्वम् । आदिशब्दाद् 'सर्वज्ञत्वाद्या
जन्माद्याश्च दोषा गृह्यन्ते । ताम्या तंश्चोर्जित इत्यदृश्यत्वादिगुणदो विशेषण-
भेदव्यपदेशो च मुख्यत एव भाषिता भवेयु । उभयया च विष्णुरेवादृश्यत्वापाणि-
पादत्वादिगुणक इत्यर्थः ।

नन्वतिनियत्यादिक्रियाया कादाचित्कत्वादतृत्वादिवमपि तात्कालिकमेवेति
नित्य नास्ति । अदृश्यत्व च केनचिद् वर्शनकाले विनश्यतीत्यत आह — “सदा”
इति । क्रियाविधर्माणामपि शक्तिरूपेण नित्यत्वादतृत्वादिकमपि सदाकाल
विद्यते । न केवल तात्कालिकम् । अदृश्यत्वशब्देरप्यनपायात् । “ज्ञान नित्य क्रिया
नित्या यल शक्ति परात्मन ”^३ (पैङ्गिभु०) इत्यादिभूतेश्च^४ ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

“दैवानर साधारणशब्दविशेषात्” (१२२४.) इत्यधिकरणव्याख्यानमुखेन
पादार्थं निगमयति — “चिद्वर्जयान्तरत्वाद्यैर्लिङ्गं सर्वैर्युतः स हि” इति ।

- १ तादृगिति नित्य निरवधि च सवज्ञत्वम् । वस्तुतस्तु एतदपि सधम इति
पूर्वभाष्येण सर्वं सर्वदा सवज्ञावगच्छतीति निगदनिरूपितमेव ।
- २ तथाच सूत्रम् — विशेषणभेदव्यपदेशाभ्या च नेतरी (१२२२) इति ।
- ३ इय पैङ्गिभुतिरित्यनुव्याख्यान (१२७) स्थितम् । नित्यानन्दोऽव्यय
पूर्णो भगवान् विष्णुरच्युत इत्युत्तरार्द्धम् ।
- ४ ‘रूपोपन्यासाच्च’ (१२२३) इति चरम सूत्रमपि दृश्यत्वाद्युज्जित
तश्च इति चकारान्वयेन व्याख्यातमेष्टव्यम् । रूपवानपि दृश्यो न
भवतीति । अस्य अन्यस्य मननार्थत्वादेवमेव व्याख्यानोचितत्वात् ।

१ - अभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते -" (छन्दोग० ५.१८.१.) इत्यत्र वैश्वानराख्यः किं द्रुतवह उताहो हरिरिति सन्दिह्यते । "अयमग्निर्वैश्वानरः - २" (गृह० ७ ६.१.) इत्यादियुते^१, पाचकत्वादिति-ज्ञाञ्चाग्निरिति पूर्वः पक्षः । नायं यद्वि, विष्णुरेवेति स्वपक्षः । अयं युक्तोर्बन्धु विश्वजीवादिभाष्येण । विष्णुरेव हि विश्वजीवान्तरत्वाद्यैर्लिङ्गयुतः । विश्वजीवान्तरत्वं हि वैश्वानर-
शब्दप्रवृत्तिहेतुः । 'अभितो विगतमानत्वम्, आदानादिकर्तृत्वम्, पाचकत्वम्, द्रुतस्थानत्वम्, पूर्णत्वम्, पुरुषविधत्त चेत्यादीनि तत्प्रकरणपठिताग्याद्यशब्द-
परिगृहीतलिङ्गानि^२ । सैरपि सर्वयुतः ।

- १ "यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूषु सर्वेष्व्वात्मस्वप्नमस्ति" इत्यानुपूर्वी ।
- २ "अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेवमन्न पच्यते सविदमद्यते" इति वाजसनेमये । तत्र वैश्वानरस्याग्नित्वभूति, पच्यत इति पाचनत्व-
लिङ्गं च तस्य द्रुतमहतामेवाऽवेदयत ।
- ३ अभिविमानमित्यभिधो विगतमानत्वम्, आत्मानमित्यादानादिकर्तृत्वम्, पच्यत इति पाचकत्वम्, "तद्यद् भवा प्रथममागच्छन् तद्वीमीयम्" (छन्दो० ५ १६ १) "वैश्वानरे तद्वृत्न स्यात्" (छन्दो० ५ २४ ४) इत्यादि द्रुतस्थानत्वम्, "नो न आत्मा किं ब्रह्म" (छन्दो० ५ ११ १.) इति प्रकरणोपक्रमे ब्रह्मगव्येन पूर्णत्वम्, "मूर्धैव मुनेजाश्चक्षुर्विश्वरूप" (छन्दो० ५ १८ २) इत्यादि पुरुषविधत्वम् ।
- ४ अनेन "शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाद्येति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादगम्यवान् पुरुषविधमपि चैनमधीयते" (१२ २६.) इति भूत्र व्याख्यानम् । स विष्णुरेवेति लिङ्गयुत इत्यवधारणान् "अत एव न देवता भूत च" (१२ २७)

अथवा, विश्वजीवान्तरत्वयुतो वैश्वानरो विष्णुरेवेति विस्पष्टं प्रतिज्ञाय
युक्त्यपेक्षायामाद्यशब्देनाऽदातृत्वादिसर्वलिङ्गयुत इति ता वक्ति^१ । तस्मा
दुभययाऽपि विष्णुरेव वैश्वानरः । 'निगमनावस्थाया सर्वगतत्वात्तत्वाद्यानि
तद्वाक्योक्तानि । तत्तदधिकरणेषु मुख्यतोऽनुक्तानामपि सप्रहार्यम् "सर्व"
इत्युक्तम् । उक्तं च महोपनिषदि— "सर्वनामा सर्वकर्मा सर्वलिङ्गः सर्वगुणः

इत्यपि गतार्यम् । भाष्ये "स हि" इति स्मृतिप्रसिद्धिं द्योतयितुम् । तेन
"अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिना देहमाश्रितः" (गीता० १५ १४) इति
स्मृति स्मारयति । तेन च "स्मर्यमाणमनुमान स्यादिति" (१२.२५)
इति च सूत्रमुपसंगृह्णाति । "साक्षादप्यविरोधम्—" (१२.२८) इत्यादि-
पञ्चसूत्री तु समन्वयप्रकारप्रतिपादनपरा समन्वयादित्येव सगृहीता भवेदिति
न पृथग् व्याचक्ष्यौ । अथवा विश्वजीवान्तरत्वाद्यैरिति तदपि व्याचक्ष्यौ ।
तथाहि विश्वान्तरत्वान्मुख्ययोगेन विश्वनामा भगवान् इति परमार्थः ।
तथाऽप्यमुख्यतया लोकव्यवहार इत्यविरोधः । तदेतदाह— "साक्षादप्य-
विरोध जैमिनि" (१२.२८) इति । आदिपदेन "अभिव्यक्तेरित्याश्म-
र्य्य" (१२.२६), "अनुस्मृतेर्वादिनि" (१२.३०), "मम्पत्तेरिति
जैमिनि" (१२.३१), "आमनन्ति चैनमस्मिन्" (१२.३२) इति
सूत्रचतुष्टयोक्ता युक्तयः सगृहीता इति सर्वमवदातम् । एवमनेके प्रकारा
नित्याममभिहारेण भाष्ये परिस्फुरन्ति । अर्थानामपरिच्छेदेन ग्रथना-
मम्भवादेवोपरम्यते । सुधियामनुक्तमपि सूहम्, दुधियामुक्तमपि बहूशो
दुरुहमिति च ।

- १ नन्वाद्यशब्देनाधिकरणयुक्त्य एव चेद् विवक्ष्यन्ते हन्त कथं तर्हि तन्मुखेन
पादार्थनिगमनम्, न । निगमनावस्थायामन्यार्थविवक्षणादित्याह— निगम-
नेत्यादि ।

सर्वकामः सर्वधर्मः सर्वरूपः” इति । 'तस्मादन्यत्र प्रसिद्धनिर्मात्मकलिङ्गात्म-
वंश' शब्देविष्णुरेव मुख्यत उच्यत इति सिद्धम् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितस्य
श्रीब्रह्मसूत्रसंग्रहभाष्यस्य टीकाया
श्रेष्ठप्रमार्यदामवृताद्यानन्दमालाया
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः.

। पादद्वयफलितमाह — तस्मादिति ।

१ “लिङ्गात्मकं. सर्वशब्दे —” छ.

॥ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

४३ ॥ अतीतपादयोर्नामलिङ्गशब्दवाच्यत्वं विष्णोरयोगव्यवच्छेदेन साधितम् । तदेवान्ययोगव्यवच्छेदेनापि साधयत्यस्मिन् पादे । उपपन्नश्चैवम्भावः । 'शास्त्र-
योनिःसमन्वयसूत्राभ्यां' १सद्वत् प्रतिज्ञातत्वात् ।

"अथ परा - २" (आय० १.१.५.) इत्यादौ परविद्याविषयत्वेनोक्तस्य विष्णोः
"अस्मिन् द्यौ -" (आय० २.२.५.) इत्यादिके द्युम्बाद्यायतनवाक्ये प्राणा-
धारत्वं श्रुतम् । "प्राणानां ग्रन्थिः -" (महाना० ३५.) इत्यादौ रद्वस्यापि
तत्प्रतीतिः ३ सोऽपि द्युम्बाद्यायतनं स्यादित्याशङ्क्याह - "द्युम्बाद्यायतनं
स्वशब्दात्" (१.२.१.) इत्यधिकरणम् । "सर्वाश्रयः" इति । सर्वस्य द्युम्बादे-
श्चराचरस्य जगत् आयतनं स्थानमाश्रयस्त्वेको नारायण एव श्रुतिस्मृति-

-
- १ शास्त्रयोनिःसूत्रेणयोग व्यवच्छिद्य समन्वययोगेन तस्यैवान्ययोगमपि व्यवच्छिद्येदं हि ।
 - २ "अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते" इति विष्णो परविद्याविषयत्वमुक्तं पूर्वपादीयपट्टाधिकरणे दृश्यत्वाद्युज्जितं इति । तत्रैव चाऽप्यवगम्यामुपनिषदि उपरिपट्टाद् "अस्मिन् द्यौ पृथिवी चान्तरिक्षमोत मन सह प्राणंश्च सर्वं." इति तस्यैव परविद्याविषयस्य प्राणाधारत्वमपि श्रूयते । तच्च विशेषण-
मन्यगमिति नारायणोपनिषदेवाह - "प्राणानां ग्रन्थिरसि रद्वो मा विशान्तक" इत्यादि । तेनोभयत्रापि सम्भवद् द्युम्बाद्यायतनत्वं व्यवच्छेद-
मेवान्ययोगस्य व्यवच्छिन्नतीति ।
-

१ " - सूत्राभ्यां प्रति -" क

२ "रद्वस्यापि प्रतीतिः" क

प्रसिद्धः । ^१ सर्वेषामात्मा स्वामी च मुख्याश्रय उक्तः । स एव हि मुक्तानामपि सर्वेषामुपसृप्य आश्रयः ^२ ।

नचानुमितरद्र ^३ सर्वाश्रय उच्यते । तच्छब्दाभावात्, अन्यशब्दभावाच्च । अत एव न जीवो वायुश्च धुम्बाद्याश्रयः । अत्रेशजीवयोराश्रयाध्ययिभावलक्षणः केवलभेदश्च सूचितः ^४ । तस्माद् ब्रह्मरद्रादिजगतो विष्णुरेवाऽश्रय इति भावः ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

“भूमा सम्प्रसादाबध्युपदेशात्” (१.३.८.) इत्यधिकरणम् । “पूर्णगुणः” इति । पूर्णा. सद्गुणा अत्येति पूर्णगुणो भूमा भूयानिति ^१ भावः । अथवा,

- १ “तमेवैव जानय आत्मानम्” (आथ० २.२.५) इत्यात्मशब्दोऽपि हेतुवृत्त सर्वाश्रय इति कथितार्थं इत्याह—सर्वेषामिति । एतेन स्वराब्दादिति योगभाग कृतार्थः ।
- २ तथाहि सूत्रम्—“मुक्तोपमृष्यपदेशात्” (१.३.२) इति । “अमृतस्यैष सेतुः” (आथ० २.२.५) इति तद्वचनपदेशः ।
- ३ सर्वाश्रय इत्यात्मशब्द हेतुवृत्तास्तच्छब्दत्वमपि रद्रादिषु कथितमेवेति मन्वान आह—नचेत्यादि । तथाहि सूत्रे—“नाऽनुमानमतच्छब्दात्” (१.३.३), “प्राणभृच्च” (१.३.४) इति ।
- ४ “भेदव्यपदेशात्” (१.३.५) इति हि सूत्रम् । विश्व सर्वस्या अपि परविद्याया स एव विषयतयाऽऽश्रय इति ततोऽपि हेतो स एव धुम्बाद्याय-तनम् । तथाहि सूत्रम्—“प्रकरणात्” (१.३.६) इति । “द्वे विद्ये वेदितव्ये” (आथ० १.१.४) इति परविद्याविषयत्वोक्त्या तस्य ह्येतत् प्रवरणमिति तदर्थत् । सर्वस्य जीवजातस्य सत्त्वित्वेनाऽश्रय इति “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया—” (आथ ३.१.१.) इत्युक्ते स्थित्यदने च भाषिते भवतः । तथाच सूत्रम्—“स्थित्यदनाम्या च” (१.३.७) इति । दिङ्मात्र-प्रदर्शनार्थवोपप्रान्तत्वात् क्वचित्क्वचिदेव व्याकरोति । क्वचिच्चोहस्यान्तर-ददज्जहानि च टीवाऽनृत् ।

“अक्षर गार्ग्यदृष्टम्—” (बृह० ५.८.११.) इत्याद्यादृश्यत्वादिगुणक-
चित्प्रकृतिः सूर्यादिधारणादित्यत आह—“अक्षरमम्बरान्तघृते.” (१.३.१०.)
इत्यधिकरणम् । “सोऽक्षरः” इति । य “यत्तददृश्यम्—” (आथ० १.१.६.)-
इति पूर्वोक्तो विष्णु स एवात्राप्यदृश्यत्वादिगुणकोऽक्षर उच्यते ।
सूर्याद्यतिरिक्तस्याम्बरान्तस्य घृतिवचनात् । दृश्यत्वादिनिवारणेन स्थूलाणु-
त्वाद्यपि विष्णोर्निवारितम् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

- १ ‘तद् वा एतदक्षर गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातुं’
इत्यादिना यदक्षरमुच्यते सा चित्प्रकृतिरिति युक्तम् । कुत ? “एतस्य वा
अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः” (बृह० ५.८.१)
इति सूर्यादिधारणवचनात् । कुत इदं ज्ञायते यत्सूर्यादिधारणं प्रवृत्तिधर्मं
इति? श्रुतेरेव । तथाहि मन्त्र — “अहं सोममाह्वयस्व विभर्ग्यं ह त्वष्टारमुत
पूषणं भगम्” (ऋ० १०.१२५.२) इति । तेन प्रकृतिरपि स्यादेव
प्रतिपाद्या । नेत्याह—सोऽक्षर इति । यस्माददृश्यत्वादिगुणकमायवंप्या-
मुदितमक्षरं ब्रह्मैवेति पुरस्तादेव प्रस्तुतम्, तच्चादृश्यत्वादि “अदृष्टं
द्रष्टुं—” इत्यादिनाऽत्राप्यभिज्ञायते तेनैव सुशब्दं यत् स एवाक्षरोऽत्रापि
निगद्यत इति । अम्बरान्तघृतेरिति हेतुमपि स इति प्रत्यभिज्ञायाऽऽह ।
तथाहि तत्र श्रूयते—“यस्मिन् द्यौ पृथिवी चान्तरिक्षमोतम्” (आथ०
२.२.५) इति । तदेवान् प्रत्यभिज्ञायते—“एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश
ओतश्च प्रोतश्च” (बृह० ५.८.११) इति । “सा च प्रशासनात्”
(१.३.११) इति सूत्रमपि प्रत्यभिज्ञयैव व्याख्यातम् । “येनैव भूतैस्तिष्ठते
ह्यन्तरात्मा” (आथ० २.१.६) इत्युक्तं प्रशासनमेवात्राप्यक्षरे “एतस्य
वा अक्षरस्य प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः” (बृह० ५.८.१)
इति प्रत्यभिज्ञायते हि । नियन्तेति च स्पष्टं प्रशासनम् । “अन्यभावव्यावृ-
त्तेश्च” (१.३.१२) इति सूत्रम् । तदपि व्याचख्यो स प्रत्यभिज्ञात इति ।
‘नित्यं विभु सर्वगतं सुसूक्ष्मम्’ (आथ० १.१.६) इति यन्महत्त्वमणुत्वं
चाक्षरस्योक्तं तदेवात्रापि “अस्थूलमनणु” (बृह० ५.८.८) इति प्रत्यभि-
ज्ञायत इति स एव स ।

१ “स एवादृश्य—” म

२ “—ष्णोर्निर्घा—” क ख ग

“नदेव—” (छन्दो० ६.२.१.) इत्युपक्रान्तं सर्वकारणं सत् प्रधानमित्यत आह—“ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः” (१.३.१३.) इति सूत्रम् । “सन्” इति । नात्रोपादानं सत् प्रधानमुच्यते । किन्तु? निमित्तमेव सन् विष्णुरेव । ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

“ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म—” (छन्दो० ८.१.१.) इत्यादौ हृदये तावत् किञ्चिदञ्जं श्रूयते । तस्मिंश्च स्वल्पो भूताकाशः । उत्तरत्र तु “उभे अस्मिन् छावापृथिवी.... समाहिते” (छन्दो० ८.१.३.) इत्युक्तत्वात् सोऽल्पाकाशः सर्वाश्रय इत्यत आह—“दहर उत्तरेभ्यः” (१.३.१४.) इत्यधिकरणम् । “हृद्गजगः” इति । न तावद् भूताकाशः सर्वाश्रयो युज्यते । “तस्मिन् यदन्तस्तद्वेष्टयम्” (छन्दो० ८.१.१.) इत्येव प्रतिज्ञानात् । एवं चेज्जीवस्यपि

१ “नदेव सोम्येदमग्र आसीत्” (छन्दो० ६.२.१.) इत्युपक्रान्तं सत् “बहु स्या प्रजायेय” (छन्दो० ६.२.३.) इति परिणामश्रवणात् प्रकृतिरिति । नेत्याह ‘सन्’ इति । सोऽक्षर. इति तच्छब्दोऽत्रापि वर्तते । यथाऽक्षर इति न प्रकृतिः किन्तु स एव तद्वदत्रापि स एव मन् । एतेन स इति सूत्र-पदमप्यनुचकार । कुत एतत्? ईक्षतिपूर्वं कर्मव्यपदेशात्—“तदैक्षत तत् तैजोऽमृजत” (छन्दो० ६.२.३.) इत्यादि । तदेतदीक्षते सर्वकर्तृति व्याख्यातम् । न इति प्रत्यभिज्ञात च । तथाह्यायवर्णे—“तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽग्नमभिजायते” (आय० १.१.८.) इति, “यस्य ज्ञानमय तप” - (आय० १.१.९.) इति च ।

२ “अय यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे—” इत्यादि छन्दोगानां पाठः । “एतस्मिन् ब्रह्मपुरे—” इत्यादि भाष्योदाहृतं शाखान्तरपाठः । तदुभयसंग्रहय “ब्रह्मपुरे दहरम्—” इत्याद्येव पर्यग्रहीत् । तदुक्तं तत्त्वदीपिकायाम्—“सर्वत्र च सर्वेषां समानजातीयानां श्रुत्यन्तराणां सहोपलक्षणार्थम्—‘अस्मिन् ब्रह्मपुरे’ इत्युदाहर्तव्यमपि ‘एतस्मिन् ब्रह्मपुरे’ इत्युदाहृतम्” इति ।

३ “दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः” (छन्दो० ८.१.१.) इति तस्मिन् स्वल्पो भूताकाशः ।

४ “उभे अस्मिन् छावापृथिवी अन्तरेव समाहिते । उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ” इत्यानुपूर्वी ।

१ “इति प्रतिज्ञानात्” व.

प्रस्तावात् स एवायमिति चेन्न । तस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वाद्यसम्भवात् । कस्तर्हि ? जीवस्य हृदयाब्जे स्वल्पाकाशगतो महाकाश एव सर्वाय्य श्रूयते । कुत ? “यावान् वा अयमाकाशस्तावानेपोऽन्तरहृदय आकाश उभे अस्मिन्—” (छन्दो० ८ १.३) इत्याद्युक्ते । स च महाकाशो न पुनर्भतास्य । ‘तदसम्भाव्यभुतिलिङ्गविरोधात् । क पुनरिति चेत्, उत्तरवाक्यगतं रात्मत्वादि-स्वगुणविष्ण्वाख्य एव महाकाशः २ । सुप्तगम्भोऽपि ‘हृदब्जग प्राज्ञनामको विष्णुरेव । पृत्यादिमहिमोपलब्धिश्चास्यैव साधनीया’ ३ । सोऽप्य हृदब्जग एव मारायण श्रुतौ प्रसिद्धश्च’ ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

- १ एतेन “अहरहर्गच्छन्त्य एत ब्रह्मलोक न विन्दन्ति इति सुप्तगति “गति” शब्दाभ्या तथाहि दृष्टं लिङ्गं च” (१३ १५) इति सूत्रिता च सूचिता भवति । ब्रह्मणो लोक वासस्यान हृदब्जमित्यपि विवक्षणात् । स एव ब्रह्मशब्दोदित इति तच्छ्रुतिद्वारा ब्रह्मशब्दोऽपि सूत्रित स्मारितो भवति । एतेनैव नयेन “अरश्च ह्रै व्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके” (छन्दो० ८ ५ ३.) इति दृष्टं लिङ्गं च स्मारितं भवति । ब्रह्मलोक इति हृदब्जग इत्यनुवादात् ।
- २ एतच्च “सूर्याचन्द्रमसौ विधूतः” इति पुरैव प्रत्यम्यमासीति न पृथग् वक्तव्यम् । तथाच व्याख्यात सूत्रम् — “धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धे” (१३ १६) इति । “स सेतुविधूति” (छन्दो० ८ ४ १) इति श्रुतौ पृतिवचनम् ।
- ३ तथाच सूत्रम् — “प्रसिद्धेश्च” (१३ १७) इति । एतच्च स इत्यावृत्तेन श्रुतिप्रसिद्धिवाचिना भाषितम् । पुरैव सर्वसग्रहश्च कृत आगमोदित इति । ‘नारायणश्रुतौ’ इति समस्त वा । “तस्या शिखाया मध्ये परमार्मा व्यवस्थितः” इति प्रसिद्धेश्च । “इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात्” (१३ १८), “उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु” (१.३ १९), “अन्यार्थश्च परामर्शः” (१३ २०) “अल्पश्रुतेरिति चेत् तदुक्तम्” (१३ २१) इत्यन्ययोगव्यवच्छेदपरा चतुःसूत्री चोपदिशितमैव दिशा व्यावृत्ता भवितीति स्पष्टमेव पटुधियाम् । अपटुधियस्त्वनधिगृता एवेति न यदृच्यते । ग्रन्थगुप्त्यै च ।

“अनुकृतेस्तस्य च” (१.३.२२.) इत्यधिकरणम् । “सूर्यादिभासकः” इति ।
 १ स एव भगवान् सूर्यसोमाग्न्यादीना तद्भासा च स्वभासंव भासको भवति ।
 अतः स एवानिर्देश्यसुखरूपः ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

प्राणोन्नयनादिकृत् सर्वदेवोपास्यः श्रूयमाणो^१ न मुख्यप्राण इत्यत आह—
 “शब्दादेव प्रमितः” (१.३.२४.) इत्यधिकरणम् । “प्राणप्रेरक.” इति ।
 प्राणापानयोर्मुख्यप्राणस्यापि प्रेरको^२ विष्णुरेवेति वामनशब्दादेव प्रमितः ।
 सोऽयं सर्वज्ञानः^३ शरीरमध्ये हृदये प्राणोन्नयनादि कुर्वन्नगुष्ठमात्रस्तिष्ठति ।
 अन्नगुष्ठवत्सु तिर्यक्षु कथमिति चेत् तद्वत्तां मनुष्याणामेव वेदविद्यायामधिकार^३
 इत्यविरोधः ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

१ “न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारक नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
 तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” (कठ० ५.१५)
 इति सूर्यादीना तदायत्तप्रकाशत्वात् स एव सूर्यादिभासकः । स एव
 चानिर्देश्यपूर्णानन्द — “तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्य परमं सुखम्” (कठ०
 ५.१४.) इत्युक्तः । प्रसिद्धश्च स तादृशः स्मृतौ — “यदादित्यगतं तेजो
 जगद् भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत् तेजो विद्धि मामकम्”
 (भ०गी० १५.१२) इति । तथाच सूत्रम् — “अपि स्मर्यते” (१.३.२३.)
 इति ।

२ “ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति” (कठ० ५.३.) इति प्राणोन्नय-
 नादिकृत् । “मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते” (कठ० ५.३)
 इति सर्वदेवोपास्यः । प्राणोन्नयनादि च मुख्यप्राणधर्म इति नायं विष्णुः ।
 नैवम् । स. वामनशब्देन प्रसिद्धं नारायणं एवाशोच्यत इत्युचितम् ।

३ तथाच सूत्रम् — “हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्” (१.३.२५.) इति ।
 तदेतत् हृदज्जग इति भाषितम् । “अगुष्ठमानः पुरुषो भव्य आत्मनि
 तिष्ठति” (कठ० ४.१२.) इति श्रुतेरगुष्ठवन्मानुषहृदज्जग इति
 पर्यवसितोऽर्थः ।

१ “—माणो विष्णुरित्यत —” ग.

२ “प्रेरकोऽपि विष्णु —” क.

३ “—विद्याधिकार—” क. ग.

अहो तर्हि देवादिभिर्न वेदैर्ज्ञेयो भगवानिति सर्वदेवोपास्यत्वोक्तिविरोध इत्यत आह—“तदुपर्यपि बादरायण सम्भवात्” (१.३.२६) इत्यधिकरणम् । “दैवतैरपि ज्ञेयः” इति । मनुष्यत्वादुपरि देवतापदप्राप्त्यनन्तरमपि तदैव तैर्वेदैर्ज्ञेयो^१ नारायण । तेषामधिकारवेक्ष्येण ज्ञानध्यानाद्युपासनसम्भवात् । अपिशब्दाद्गन्धर्वादिभिरपि वेदैर्ज्ञेय । विशिष्टा स्त्रियस्तिर्यञ्चोऽपि केचिदपिशब्दसङ्गृहीता । नच देवानामनित्यत्वेऽग्निष्टोमादौ भग्नौ वा कश्चिद् विरोध । अनेकप्रतिपत्त्यायनेकयुक्तिश्रवणात्^२ । नचात्र जैमिनिमतविरोध । विषयविभागप्रकटनात्^३ ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

एव चेन्मनुष्यजातिभि शूद्राद्यैरपि वेदैर्ज्ञेय स इत्याशङ्क्याह—“शुभस्य सदानादरथ्वणात् सदाद्रवणात् सूच्यते हि” (१.३.३४) इत्यधिकरणम् । “न वेदैः शूद्राद्यैः” इति । शूद्रशकशबर^३पुरस्सरं सर्वेषां न वेदैर्ज्ञेय

१ तथाच सूत्रम्—“विरोध कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दशनात्” (१.३.२७) इति । तदेतत्तु दैवतैरिति बहुवचनोक्तम् । एकैकस्यापि पदस्य एकस्यानन्तरमेक इति बन्नि हि दैवतानि सन्ति । एतेनैव ‘शब्द इति चेनात प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्” (१.३.२८) “अत एव च नित्यत्वम्” (१.३.२६), “समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेऽच (१.३.३०) इत्यपि सूत्राणि सङ्गृहीतानि भवन्ति ।

२ तथाच सूत्राणि—“मध्वादिष्वसम्भवादनधिकार जैमिनि (१.३.३१), “ज्योतिषि भावाच्च” (१.३.३२), “भाब तु बादरामणोऽस्ति हि (१.३.३३) । तमेत विशेषमपिशब्देन सूचयाम्बभूव । ज्ञानिभिरपि प्राप्तफलैरपि देवैरुपास्य फलविशेषभावादित्यादि । ज्योऽग्नीज्योऽग्नी च । “कर्मण्यधिधारिणो देवा” इति पद्यनाभतीर्था ।

३ शका शबरा इति स्तेच्छविशेष । कात्या भूपतय शका । पर्वतीया पुलिन्दादनतिभिन्ना शबराश्चण्डलभेदा । “गोमासभक्षको यस्तु लोकवाह्य च भाषते । सर्वाचारविहीनोऽसौ स्तेच्छ इत्यभिधीयते” इति तल्लक्षणम् ।

परमात्मा । नहि कुत्रचिच्छूद्रो वेदाधिकारी दृष्टः । पौत्रायणोऽपि कारणान्तरेण^१
 शूद्रशब्दोक्तत्वेऽप्यशूद्र एव हि वेदविद्यामश्रयीत् ।^२ तिङ्गविशेषेणोत्तरत्र
 क्षत्रियत्वावगमात् । अपिच शूद्रस्य^३ सस्काराभावाभिलापात्, शूद्रत्वाभाव-
 निर्धारण एव सत्यकामस्योपनयनादिप्रवृत्तेष्वेव नैव शूद्रो^३ वेदाधिकारी ।
 तस्य^४ श्रवणाध्ययनार्थविधारणरता प्रकटप्रतिषेधात् किमु वक्तव्यम् ।
^१ सामान्यस्त्रीब्रह्मबन्धूना सस्कारलेशदर्शनाद् यथोचित एवैष प्रतिषेधो
 दीदृश्यः । श्वश्रू^५ तैर्गुणकर्मनाम्ना यथायोग्यश्रवणकीर्तनमात्रेणोपास्यो
 वेत्पाकृतम् ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

“कम्पनात्” (१.३.३६.) इति सूत्रम् । “कम्पकः” इति । “— एजति —”

१ शूचाऽऽव्रवणाख्येन कारणान्तरेण ।

२ एदाधिकरणहेतवश्च “शूद्राद्यै” इति भाषिता । शूचाऽऽव्रवणादिभि-
 लिङ्गैरिति । “अयमश्वतररीरथ” (छन्दो० ४ २.२) इत्युक्तोऽश्वतररी-
 युक्तो रथ. क्षत्रियत्वावगमे तिङ्गविशेष । “गर्दभादश्वाया जाता
 अश्वतर्य” इति तत्त्वदीपिका । “गर्दभीषु अश्वैर्जाता” इति व्यास-
 तीर्थीयस्य मूल मृग्यम् । भाष्य आदिशब्दोपात्तान् हेतूनाह — अपिचेत्यादि ।
 तथाच सूत्राणि — “क्षत्रियत्वगतेऽचोत्तरत्र चैत्ररथेन तिङ्गात्” (१ ३ ३५)
 “सस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च” (१ ३ ३६) “तदभाव-
 निर्धारणे च प्रवृत्ते” (१.३.३७) “श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेष्वेव”
 (१.३.३८.) इति ।

३ शूद्राद्यैरित्यादिशब्दस्यार्थान्तरमप्याह — सामान्येत्यादि ।

४ “यदिद जगत् सर्वे प्राण एजति निस्सृतम् । महद्भय यज्यमुद्यत य एतद्
 विदुरमृतास्ते भवन्ति” इति कठाना श्रुति । प्राण एजति प्राणाधार
 मत् वम्पते । जेष्ट इति यावत् । तदेतदाह — कम्पकश्चेष्टक इति ।

१ “शूद्रशब्दितोऽप्य —” ग “शूद्रशब्दितत्वेऽप्य —” घ

२ “शूद्रस्य तु सस्कारा —” क ग ३ “शूद्रोऽधिकारी” क

४ “तस्य श्रवणाध्य —” ग.

५ “एवञ्चैत —” क ग

(कठ० ६२) इति श्रूयमाणं कम्पकश्चेष्टको हरिरेव । अतः स एवोद्यतवज्रादिहेतिनामा ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

पौरस्त्य एव ज्योतिःशब्दो “ज्योतिर्दर्शनात्” (१३४०) इति सूत्रं व्याख्यातुमलम् । “—हृद्यन्तज्योतिः पुरष” (बृह० ६३७) इत्यत्रापि ज्योतिर्विष्णुरेव । नतु जीव । तथा ‘दर्शनात्’ ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

“आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्” (१३४१) इति सूत्रं च तत्रैव “एवम्” इति व्याख्यातम् । “आकाश इति होवाच” (छन्दो० १६१) इत्युक्ताकाशो यथा विष्णुर्वात्यस्तद्वत् “आकाशो वै नाम—” (छन्दो० ८१४१) इत्यत्रापि विष्णुरेवोच्यते । कुतः ? प्राकृतनामरूपवत् प्रसिद्धाकाशावर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्^१ ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

“सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन” (१३४२) इति सूत्रम् । “अन्यश्च जीवतः” इति । “असङ्गो ह्ययं पुरष” (बृह० ६३१५) इति न जीव उच्यते । “प्राज्ञेनाज्मना सम्परिष्वक्तो^२ न किञ्चन वेद^३” (बृह० ६३२१) इत्यसङ्गाज्जीवस्य भेदव्यपदेशात् । वस्तुहि ? अज्ञादुच्यमानाज्जीवादन्यः प्राज्ञो हरिरेवासङ्गः । चशब्दः केवलभेदमवधारयन् भेदाभेदमतं निवारयति ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

“एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य” (बृह० ६४२३) इत्यत्र विरिञ्चोऽप्युच्यते इत्यत आह—“परमादिशब्देभ्यः” (१३४३) इति सूत्रम् । “पतित्वादि

१ विष्णुरेव ज्योतिः” इति चतुर्वेदशिखाया दर्शनाद् विष्णुरेव ज्योतिः ।

२ पूर्वोक्तसर्वदिदमप्यर्थान्तरम् । तथा व्यपदेशात् “आकाशो वै नाम नाम रूपयोनिर्वहिता ते यदन्तरा तद् ब्रह्म तदमृतं स आत्मा” (छन्दो० ८१४१) इति ।

३ “न बाह्य किञ्चन वेद नाज्जन्तरम्” इत्यानुपूर्वी ।

गुणैर्युक्तः" इति । 'सर्वाधिपतित्वं सर्वज्ञानत्वमप्राप्त्यत्वमित्यादिगुणैर्युक्तत्वा-
 भित्यमहिमो ब्राह्मणोऽपि विष्णुरेव । "यो ब्रह्माणं विदधाति^१ -" (इवेताश्च०
 ६.१८.) इत्यादावनित्यमहिमत्वं विरिञ्चस्यापि श्रुतम् । जन्मराहित्यं च
 'मन्वन्तरकल्पादिष्वेव । नतु परादौ^२ । नच विष्णावप्येवन्त्वं शङ्क्यम्^३ ।
 "विष्णोर्नु कम्^४ -" (ऋ० १.१५४.१.), "परो मात्रया -" (ऋ० ७.६६.१.),
 "न ते विष्णो -" (ऋ० ७.६६.२.) इत्यादिश्रुतिन्यः ॥ ० ॥ १४ ॥ ■ ॥

पादार्थं निगमयति - "तदन्यत्र च चाचकैः । मुख्यतः सर्वेशश्चैश्च घाच्य
 एको जनार्दनः" इति । अयं भावः - *उक्तप्रकारेण 'रुद्रवाग्वादिविरिञ्च-
 पर्यन्तेषु^५ प्रतिष्ठंमुल्यवाच्यः स इति यत् तत्^६ तस्मात् वारणादन्यत्र

- १ "सर्वस्यैशान सर्वस्याधिपति" (बृह० ६४२२), "स एष नेति
 नेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यते" (बृह० ६४२२) इत्यादिश्रुतिप्रामुक्तान्
 गुणानाह - सर्वेत्यादि ।
- २ "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै" इति
 इवेताश्चनरोपनिषत् ।
- ३ "विष्णोर्नु क वीर्याणि प्र शोच य पाषिवाणि वि ममे रजासि", "परो
 मात्रया तन्वा यृधान न ते महित्वमन्वन्तुर्वन्ति", "न ते विष्णो जायमानो
 न जानो देव महिम्न परमन्तमाप" इति बाह्वृचा मन्त्रा ।
- ४ अधिकरणरमेणाऽह - रुद्रवाग्वादिविरिञ्चपर्यन्तेष्विति ।

- १ "मन्वन्तरादिष्वेव" ग
- २ "नतु कल्पादौ" ग
- ३ " - वप्येवन्त्वं वल्प्यम्" क
- ४ "भाव - इत्युक्त -" ग
- ५ "रुद्रवामुषिरिञ्चादिपर्यन्तेषु" ग
- ६ "यत् तस्मात्" क. ग.

एतेभ्योऽन्ये^१ प्वजगजादिघटलोष्टान्तवस्तुषु च वाचकत्वेन लोकसिद्धिर्नाम-
लिङ्गात्मकं सर्वशब्दैश्च जनार्दन एक एव मुख्यतो वाच्य । “तदन्यत्र च वाचकैः”
इति विशेषणशब्दस्या^२न्योऽप्यर्थ — तत् तस्मिन् विष्णौ अन्यत्र जगति
चेत्युभयत्रापि वाचकत्वेन प्रतीयमानेरिति । अथवा, तदन्यत्र तस्माद्^३विष्णो-
रन्यत्र जगति^४ समाकर्षादिमुख्यतो वाचकैश्चेति । ^२एवञ्चैक एव नारायण
सर्वशब्द^४मुख्यार्थ इति वचनात् समाधिकराहित्य तस्योक्त स्यात् ॥ ०॥०॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितस्य
श्रीब्रह्मसूत्रसंग्रहभाष्यस्य टीकाया
त्रैवित्रमायंदासङ्गतावानन्दमालाया
प्रथमाध्यायस्य तृतीय पाद

-
- १ एतेनोपरितन समाकर्षाधिकरण कटाक्षयति । तदप्यत्रोपसहारमुखेन
सङ्गमयितुं शक्यमिति ।
 - २ वक्ष्यमाणपादार्थं च मनसि निधायोपसहरति — एवञ्चेत्यादि ।
-

- १ “एतेभ्योऽन्येष्वजादि —” क
- २ “— शब्दस्यान्योऽर्थ” ख ग घ
- ३ “— विष्णोरन्यत्र समाकर्षा —” क
- ४ “सर्वमुख्यार्थ इति” व

॥ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

४॥ अन्यत्रैव प्रतिद्वन्द्वरपि^१ विष्णुरेव मुख्यवाच्य इति साधयत्यस्मिन् पादे ।

“आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविव्यक्तगृहीतेर्दशयति च” (१४.१.) इत्यधिकरणम् । “अव्यक्तः” इति । “अव्यक्तात् पुरयः पर” (कठ० ३.११.) इत्यव्यक्तशब्दो(दितो^२ न विष्णुः । किन्तु प्रधानमेव) तत्रोच्यते । तस्यैव पुरुषादवरत्वेन तत्प्रतियोगित्वसम्भवात् । नहि स्वस्मादेव स्वयमुत्तम इत्यादि साम्प्रतमिति चेन्न । अन्यदवरयतीत्यवरत्वस्य विष्णोरेव^३ सम्भवात् स एवाव्यक्तशब्देन मुख्यतो गृह्यते^४ । अन्यदमुख्यतयैव^५ । समाकर्षात्, सूक्ष्मत्वादियुक्तेः^६ श्रुतेश्च तथा दर्शनात्^७ । नर्चकस्यैव धर्मप्रति-

१ शरीररूपेऽव्यक्ते स्थित एव भगवानव्यक्तशब्देन मुख्यतो गृह्यते ।

२ “तुच्छघेनाऽम्बपिहित यदासीत् तपसस्तन्महिनाऽजायतैकम्” (ऋ० १०.१२६.३) इति दशममण्डले मन्त्र । “तुच्छमस्य गुणत । परमापेक्षयाऽल्पत्व प्रकृते । आ समन्ताद् भूमात्मवत्त्वादानु ब्रह्म । यद् ब्रह्म प्रकृत्याऽपिहितमासीत् तदेव तपसो ज्ञानस्य महत्तया प्रधानमासीत्” इति तत्त्वदीपिकायाम् । एतेन प्रकृत्याऽपिहितत्वादव्यक्तो भगवानिति श्रुतिरेव दर्शयति । सूक्ष्ममेवाव्यक्तमिति साऽपि युक्तिरव्यक्तपदेन निगदिता । तथाहि सूत्रम् “सूक्ष्म तु तदहंत्वात्” (१४.२) इति । “सर्वान्तर्यामिको विष्णुः सर्वनामा” इति वचनादव्यक्तनियामको विष्णुरेवाव्यक्त इति च भाष्यते । तथाच सूत्रम् — “तदधीनत्वादर्थवत्” (१४.३) इति ।

१ “प्रतिद्वन्द्वरपि” च

२ अत्र भूलकोशेषु कियार्थिचिद् भागो गलित इति वाक्यार्थपूरणायपेक्षितान्य-सराणि () आवृत्तिबिद्धान्तर्गतान्युपक्षिप्तानि । एवमुत्तरत्रापि ।

३ “विष्णावेव” ग

४ “— दमुख्यत एव” ग

५ “सूक्ष्मत्वाद्युक्ते” च

योगित्व विरुद्धम् । 'अहं भाम्' इत्यादौ कर्तृकर्मत्ववद् विशेषादेव द्वित्वमात्राद-
व्यवहारोपपत्तेः^१ । "कृष्णात् पूर्वतनो राम" इत्यादिवत् । यथा च^२ तयो
पूर्वापरयोर्द्वयोरप्यनादित्व ब्रह्मत्व चास्ति, एवमेवानयोः परावरयोर्द्वयोर-
प्युक्तमत्वं ब्रह्मत्व च युक्तम् । अतो यथा^३ महच्चमसशब्दौ लोकवृद्धमवर
विहाय श्रुतिसिद्धमर्थान्तरमेव^४ मुख्यं ब्रूवाते, प्रयोजनाधिक्यात्, एवमव्यक्तादि-
शब्दा सर्वेऽप्यत्र प्रसिद्धा अपि श्रुतिसिद्ध विष्णुमेव परमं ब्रूयुरिति मयि-
तार्थं ५ ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

अव्यक्तपदेनैव "अव्यक्तमचल शान्त निष्कल निष्क्रिय परम् । यो वेद
हरिमात्मानं स भयादनमुच्यते" इति पिप्पलादशाखावचनमप्येकदेशग्रहणेन
स्मारयति । तत्राव्यक्तो हरिरेव ज्ञेय उच्यते नान्यदिति "ज्ञेयत्वावचनाच्च"
(१४४) इति सूत्रं च विवृतम् । "महत् परं ध्रुवं निचाम्य" (कठ०
३१५) इत्यत्रापि विष्णुरेवाव्यक्तो ज्ञेयतयादित ।- तदिदमुक्तम्—
"वदतीति चेन्न ब्राह्मो हि" (१४५) इति । "सोऽध्वनं पारमाप्नोति
तद् विष्णो परमं पदम्" (कठ० ३६) इति विष्णुरेव ह्यव्यक्त इति च
प्रकरणे प्रकृतं । तदुक्तम्—"प्रकरणात्" (१४६) इति । "अणुरेप
घर्मं" (कठ० १२१) इत्यणुत्वेनाव्यक्तस्य परमात्मन एव प्रश्नान्वात्र
विष्णुरेवाव्यक्तपदगदित । तदुक्तम्—"त्रयाणामेव चैवमुपन्याम
प्रश्नश्च" (१४७) इति ।

- ३ अव्यक्तशब्देनैवमपि स्फोरयति—यथा महतो महीयान् भगवानेव मुख्यतो
महत्पदार्थं एवमणोरणीयान् स एव मुख्यतोऽव्यक्त इति । अनेनैव न्यायेना-
विशेषाद् दृष्टान्तान्तरमप्युपलक्षयति—यथा सोमपात्रे प्रसिद्धोऽपि
चमसशब्द श्रुत्या मुख्यतः शिरोवाची तद्वदिति । तथाच सूत्रे—"महद्वच्च"
(१४८), 'चमसवदविशेषात्' (१४९) इति ।

१ "व्यवहार उपपन्न ।" ग

२ 'तथाच' ग

३ "—मेव ब्रूवाते" ग

४ "मर्थितोऽयं" ख

एवं तावदौपनिषदमन्त्रवर्णिकेऽच ज्ञानवाक्यंस्तत्तत्क्रियाकारकपदैश्च विष्णुरेव मुख्यतो वाच्य इत्यायातम् । अथेदानीं ज्ञानैकफलवर्भप्रतिपादकवाक्यैश्च तदेक-
वाक्यत्वेन मुख्यवाच्य इत्याह — “ज्योतिरूपरूमात्तु तथा ह्यधीयत एके” (१.४.१०.) इत्यधिकरणम् । “कर्मवाक्यैश्च वाच्यः” इति । ज्योतिष्टोमादि-
कर्मणि सृष्ट्यादौ च प्रसिद्धैर्वसन्तादिभिरन्यैश्च वाक्यैः स एव भगवान् मुख्यतो वाच्यः । तत्साधनाद्यशेषकारकेषु^१ प्रसिद्धैः सुक्लुवादिपदैश्चेति चशब्दार्थः ।
^१ वासप्रपदादिगोचरैश्च वाक्याद्यैर्वाच्य इति वा । तस्याहोके तत्तन्नामान्यस्मिन्नेव निरूप्या^२धीयते । नच तावताग्निष्टोमादिष्वप्यहारासम्भवः । मुख्यामुल्ल-
कल्पनया तदुभयार्थबोधोपदेशात्^२ । तच्चाविस्मृतम् । मध्वाविशङ्कवत् । नन्वेवमपि ज्ञानस्य कर्मशेषत्वात् कर्मण एव मुख्यवाच्यत्वं तत्रेति चेत्, सत्यम्, अपरविद्यास्ये
स्वर्गादिमात्रफले क्षुद्रशास्त्रे । नतु परविद्यास्ये समग्रफले महाशास्त्रे । कर्मण एव ज्ञानार्थत्वात् । अत्रापि स्वानुष्ठेयत्वान्धथानुपपत्त्या कर्मणोऽपि मुख्यत्व-
मापततीति चेत्, सत्यम्, तथाऽपि तत्साध्यज्ञानसाध्यस्य विष्णोः परममुख्यत्वा-^३
पातादविरोधः ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

पञ्चदशोत्पादिवहुसङ्ख्यावाक्यैरेक एव कर्म वाच्य इत्यत आह — “न सङ्ख्याधोप-
संग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च” (१.४.१२.) इत्यधिकरणम् । “एकोऽ-
मितात्मकः” इति । एकस्यैव विष्णोर्यहुसङ्ख्याकाः स्वरूपांशशब्दिता आत्मानः

१ सूक्त वर्गो मन्त्र-शब्द. प्रकरणमित्याद्यै. । नाम धातु क्रियापदमित्याद्यैश्च ।
अदेडादिभिश्च ।

२ तथाच सूत्रम् — “कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिबदविरोध ” (१.४.११.)
इति । तदेतत् कर्मवाक्यैरिति भाषितमेव । अमुख्यतया कर्मापि वाच्य
येषा तानि वाक्यानीति । । कर्मवाक्यैरिति भाष्यपाठे प्रस्फुटोऽर्थः ।

१ “तत्साधनादिषु” च. २ “निरूप्याधी —” छ

३ “— त्वादविरोध.” ग.

सन्ति । त एव प्राणचक्षुरादिनामका "पञ्चपञ्च" (बृह० ६.४.१७) इत्युच्यन्ते । नतु भिन्नार्थाः । तच्च बहुत्व विशेषादेव भवति, नतु भेदादिति जापयितुं "एक" इति विशेषणम् । सर्वजीवेषु पञ्चधा दशधा चावस्थितत्वादमितात्मक उक्तम् । अमित पञ्चजनं सह न सह्यचात् "यस्मिन् -" (बृह० ६.४.१७) इति तदतिरेकेणैव पठित रूपान्तरमस्याऽस्तीत्यप्यमितात्मा^२ । नच तेषु रूपेषु (दु खले) शस्पर्शस्तस्याऽशङ्क्य इति सुखंकाश्रयत्वं 'कशब्दाद् घृते ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

मूलकारणभूतस्यावान्तरकारणत्वाभावात् तच्छब्दं नोच्यत इत्यत आह - "कारणत्वेन चाऽकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्ते." (१४.१५) इति सूत्रम् । "अवान्तर कारण च" इति । आकाशादिषु सस्थितः परमात्मैवावान्तर च कारणम् । वाग्वादीनामिति शेषः । सत्यैव श्रुत्युक्तेः^३ ॥ ० ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ० ॥

- १ "यस्मिन् पञ्चपञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः" इत्यानुपूर्वी । प्राणचक्षु धोनाजमनआख्यपञ्चजननामा ज्योतिर्नामा इत्याद्यैव एवामितात्मकम् । तथाच सूत्रे - "प्राणदयो वाक्यशेषात्" (१४.१३), "ज्योतिर्पैकेषामसत्यत्वे" (१४.१४) इति ।
- २ एतेन "अतिरेकाच्च" इति सूत्रादो व्याख्यातम् । "यस्मिन्निति तेषामधिकरणत्वेन तदतिरिक्तस्वरूपवत्त्वाच्च" इति तत्त्वदीपिकायाम् ।
- ३ इतः समावर्षाधिकरणं पूर्वमेव भूचितं तत्तदधिकरणन्यायप्रसङ्गाद् भाषितप्रायं च मन्वानो न पृथग् व्यग्रस्यो भगवान् भाष्यकारः । तथाहि तत्सूत्राणि - "समावर्षात्" (१४.१६), "जगद्वाचित्वात्" (१७), "जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत् तद् व्याख्यातम्" (१८), "अन्यार्थं तु जैमिनि प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके" (१९), "वाक्यान्वयात्" (२०), "प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गमाश्मरय्य" (२१), "उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौदुलोमि" (२२), "अवस्थितेरिति वासकृत्स्न" (२३) इति । 'कर्मवाक्यैश्च', "नियन्ता" इत्यादिना माध्यवचनेन सर्वाण्यप्येतानि सूत्राणि स्फुटतरं व्याख्यातानि मन्तव्यानि । वक्ष्यति च - "अन्यत्र नियतं" इति ।

पुरुषोत्तमस्य स्त्रीशब्दवाच्यत्व सर्वथा नास्तीत्यत आह — “प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा-
दृष्टान्तानुपरोधात्” (१४२४) इत्यधिकरणम् । “प्रकृति” इति ।
प्रकृतिर्बुधतिरित्यादिस्त्रीशब्दरपि विष्णुरेव मुख्यत उच्यते । अधिकरण-
सूत्रितानेकयुक्तिप्रवाहसामर्थ्यात् । ^१प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोध, ^२अभिध्यायाः
प्रकृतित्वस्वरूपत्वोपदेश, ^३साक्षादेव प्रकृतिपुरुषत्वाम्नातम्, ^४प्रकर्षेण
करोतीति गुणयोग, ^५अव्यवधानेनोत्पत्तिद्वारत्वमित्याद्या ह्यधिकरणोक्ताः
युक्तय ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

- १ पञ्चसूत्रमिदमधिकरणम् । तत्र सूत्रिता युक्तिप्रवाहा व इति? आह —
प्रतिज्ञेत्यादि । “हन्तैतमेव पुरुष सर्वाणि नामान्यभिवदन्ति यथा नद्य
स्यन्दमाना समुद्रायणा समुद्रमभिविशन्ति” इति प्रतिज्ञादृष्टान्तयो-
रनुपरोध एव सत्येव स्यात् । प्रकृतिः प्रकृतत्वमुपश्रान्तत्वमिति सूचितमेवेद-
भाष्ये ।
- २ “अभिध्योपदेशाच्च” (१४२५) इति सूत्रिता युक्तिमाह — अभिध्याया
इति । “प्रकृतिर्वासनेत्येव तवेच्छाजन्त कथ्यते” इति वचनादभिध्याया
भगवदिच्छाया प्रकृतित्वम् । “सोऽभिध्या स जूति” इति स्वरूपत्वम् ।
एतच्च प्रकृतिरित्येव भाषितम् । अभिध्या हि प्रकृतिरुच्यते । भगवानेव
च प्रकृतिः । तेन सा च स एवेति ।
- ३ “साक्षाच्चोभयाम्नातात्” (१४२६) इति सूत्रयुक्तिमाह — साक्षादेवेति ।
अत्र भाष्ये प्रकृतिरितिपद “एष पुरुष एष प्रकृतिः” इत्युभयाम्नातश्रुति-
स्मारयति ।
- ४ “आत्मकृते परिणामात्” (१४२७) इति सूत्रयुक्तिमाह — प्रकर्षेणेति ।
स एव हि योगोपपत्तेर्मुख्यतः प्रकृतिरिति । “तस्मात् प्रकृतिस्तस्मात्
प्रकृतिरित्याचक्षते” इति भास्वरूपेयश्रुतेः ।
- ५ “योनिश्च हि गीयते” (१४२८) इति सूत्रकथिता युक्तिमाह —
अव्यवधानेनेति । समानार्थक प्रकृतिरिति योनिपदमपि व्यख्यातुमलम् ।

१ “अव्यवधानेन चोत्पत्तिः —” ख

२ “—अधिकरणयुक्तय” ग “—अधिकरणोक्तयुक्तय” घ

“एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता.” (१.४.२६.) इति सूत्रम् । “शून्यमेव च” इति । अभावधर्मिषु प्रसिद्धः ‘शून्या’दिशब्दरपि हरिरेव प्रधानवाच्यः । भावार्थस्याप्यभावधर्मसम्भवात् नच तावता धर्मिण एव शून्यत्वं शङ्खधर्मित्यभिप्रायेण पूर्वोक्तलक्षणः सुसिद्धं भावस्यमेव ‘एव’ शब्दादवधारयति । सर्वतु-ह्यदिभिनिपातेऽच वाच्य इति च ‘च’शब्दार्थः । ईश्वरस्य त्वोशितव्यसाहित्यं चकारो वक्ति, येऽशब्दः श्रुतिप्रसिद्धत्वमित्यादि^१ ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

‘पादार्थं निगमयति’—‘इत्याद्यन्यत्रनियतैरपि मुख्यतयोदितः । शब्दैः’ इति । इत्युक्ता अध्यक्तादिशून्यान्ताः शब्दा आदयो येषां त इत्यादयः । इत्यादिभिर्जनार्दनान्दन्धत्र जगति नियतैः सः/क्षादेव वाचका इति लोकोतो निश्चितैरपि तत्तच्छब्दैः स भगवानेक एव मुख्यतयोदितः^२ । तदेतत् पादोक्तयुक्तिसमुदायेन निश्चीयते ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥

सौत्रस्य द्विर्घनस्य कृत्यं^३ द्योतयन्नध्याप्यार्थमपि^४ निगमयति—“अतोऽनन्त-गुणो यच्छब्दा योगवृत्तयः” इति । अध्यायोक्तमुक्तिभिः परममुद्धार्यो नारायणः सर्वशब्दानामिति यत्, अतोऽनन्तगुणगणपरिपूर्णमहार्णवः स भगवानिति निश्चीयते । तावता तन्निश्चयः कुत इति चेत्, अनन्तानामपि शब्दराशीनां

- १ यतः भाष्यपद “एष ह्येव शून्य एष ह्येव सुच्छ एष ह्येवाभाव” इत्यादि-श्रुतिगदितसकलोपलक्षणम् । तदर्थमेव श्रुतेराद्य नामाऽदत्त ।
- २ त्विति जगतो बलक्षयम्, हीति पुनः श्रुतिप्रसिद्धिमित्यादि ।
- ३ कृत्यमवधारणरूपम् ।

- १ “शून्यविताना(?) (नाशा)दिशब्दै—” क. ख. घ.
- २ “पाद निग—” क.
- ३ “—दित । पादोक्त—” ख
- ४ “—यार्थं निगमयति” ख.

तत्तद्गुणयोगादेव तस्मिन् वर्तमानत्वात्^१ । “गुणः श्रुताः”^२ (सौपर्ण०)
इत्यादिश्रुते^१ ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितस्य
श्रीब्रह्मसूत्रसंग्रहभाष्यस्य टीकाया
श्रीविज्जयभार्यदासकृतावानन्दमालाया
प्रथमोऽध्यायः

-
- १ गुणयोगादेव शब्दानां प्रवृत्तिः । यत्र गुणयोगोऽधिकस्तत्र ते मुख्याः ।
भगवति निरवधिको गुणयोग इति स एव परममुख्यार्थः सर्वशब्दानामिति ।
२ “गुणाः श्रुताः सुविबुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि नैवात्र शङ्काः । चिन्त्या
अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाज्ञेहि तथा प्रतीताः ” इत्यानुपूर्वम् ।
इयं चर्ग्वेदे सौपर्णशाखायां श्रूयत इति गीतातात्पर्ये द्वितीये स्थितम् ।
जायाललितलश्रुतिरिति गीताभाष्ये एकादशे स्थितम् । श्रुत्यैक्यं द्विः पाठो
वेति सर्वं सुसम्पन्नम् ॥ ० ॥
-

१ “इत्यादिश्रुतिः” सः

॥ द्वितीयाध्यायः ॥

ॐ॥ प्रथमाध्याये सर्वेश्वरो विष्णुरनन्तशब्दो^१क्तानन्तगुण साधित । तत्र सर्वप्रकारविरोध^२ परिहरत्यस्मिन्नध्याये । प्रथमपादे युक्तिविरोधम्^३ ।

युक्त्युपजीव्यस्मृतिविरोध परिहरन् “स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्य-
स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्” (२११) इत्यधिकरण व्याख्याति—“श्रौत
स्मृतिविरुद्धत्वात् स्मृतयो न गुणान् हरेः । निषेधदु शक्नुयुः”
इति । पाशुपतादिस्मृतयो रुद्रादीनां सार्वज्ञ्यादिगुणविधितत्परास्तदन्वेषा तान्
निषेधन्तीति^४ चेत् ता अपि हरेर्गुणान् निषेधु न शक्नुयु । श्रुत्यनुसारिणीभि-
र्ध्यासादिस्मृतिभिर्विरुद्धत्वात् । प्रत्युत व्यासादिस्मृतय एव रुद्रादिगुणान्^५
निषेधन्ति । श्रुतिविरोधात् तासामेवाऽभासत्वोपपत्ते^५ ।

१ अलौकिकेऽर्थे प्रत्यक्षस्याप्रसराद् द्विविधस्तावदत्र विरोध शक्यप्रसर ।
अनुमानेन च, आगमेन च । स चैकैकोऽपि पुनर्द्वेधा भवति । केवलेनानुमानेन,
अनुमानप्रचुरेण च समयप्रतिकर्मणेति प्रथम । केवलया श्रुत्या, युक्ति-
सहमत्या चेति द्वितीय । सोऽयं सर्वोऽपि प्रकारश्चतुर्भि पादैर्निरस्यते ।
तत्र प्रथमतो युक्तिविरोध । तत्रापि प्रथमत आगममूलतया प्रतीयमाना
अपि काश्चन स्मृतमोऽनुमानकशेरुका एवेत्यावेदयितु प्रथमतो युक्त्युप-
जीव्यस्मृतिविरोध परिह्रियते ।

२ रुद्रादीनां सार्वज्ञ्यादिगुणान् ।

१ “—शब्दोक्तोऽनन्त—” क

२ “—विरोध परिहरति ।” ग

३ “निषेधयन्तीति” क

४ “निषेधयन्ति” क

५ “—पत्ते । तासु श्रुतफल—” घ

किञ्च, तासु स्मृतिषु 'श्रुतफलसम्बन्धिन्यव्यभिचारित्वबुद्धिश्चात्र श्रुतस्मृति-
रुक्ता' । तद्विरुद्धत्वं नाम तासुक्तफलव्यभिचारित्वम् । तेन च तासामप्रामाण्यमेव
सुसाधम् । अतो नेष्टानिष्टविधिनिषेधस्तासामस्ति । उपजीव्यविरोधादाभा-
सत्वसम्भवे ।

“एतेन योग प्रत्युक्त” (२१३) इति सूत्रार्थोऽप्येव^१ व्याख्यात ॥०॥ १ ॥०॥

वेदानामप्युक्तफलव्यभिचारदर्शनादमानत्व समानमित्यत आह — “न विलक्षण-
त्वादस्य तथात्वं च शब्दात्” (२१४) इत्यधिकरणम् । “वेदा नित्यत्वान्मान-
मुत्तमम्” इति । नचेतरस्मृतिवद् वेदानाममानत्वम् । ताम्यो^२ विलक्षणत्वात् ।
नह्यत्र फलोपलब्धिरेव प्रामाण्यस्यापिका । किन्तु? अज्ञानमूलत्वाविबोध-
राहित्यमेव । तच्च “नित्यत्वात्” इत्युक्त्याऽप्यात् सिद्धम् । नित्यत्व च शब्दादेव
प्रतीयते । अतो वेदा प्रमाणमेव भवन्ति । शब्दाविष्वनुप्रमाणेषु वेदप्रमाणस्य
प्रत्यक्षानुमानाभ्यामायिषमविवक्षया “उत्तमम्” इति विशेषणम् । यथार्थज्ञानस्य
केवलत्वस्य ततोऽप्युत्तमत्वात् । अपवा, इतिहासाविश्रुतस्मृत्याख्या पौरोषेय-
वेदा अर्थकनित्यत्वान्मानम् । ऋणाद्या केवलवेदा शब्दार्थोभयनित्यत्वादुत्तम
मानमिति विशेष ।

१ श्रुत यत् फलम् । तत्सम्बन्धिनी श्रुती या स्मृतिर्ज्ञानम् । “स्मृति स्मरण-
धीच्छामु” इत्यभिधानात् पूर्वनालसम्बन्धग्रहाणेन ज्ञानमात्रमपि स्मृति-
पदैर्गोच्यते । विशिष्टे विशेष्यमात्रग्रहणस्य वरिषलभादिषु बहुलमुप-
सम्भात् । तथाच स्मृतिबोधितफलस्य प्रत्यक्षतो व्यभिचारदर्शनेन विरोधान्
प्रामाण्यम् । तथाच सूत्रम् — ‘इतरेषा चानुपलब्धे’ (२१२) इति ।
तदेतदाह — विञ्चेत्यादि ।

२ फलव्यभिचारदर्शनादेव ।

१ “—रुक्ता । अतस्तस्या प्रत्यक्षविरुद्धत्वं च श्रुतस्मृतिविरुद्धत्वम् । दृष्ट-
फलव्यभिचार इति यावत् । तेन च तासामाभासत्वादितिष्टानिष्टविधि-
निषेधयोराभासत्वमेव स्यात् । एतेन योग —” क ख

२ “तैम्यो विल —” व

नच वेदोक्तफलव्यभिचारः । अधिकारतो दर्शनात्^१ । स्वत एव वेदनाद् वेदा^२
इति तत्प्रामाण्यं च स्वत^३ एवेत्यावेदितम् ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

ननु “आपोऽब्रुवन्” (शत०ब्रा० ११३) इत्यादिवचनमचेतनानां^३ वक्तृत्व-
वक्ति । तच्च, आपो^४ वक्तव्यो न भवन्ति, अचेतनत्वादित्यादियुक्तिविषयम् ।
तस्माद् वेदवचोऽपि यवधिदयुक्तार्थवादित्वा^५ दमानमित्यत आह — “अभिमानि-
व्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्” (२१६) इत्याधिकरणम् । “देवतावचना-
न्नाऽपो वदन्तीत्यादिना वचः । नायुक्त्यादि” इति । तत्र ह्यभिमान्यमाना
अचेतनरूपा आपो न वदन्तीत्युच्यन्ते^६ । कुत ? तत्रभिमानिदेवतावचनात् । अस्य^७
पक्षस्यार्थ उच्यन्ते^८ — देवतावक्तृक हि तद्वचनम्, देवतानामेव वक्तृत्वमिति हि
विद्वद्वचनम्, देवताविषय ह्यवाविशब्दमुत्पद्यते वचनमित्यादिना विषयविभाग-
न्यायेन निरूप्यमाणे सति युक्तार्थवादित्वावगमाद् वेदवचो नायुक्तार्थं वक्ति ।
उक्तप्रकारेण निर्दोषत्वात् । “प्रावाण प्लवन्ते” () इत्यादावप्येवमेव
ब्रष्टव्यम्^९ ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

-
- १ तथैव सूत्रम् — “दृश्यते तु” (२१५) इति । इदमपि नित्यत्वादित्युदित-
प्रायम् । अधिकारे सति फलस्य नित्यत्वान्नित्यतत्वादिति । “नित्य-
नियतमेव च” इति ह्यभिदधति ।
२ वदन्तीति शोध्यन्त इत्यन्वयः । किन्त्वभिमानिदेवता एव वदन्तीत्युच्यन्ते ।
३ ‘दृश्यते च’ इति द्वितीयसूत्रमपि देवतावचनादिति व्याख्यातम् । श्रीङ्गा-
व्यवहारादिशक्तिमतीनां देवतानामेव वेदेषु वचनात् । तासां च वचन-
सामर्थ्यदर्शनात् ।

१ “वेद इति” ख

२ ‘स्वत इत्यावे —’ क ख घ

३ “— मचेतनानामपि वक्तृत्वम्” ग

४ “आपो न वक्तव्य, अवे —” क

५ “— वाचित्वा —” ग

६ “तस्य” ग

७ “— स्यार्थ उच्यते ” ख

८ “उक्तार्थ —” क

“असदेवेदमप्र आसीत्” (छन्दो० ३.१६१.) इत्यादावसत् कारणमुच्यते । प्रलये तावत् कार्यस्यासत्त्वात् कारणमप्यसद् भवितुमर्हति वस्तुत्वादित्यतः^१ आह—“असदिनि चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्” (२१८) इत्यधिकरणम् । “असत्तेन कारणं दृश्यते क्वचित्” इति । नैव क्वचिद् देशे काले चासत् कारणं वेदेदृश्यते । नापि प्रत्यक्षेणानुमानेन वा । विपर्ययदर्शनात् । असत् कारणं न भवति, असत्त्वात्^१, घटवदित्यादिना निषिद्धं च । विमतमासत्कारणकम्, कार्यत्वात्^२, घटवदिति वा । नह्यसत्कारणकं किञ्चित् कार्यं क्वापि दृष्टम् ।^३ नचात्यन्तासन्मनोमानमपि कुर्वद् दृष्टम् । नच मुक्तम् । चेतनत्वेन^३ भावत्व-प्रसङ्गात्^३ ।

तर्ह्यमनस्कमेवासत् कारणमस्तु । नो चेत् जीव प्रधान वा भवतु । तेषामपि

- १ पूर्ववादिनोऽभिमतं विमतमकारणम्, अमत्त्वात् प्रतिषेधमात्रत्वात्, धर्म्यात्मनाऽभावत्वनैयत्यात् । “धर्मिणोऽभावरूपत्वं मात्रशब्देन विवक्षितम्” इति हि तत्त्वदीपिका । अत्र तु तत्त्वदीपिकादिरीत्या अत्यन्तासदेव कारणत्वेन पूर्वपक्षितम् । चन्द्रिकादी तु प्रागभावो ह्यसदिति व्यवक्ष्यत । “सर्वधर्मरहितत्वस्यासद्वादिनाऽभ्युपगमात्” इति सन्याय-रत्नावली चात्रात्यन्तासदेव कारणत्वेन पूर्वपक्षयति ।
- २ अत एव च “तदसदेव सन्मनोऽनुरत” इति श्रुतिं मनसि कुर्वन्नाह—नचात्यन्तासदित्यादि ।
- ३ “नैव दृश्यत” इति वदता भगवता श्रुतिमूलत्वविरहात् परपक्षप्रापिता सर्वा अपि यत्तय श्रुतिविरोधमग्नसक्तय सर्वथाऽनुत्पानमेवाहन्तीति पराकृतप्राया एव । तथाच सूत्राणि—“अपीती तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम्” (२१६), “नतु दृष्टान्तभावात्” (२११०), “स्वपक्षदोषाच्च” (२१११), “तर्कप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्ष-प्रसङ्गः” (२११२) इति । अत्र “नासतोऽदृष्टत्वात्” (२२२६) इत्युत्तरपादीयमप्यधिकरणं ‘नैव दृश्यत’ इति स्फुटं कटाक्षितम् ।

१ “वस्तुत्वात् घटवदित्यत—” स २ “कार्यत्वादिति वा” ग

३ “चेतनत्वे भावत्व—” व

युक्ते । “अकस्माद्विदमाविरासीत्”^१ () इत्यादेर्जगदाकस्मिन् सत्त्वम्,^१ सत्त्वात्, ब्रह्मवत् । “जीवाद् भवन्ति भूतानि” () इत्यादेर्जीविकर्तृकम्, कार्यत्वात्, घटवत् । “प्रधानादिदमूत्पन्नम्” () इत्यादेरचेतनकर्तृकम्, अचेतनत्वात्, दध्यादिवदित्याद्या शिष्टापरिग्रहा अप्यत्र निराकृताः^२ । तथाच भाष्यार्था उच्यन्ते — अमनस्कमप्यसन्नं च कारणं प्रमाणं दृश्यते । “य. मदोष.^३ —” (कापायण०) इत्यादिश्रुतेर्जीवस्तु सदोपत्वादसन्नित्युच्यते । सोऽपि नैव स्वतः कारणं ज्ञायते । अस्त्वात्तन्म्यानुभवात् । अचेतनमपि^२ नीचत्वेन निन्द्यत्वादसदिति गदितम् । तच्च जगत्तो निमित्तकारणं न श्रूयते । यच्च पुनस्तैस्तैरोद्गमोत्प्रेक्ष्य-^३ माणं नानावस्तु तच्च असदभद्रम् । नह्यज्ञ^४ प्रलपितं कारणमिति विद्वद्बुद्धौ

१ न कस्मादपि कारणाद् यस्य सत्त्वम् । किन्तु? स्वत एव ।

२ तथाच सूत्रम् — “एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता” (२११३) तथाह्यनं भाष्योदाहृता श्रुतयः — “अकस्माद्विदमाविरासीदकस्मात् तिष्ठत्यकस्माल्लयमभ्युपैति” इति, “प्रधानादिदमूत्पन्नं प्रधानमधितिष्ठति । प्रधाने लयमध्येति नह्यन्यत् कारणं मतम्” इति, “जीवाद् भवन्ति भूतानि जीवे तिष्ठन्त्यचञ्चला । जीवे तु लयमृच्छन्ति न जीवात् कारणं परम” इति च ।

३ “अथ यः सदोषः साञ्जनः सजनिः स जीवः” इत्यानुपूर्वी । “स्वपक्ष-दोषाच्च” (२१३०) इति सूत्रभाष्ये समुद्धृता श्रुतिरियम् ।

१ “— रासीदकस्मात् तिष्ठति” इत्या —” ख.

२ “अचेतनोऽपि” क. ख

३ “पुनस्तैस्तैरुत्प्रेक्ष्य —” क.

४ “नह्यसत्प्रल —” ग.

प्रतोयते । पूर्ववावोक्तहेतवश्च^१ सर्वे कासात्पयापदिष्टा । प्रतिसाधनं च प्रत्येकं समस्ति । असदादिकमजगत्कारणम्, अस्वेच्छाधीनत्वात्^२, जीवप्रधानादि-
चदित्यादि^३ । अपिच, ^४विमतमनाकस्मिन्सत्त्वम्, कार्यत्वात्, घटादिवत्;
विमतमजीवकर्तृकम्,^५ घटाद्यतिरिक्तकार्यत्वात्, दुष्टविशेषवत्, विमत
^६नाचेतनमुख्यकर्तृकम्, अतश्चिमितकत्वात्, इच्छादिवदित्यादिकं च प्रतिसाधनं
बोद्धव्यम् । धृत्वादिमूलत्वात् ।

^१एव चेदसदादिधृतीनां का गतिरित्यत आह — “असज्जीवप्रधानादिशब्दा
ब्रह्मैव नापरम् । वदन्ति कारणत्वेन क्वापि” इति । असदादियादिभि-
रुपन्यस्तधृतिषु पठ्यमाना असज्जीवप्रधानादिशब्दा सर्वेऽपि विष्णवाख्यमेकं
ब्रह्मैव कारणत्वेन वदन्ति । अपरं तैत्तिरीयसूत्रमसदादिकं कारणत्वेन न वदन्ति ।
सर्वमानविरोधोक्ते । तथाऽपि ब्रह्मविरोधे मुख्यार्थानन्तरममुख्यमपि
लोकहृत् प्रयायोग्यधर्मेण वदन्ति । तदेतत् “कारणत्वेन” इति विशेषणसामर्थ्यादव-
गम्यते । ^२अकिञ्चिदस्त्वसत्त्वमिन्द्रियग्रहणाद् गृहीतम् । आदिशब्दात् — “कर्मेव हेतु-
दैविकं मानुषं वा —” () इत्यादिवाक्यगता कर्मादिशब्दाश्च ब्रह्मैव
परमं कारणं वदन्ति । अन्यस्यामुख्यत्वात् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

१ असज्जीवेत्यादिभाष्येण पूर्वाध्यायोक्तं विस्मृत्य पृच्छतस्तदेव स्फोरयती-
त्याह — एवमित्यादि ।

२ “अकं, न कोऽपि, सर्वतो विलक्षण इत्यर्थः” इति तत्त्वदीपिका ।

१ “हेतवश्च काला —” क

२ “अस्वेच्छानियतत्वात्” ग

३ “— प्रधानवदित्यादि” ग

४ “विमतमनाकस्मिन् सत्, कार्यत्वात्, घटादिवत्, विमतम्” ग

५ “न जीवकर्तृकम्” ग

६ “विमतमनचेतन —” घ

“भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्यात्लोकवत्” (२११४) इति सूत्रम् । “पूर्णगुण” इति । सुल्लदुःखादिभोक्तुर्जीवस्य स्वातन्त्र्यादिगुणराहित्यादेव हि कारणत्वनिषिद्धम् । परस्यापि तदेकीभावोक्ते कारणत्वासम्भव इति चेत्, न । स्थानाद्यभेदवचनेऽपि लोकवत् स्वरूपभेदोपपत्तेः । अतः सृष्ट्यादिषु कारणभूतं स्वातन्त्र्यसार्वज्ञ्यादिभिः स्रष्टृत्वादिभिश्च प्रत्येकमपि पूर्णगुणं पूर्णतमो भारागण इति न तत्कारणत्वे कश्चिद् विरोधः ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

“तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” (२११५) इत्यधिकरणम् । “हरि” इति । यद्यपि तत्प्रवर्तनं स्वातन्त्र्यसार्वज्ञ्यादिप्रकृष्टगुणविशिष्ट एव सृष्ट्यादौ निमित्तमिष्टम् । तथाऽपि तत्तत्कार्यकरत्वाद्यनन्याधीनगुणयुक्तं नानासाधनमेव तन्निर्वाहकमिति न भन्तव्यम् । किन्तु? तत्तत्कार्यकरत्वाद्यगणितगुणगणपरिपूर्णत्वेन निर्वाहकोऽपि हरिरेव सुश्रुतः^१ । अतस्त्रियतस्य द्रव्यादेः साधनस्य सर्वानुपलम्भत्वात् ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

- १ एतेन पूर्णगुण इत्यत्राप्यावर्तनीयम् । स्वातन्त्र्यादिगुणपूर्ण इति ।^१ परतन्त्रो ह्यपेक्षेत स्वतन्त्र विमपेक्षते इति ह्युक्तम् । हरिरिति विशेष्यपदेनैतामपि श्रुतिस्मारयति — “असत्यमाहुर्जगदेतदज्ञा शक्तिं हरेर्ये न विदुः परा हि” इति । तथाच हरिरेवेति सावधारणत्वादस्य तदन्यसाधानाभावः “भावे चोपलब्धे” (२११६) इति सूत्रितं सूचितो भवति । हरिरिति च श्रुतिस्फोरणेन तदधीनसाधनसद्भावसूचनात् “सत्त्वाच्चावरस्य” (२११७) इति च गदिताशयम् । “नामदासीत्” इति च पूर्णगुणोऽन्यो नास्तीत्युच्यते । पारतन्त्र्यादितरसाधनानाम् । तथाच सूत्रम् — “अमङ्गपदेशांनेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्” (२११८) इति । एव “युक्ते शब्दान्तराच्च” (२११९), “पटवच्च” (२१२०), “यथा प्राणादि” (२१२१) इत्यवशिष्टान्यप्यधिकरणसूत्राण्यनयैव दिशा सुतरामनुसन्धेयानीति न बहु व्याधुष्यते ।

१ “—प्रवर्तमान—” क “—प्रवर्तके स्वा—” ख

२ “—करत्वादनन्या—” क

नन्वेवमपि जीवस्य स्वतः कर्तृत्वं स्वानुभवसिद्धमित्यत आह — “इतरव्यपदेशा-
द्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः” (२.१.२२.), “कृत्स्नप्रसक्तिनिरवयवत्वशब्दकोपो
वा” (२.१.२७.) इत्यधिकरणे^१। “स्वातन्त्र्यात्” इति । हरिरेव जीवेऽपि
सर्वस्वातन्त्र्यात् तदगतकार्योपसंहरणादिगुणैः सुपूर्णः, निरंशत्वेऽप्येकदेशप्रवृत्ति-^१
करत्वाद्याऽचयंगुणपूर्णश्च । जीवस्य तु स्वहिताकरणादिदोषरस्वातन्त्र्यदर्शनाद-
कर्तृत्वम्^२ ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

ईश्वरस्यापि^२ सृष्ट्यादौ प्रयोजनाभावाकर्तृत्वमित्यत आह — “न प्रयोजन-
वत्त्वात्” (२.१.३३.) इत्यधिकरणम् । “सर्धकर्तृत्वात्” इति । अल्पकर्तृणां हि
लोकं स्वप्रयोजनपरत्वात् तदभावे कर्तृत्वासम्भवः । आप्तकामतयाऽनिच्छोः

१ अत्रैवं हृषीकेशतीर्थादिमम्मतः प्राचीनपाठजमः । “इतरव्यपदेशात् — ”
इत्यादि “देवादिवदपि लोके” (२.१.२६.) इत्यन्त पञ्चसूत्री एकमधि-
करणम् । “कृत्स्नप्रसक्तिः — ” इत्यादि “विकरणत्वाच्चेति चेत् तदुक्तम्”
(२.१.३२.) इत्यन्त पट् सूत्राण्यपरमिति द्वे अधिकरणे । इतरव्यपदेशावि-
त्येकमेव सूत्रमेकमधिकरणम् । अपरे च द्वे अधिकरणे इति तत्रैव विवक्षा-
भेदेन पक्षान्तरम् । प्राचीनानामप्य पन्थाः । ततोऽर्वाचीनैर्जयतीर्थादिभि-
स्त्वन्यथाऽप्यधिकरणमारचितम् । आनन्दमालाकृतु प्रतनमेव पन्थान-
मनुपपातेति स्फुटम् ।

२ अत्र “स्वातन्त्र्यात् पूर्णगुणो हरिः” इति वक्तव्यम् । तथाच सूत्रम् “अधिक
तु भेदनिर्देशात्” (२.१.२३.) इति । स्वातन्त्र्यादेव कर्तृत्वमिति वदता
जीवस्य तद्विपर्ययोऽपि कथित एव । तत्रापि सूत्रम् — “अदमादिवच्च
तदनुपपत्तिः” (१.१.२४.) इति । “उपसंहारदर्शनाच्चेति चेत् क्षीरवद्धि”
(२.१.२४.) इति च । “देवादिवदपि लोके” (२.१.२६.) इति च

१ “— देशवृत्ति —” क.

२ “ईशस्यापि” क. ख. घ.

प्रयोजनाभावेऽपि कर्तृत्वमविरुद्धम् । अतदर्थत्वात् । आप्तकामत्वे च 'कृत'
कर्तृत्वं सुवचमिति चेत्, सुखोद्वेगनिमित्तादेव सर्वप्रवर्तनकर्तृत्वात्^१ ॥ ० ॥ ६ ॥

‘वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति’^२ (२१.३५.) इत्यधिकर-
णार्थश्च तेनैव^३ सुगृहीत । तथाहि—नच सर्वकर्तृत्वे वैषम्यादिदोषो विष्णोः
शङ्क्य । गुणदोषादेरपि सर्वस्य स्वयमेव कर्तृत्वात् । नह्यात्मनि दोषापादनं च्छा
कस्यचिद्^३ भवति ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

“दृश्यत्वाद्युज्जित”, “पूर्णगुण” इत्यादिना बहुशो व्याख्यातम् । अथ
द्वितीयाधिकरणे “श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्” (२१.२८), “आत्मनि चैव
विचित्राश्च हि” (२१.२६), “स्वपक्षदोषाश्च” (२१.३०),
“सर्वोपिता च तद्दर्शनात्” (२१.३१), “विकरणत्वानेति चेत् तदुक्तम्”
(२१.३२) इत्येतानि च सूत्राणि “पूर्णगुण” इति व्याख्यातानि ।
विरुद्धतया प्रतीयमानैरपि विचित्रै जीवेऽसम्भावितै सर्वैरप्यपाणिपाद-
त्वादिभि गुणै पूर्ण इति सर्वोपसग्रहात् ।

- १ तथाच सूत्रम्—“लोकवत्तु सीलानैवत्यम्” (२१.३४) इति ।
- २ “वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्—” इति सूत्रमारभ्य आपादान्त पठितानि—
“न कर्माविभागादिति चेतानादित्वात्” (२१.३६), “उपपद्यते चाप्युप-
लभ्यते च” (२१.३७), “मर्बधर्मोपपत्तेश्च” (२१.३८) इत्यन्तानि
चत्वारि सूत्राण्येकमधिकरणमिति प्राचीनाना मतमनुसृत्यैदमुदितम् ।
अन्त्यमेक सूत्र पथगधिकरणमिति तु जयतीर्थादय । अधिकरणार्थं
स्फुट ।

१ “—कामत्वेन कृत” ग

२ “—णार्थश्च तेनैव” क ख

३ “कस्यापि सम्भवति” ग

पादार्थं निगमयति—“नायुक्तं तद् यदेच्छुतिः” इति । उक्तमार्गेण निरूप्यमाणे सति श्रुक्तियुक्तार्थवादिनो श्रुतिरिति यत् तत् तस्मादयुक्तार्थे सा न यदेत् । अतो ये ते विष्णोः श्रुत्युद्दिष्टानन्तगुणाः प्रथमाध्यायसाधितास्तेषां न फलिचद् युक्तिविरोध इत्यर्थः ॥ ० ॥ ० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितस्य
श्रीब्रह्मसूत्रसंग्रहभाष्यस्य टीकाया
श्रीविक्रमार्जुनदासकृतावानन्दमालाया
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

॥ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीय पाठः ॥

ॐ॥ 'नारायणपरायणस्य स्वसमयस्य परसमयविरोधमाशङ्क्य परिहरत्यस्मिन् पादे ।

“रचनानुपपत्तेश्च नाऽनुमानम्” (२२१) इत्यारम्य^१ “उत्पत्त्यसम्भवात्” (२२४२) इत्यन्तानि पादाधिकरणानि व्याख्याति—“भ्रान्तिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तितः । न तद्विरोधाद् वचनं वैदिकं शङ्क्यतां ब्रजेत्” इति । साङ्ख्यपूर्वका शास्त्रेयपर्यन्ता परकीयसमया सर्वेऽपि भ्रान्तिमूलतया वर्तन्ते । यतो न युवितमूला श्रुतिमूला^२ वा लक्ष्यन्ते । अतस्तद्विरोधेऽपि

१ द्वितीयपादे तावदयमधिकरणक्रम । निरीश्वर साङ्ख्य विन्ध्यमूल श्रयमाधिकरणेन निरस्यते । सेश्वरस्तु पतञ्जलिमूल द्वितीयेन । साङ्ख्यत्वसाम्येनोपस्थापिते सेश्वरे निरस्ते निरीश्वरत्वसाम्येनोपस्थापितो लोका यतस्तृतीयेन निरासि । पुनरपि द्वाभ्यां चतुर्यंश्वमाभ्यां साङ्ख्यभावेव द्विविधौ, पुरषोपसर्जनप्रकृतिकर्तृत्ववादी, प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्ववादी चेति । ततश्च वैशेषिकसमय पष्ठेन । ततश्चतुर्विधेषु बौद्धेषु वैभाषिका सौत्रान्तिकाश्च सप्तमेन, माध्यमिका अष्टमेन, वैज्ञानिका नवमेन क्रमाद पास्ता । दशमेन चाधिकरणेन स्याद्वादी जैन प्रत्यक्षेऽपि । पाशुपत शाक्तश्चैकादशद्वादशाम्यामिति । तदेव द्वादशस्वधिकरणेषु निरूपित युक्तिनिकुरम्बै श्रुतिकदम्बसावलम्बै साङ्ख्यदिनाकृत्यान्तसर्वसमयाव नामयुक्तितो वैदिकवचनाना प्रामाण्य निरावाधमिति सर्वपादसारमन्त्राऽचार्यपाद श्लोके सञ्जग्रन्थेत्याह—नारायणेत्यादिना ।

१ “—इम्य 'असम्भवात्' इत्यन्तानि” क ख

२ “—मूला लक्ष्यन्ते” क ख

यदगतं वेदानुकूलं स्मृतिगतं वा वचनं प्रमाणविरुद्धमिति न शङ्क्यम्^१ ।
 तेषामनुमाभासत्येन प्रामाण्यानुपपत्तेः । वैदिकवचनस्योत्तममानत्वोक्त्या च
 तदन्तरविरोधाभावोऽवस्यते ॥ ० ॥ १-१२ ॥ ० ॥ ० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितस्य
 श्रीब्रह्मसूत्रसंग्रहभाष्यस्य टीकाया
 श्रीविक्रमायंदासकृतावानन्दमालाया
 द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

१ “शङ्क्यम् । आभास—” क.

॥ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

ॐ॥ जीवजडजनार्दनेषु^१ श्रुतीनां परस्परविरोधं परिहरत्यस्मिन् पादे । स्वसमयेऽपि पूर्वापरार्थविरोधस्य परिहरणीयत्वात् ।

“न वियदश्रुते”^२ (२३१), “एतेन मातरिश्वा व्याख्यात” (२३८), “तेजोऽस्तस्तथा ह्याह” (२३१०), “आप” (२३११), “पृथिव्यधिकार-
रूपशब्दान्तरादिभ्य” (२३१२), “ज्ञोऽस्त एव” (२३१८) इत्येतानि
सप्तद्वस्तूत्पत्त्यधिकरणानि व्याख्याति—“आकाशादि समस्तं च तज्जम्”
इति ।^३ अव्याकृतव्याकृताकाशा^१दिक^२ समस्तमपि पुरस्तात् प्रस्तुताद्
विष्णोरेव^३ जातम् । सूक्ष्मत्वेन प्रकाशमाना प्रकृतिपुरणकालवेदाश्चा^४ऽकाश-

- १ अल्पाक्षरत्वाज्जीवजडव्यास्तयोरभ्यहितत्वाच्च जीवस्य पूर्वनिर्देशः ।
- २ “न वियत्—” इत्यादीनि सप्त सूत्राणि प्रथममधिकरणम् । “एतेन—” इत्येकं द्वितीयम् । “तेजोऽस्त—” इत्येकं चतुर्थम् । “आप” इत्येकं पञ्चमम् । “पृथिवी—” इत्याद्येकं षष्ठम् । “ज्ञोऽस्त एव” इत्येकं दशमम् । एतान्यत्र व्याख्यायन्ते । तृतीयं सप्तमाष्टमनवमानि चोपरितनभाष्ये-
णानुपदमेव ।
- ३ एतेनानुत्पत्तिवचनानामव्याकृताकाशविषयत्वमिति न्यायविवरणमपि प्रौढि-
वादेन प्रवृत्तमित्युदितं भवति । “पराधीनविशेषवत्त्वमात्रविषयत्वं चेति
व्यवस्था” इति तत्रैव स्फुटवचनात् ।
- ४ तदभिमानिनो देवाश्च । तथाह्यनुव्याख्यानम्—“प्रकृतिं पुरणं कालो
(देवा)वेदास्तदभिमानिनः । महदाद्याश्च जायन्ते” (२३६) इति ।
“प्रकृतिं पुरणं कालस्त्रय एते विभागतः । चतुर्थंस्तु महान् प्रोक्तं पञ्च-

- १ ‘अव्याकृताकाशा—’ ग
- २ “—दि समस्त—” ख
- ३ ‘विष्णोर्जातम्’ व

शब्देन यथायोग समूह्यन्ते । आबिशब्देन महदाद्या वाग्वाद्याश्चोच्यन्ते । सर्वेषामपि परापीनचिशेषास्थोत्पत्तिसम्भवात् । अत एवाऽकाशाद्यभिमानि-
देवताश्चाऽकाशादिशब्दगृहीताः ।

नच नित्यत्वान्ययानुपपत्त्याऽनुत्पत्तिमत्त्व प्रकृत्यादेः शङ्क्यम् । सर्वसृष्टिप्रतिज्ञा-
न्ययानुपपत्त्या नित्यस्यापि नारायणाद् विवक्षितविशेषावाप्तिमात्रेण^१ जनन
श्रुतम्, अबिशेषादिति^२ षवतुम् “समस्त च” इति विशेषणम्^३ । चशब्दाद्
भौतिकं च तत् एव^४ जातम् ॥०॥ १ ॥ २ ॥०॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥०॥ १०॥ १०॥

“तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः” (२.३.१३), “विपर्ययेण तु क्रमोऽत
उपपद्यते च” (२ ३ १४.) इत्यधिकरणे । “तेनैव लीयते” इति । यतो विष्णोरे-

माऽहृतिर्मता । तद्विभागेन जायन्त आकाशाद्या पृथक् पृथक्” (२ ३ ७)

इति च भाष्ये । “प्रवृत्तिं पुष्पं काल इति श्रीभूवर्गा” इति तत्त्वबोधिना ।

१ समस्त च तज्जमिति “इदं सर्वमसृजत” इति श्रुतिमयतो गृह्णाति । तेन
तस्या श्रुतौ श्रुताया सर्वसृष्टिप्रतिज्ञाया हानि “प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेका-
च्छब्देभ्यः” (२ ३ ६) इति सूत्राभिप्रेताऽपि व्याख्याता भवति । एतेन
“अस्ति तु” (२ ३ २), “गौण्यमसम्भवात्” (२ ३ ३), “शब्दाच्च”
(२ ३ ४), “स्याच्चैकस्य ग्रह्यशब्दवत्” (२ ३ ५), “यावद्विकार तु
विभागो लोच्यते” (२ ३ ७) इत्यवशिष्टान्यपि प्रथमाधिकरणसूत्राणि
यथासम्भवं सूचितार्थानि ।

२ “तदभिध्यानादेव-” इत्येकं सूत्रं सप्तममधिकरणम् । “विपर्ययेण-”
इत्यादि त्रीणि सूत्राण्यष्टममधिकरणम् । अयं भाष्यपक्षः । न्यायविवरण-
पक्षे तु “अन्तरा विज्ञानमनसो क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात्”
(२ ३ १५), “चराचरव्यप्राश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भाव-
मावित्वात्” (२ ३ १६) इति द्वे सूत्रे अधिकरणान्तरम् । तदनुसारेण च
टीकान्तरप्रवृत्तिः ।

१ “-वाप्तिजननम्” व

२ “अविरोधादिति” - घ

३ “एव जातम्” व ख घ.

भूताद्यनित्यत्ववत् साक्षादुद्भव । अप्राकृतत्वात्, नित्यत्वाच्च । नापि प्रधानवत् परिणाम । वस्त्वन्तरोत्पत्तावनुपादानत्वात्, निमित्तत्वात्, चेतनत्वाच्च । न च जीववद् विकारवस्त्वभिमान । नित्यमुक्तत्वात् । अस्तु तर्हि रमावत् पराधीन कश्चिद् विशेष, नित्यमुक्तत्वेऽपि तत्सम्भवादिति चेत्, नैवम् । पूणस्वातन्त्र्यात्, सर्वनियन्तृत्वाच्च । न ता^१) वदस्वाधीन किञ्चित् कर्मादिकमुत्पत्त्यादौ कारण समस्ति निमित्तमुपादान वा । तत्र प्रमाणाभावात् । पुण्यादे प्रकृत्यादेश्च भगवान् स्वयमेव हि साक्षान्निमित्तम् ।

न च विष्णोस्तत्त्वतिलयोक्तिं पुत्रविदाशङ्कनीया । तत्र हि “अजायमानो बहुधा विजायते”^२ (सं० आ० ३ १३), “तमसि निलीन^३ व्युत्तिष्ठते—” () इत्यादिना पराधीनविशेष^४ लक्षणेन^५ जन्मना पराध्वपप्रवेशलक्षणेन^६ लपेन च विनैव सर्वैश्वर्यं^७ लक्षणया स्वेच्छया यदाकदाचित्स्तोकवृद्धापेक्षयाऽऽविर्भावतिरोभावादेव तस्योच्येते । “अजायमान” इति जन्मप्रतिषेधात् । “व्युत्तिष्ठते” नहि^८ लीयत इत्यर्थाल्लयप्रतिषेधाच्च । युज्यते तस्य स्तम्भाविवाऽविर्भावो^९ लोकजन्मविलक्षण, तमेव तावुस्ततिरोभावश्च । अभिक-
शक्तित्वात् । तस्मात् “सोऽनुत्पत्तिलय” इति गुण्युक्तम् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

- १ “स इद सर्वं विलाप्यान्तस्तमसि निलीनस्तद् विलाप्य व्युत्तिष्ठते स इद सर्वं विभुजति विस्थापयति प्रस्थापयत्याच्छादयति प्रकाशयति विमोचयत्येक एव” इति श्रुतिरिति भाष्ये स्मितम् ।

१ अत्र कोशेष्वक्षराणि गलितानि यथायोग्यं संयोजितानि ।

२ “अजायमानो विजायते” घ

३ “—विशेषत्वलक्षणेन” ख घ

४ “—लक्षणजन्मना” ग

५ “—प्रवेशविशेषत्वलक्षणेन” क घ, “—प्रवेशत्वलक्षणेन” ख

६ “स्वैश्वर्यं—” क

७ “नहि विली—” ग

८ “स्तम्भादाविर्भावो—” ग

तत्^१ समस्त जातमित्युक्त तेनैव भगवता तल्लीयते, तस्मिन्नेव चेति शेष ।
मान्येन । तेनैव तु^२ हरिणाऽनादिरपि ससारो लीयते । किमु सादिरित्यर्थः ।
सोऽयं लयक्रमः सृष्टिक्रमाद् विपर्ययेण भवति । तथाहि— यच्छाखागतवाक्येन
“इदं क्रमादुत्पद्यते—” (भाल्लवेय०) इत्युक्तं तेनैव तदगतवाक्येनैव व्युत्क्रमा-
ल्लीयत इत्युच्यते शाखान्तरानन्वेषणेऽपि ॥ ० ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

अकाशादिवदीशस्यापि केनचिदुत्पत्तिलयौ^३ स्यातामित्यत आह—^२“असम्भ-
वस्तु सतोऽनुपपत्ते” (२३६), “माऽऽमा(५)भुतेर्नित्यत्वाच्च साम्य”
(२३१७) इत्यधिकरणे । “सोऽनुत्पत्तिलयः” इति । स सर्वेश्वरो विष्णु
सर्वथाऽप्युत्पत्तिलयवर्जितः । सर्वप्रकारेणाप्यसम्भवात् । तथाहि^३—म तावद्
दध्यादिवदीश्वरस्य पूर्वशब्दविलोपलक्षणं जन्माम्मुपगन्तुं पार्यते । तद्वदनि-
वर्त्यान्यथाभावस्याभावात् । सर्वदा सर्वरूपेषु सर्वशब्दवाच्यत्वाच्च । नच

- १ “अत एव हि परादिदं क्रमादुत्पद्यते क्रमाद् विलीयते” इति भाल्लवय
शाखावचनमिति भाष्ये स्थितम् । तेनैव तच्छाखागतेनैव वाक्येन व्युत्क्रमा-
ल्लीयते । तथाहि तद्वचनम्— ‘कर्ता प्राणादिकस्यास्य हन्ता भूम्यादिकस्य
च । यः क्रमाद् व्युत्क्रमाच्चैव स हरिः पर उच्यते’ इति । व्युत्क्रमोऽपि हि
क्रम एव ।
- २ ‘असम्भवः—’ इति सूत्र तृतीयमधिकरणम् । “माऽऽमा—’ इति नवमम् ।
तथाचाऽदित दशाप्यधिकरणानि सगृहीतानि भवन्ति ।
- ३ तदेतत् सर्वमवगम्यते भगवत्पादवचनेनैव—‘पूर्वशब्दविलोपश्च यदि
जन्म— (अनु० २३२१), ‘पराधीनविशेषाप्तिरनिवर्त्यान्यथाभावः ।
शीरादिवद् विकारः स्यात्’ (१४५६), “साक्षाद् भूतस्य चोद्भवः”
(११२०६), ‘विकार एव जननं पुरुषे तद्विशेषणम्’ (भा० २३६)
इत्यादिना ।

१ ‘विष्णोरेव तत्’ क

२ ‘हि’ ख घ

३ “स्याताम्—‘असम्भवस्तु—’ ख

भूताद्यनित्यत्ववत् साक्षादुद्भव । अप्राकृतत्वात्, नित्यत्वाच्च । नापि प्रधानवत् परिणाम । वस्त्वन्तरोत्पावनुपादानत्वात्, निमित्तत्वात्, चेतनत्वाच्च । नच जीववद् विकारवस्त्वभिमान । नित्यमुक्तत्वात् । अस्तु तर्हि रमावत् पराधीन कश्चिद् विशेष, नित्यमुक्तत्वेऽपि तत्सम्भवादिति चेत्, मैवम् । पूणस्वातन्त्र्यात्, सर्वनियन्तृत्वा (च । न ता^१) वदस्वाधीन किञ्चित् कर्मादिकमुत्पत्त्यादौ कारण समस्ति निमित्तमुपादान वा । तत्र प्रमाणाभावात् । पुण्यादे प्रकृत्यादेश्च भगवान् स्वयमेव हि साक्षान्निमित्तम् ।

नच विष्णोरुत्पत्तिसंयोजि कुयविदाशङ्कनीया । तत्र हि “अजायमानो बहुया विजायते” (तै० आ० ३ १३), “तमसि निनीन^१ व्युत्तिष्ठते—” () इत्यादिना पराधीनविशेष^२ लक्षणेन “जन्मना पराभयप्रवेशलक्षणेन^३ सयेन च विनैव सर्वैश्वर्यं^४ लक्षणया स्वेच्छया यदाकदाचित्तोक्तदुष्टापेक्षयाऽऽविर्भावतिरोभावादेव तस्योच्यते । “अजायमानः” इति जन्मप्रतिषेधात् । “व्युत्तिष्ठते” नहि^५ लीयत इत्यर्थान्तप्रतिषेधाच्च । मुज्यते तस्य स्तम्भादि-चाऽविर्भावो^६ लोकजन्मविलक्षण, तथैव सादृशस्तिरोभावश्च । अधिक-शक्तित्वात् । तस्मात् “सोऽनुत्पत्तिसंय” इति गुणोक्तम् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

१ “स इव सर्वं विलाप्यान्तस्तमसि निनीनस्तद् विलाप्य व्युत्तिष्ठते स इव सर्वं विसृजति विस्थापयति प्रस्थापयत्याच्छादयति प्रकाशयति विमोचयत्येक एव” इति श्रुतिरिति भाष्ये स्थितम् ।

१ अत्र कौशेध्वक्षराणि गलितानि यथायोगं संयोजितानि ।

२ ‘अजायमानो विजायते’ ध

३ “—विशेषत्वलक्षणेन” ख घ

४ “—लक्षणजन्मना” ग

५ “—प्रवेशविशेषत्वलक्षणेन” क घ, “—प्रवेशत्वलक्षणेन” ख

६ “सर्वैश्वर्यं—” क

७ “नहि विली—” ग

८ “स्तम्भादाविर्भावो—” ग

‘कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्’ (२३.३२) इत्यधिकरणम्^१ । “कर्ता जीवस्तद्व-
शागः सदा” इति । शास्त्रे तावद् धर्माधर्मयोर्विधि प्रतिषेधश्च श्रूयते ।
नच तयो कर्तारि सत्सारिणमधिवारिणमन्तरेण^२ तत् सा (२धीय
स्यात् । तस्माज्जीवोऽपि कर्ता । नच तावता विष्णोरेव सर्वकर्तृत्व-
वचनविरोध शङ्क्येत । यतो जीवस्तस्य विष्णोर्वंशग सन्नेव कर्ता । नच
समार एव तथा । स्त्रीभिर्वा—’ (छन्दो० = १२३) इत्यादिना सदा
मुक्तावपि तद्वश सन्नेव सर्वान् भोगान् गच्छति प्राप्नोतीत्युक्ते । लोकोऽपि
प्रत्यक्षत एव प्रवृत्तनादिप्रवृत्तये परश्वाद्युपगमदर्शनात्, “आत्मानमेव लोक
मुपासीत” (बृह० ३.४.१५) इति श्रुतौ दर्शनाच्च तद्वत् कर्तृत्व जीवेऽप्यस्तीति ।
अत एव च तस्य शक्तिविपर्ययममाच्यभावौ युज्येते । परवशात्वात् । यथा च
तक्षजीव कारयितृवशाग कर्ता च लक्ष्यते तथा सर्वोऽपि जीवो भगवद्वश
कर्तेति युक्तम् । ‘न सन्ति यदुपेक्षया’ (पैङ्ग०) इत्यादे । तत्प्रेरकत्वस्य च
जीवकृतप्रयत्नापेक्षत्वान्न कोऽपि दोष ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

“उत्त्रान्तिगत्यागतीनाम्” (२३.१६), “व्यतिरेको गन्धवत् तथाच दर्शयति”
(२३.२६), “अदृष्टानियमात्” (२३.५०) इत्यधिकरणान्यप्यनेनैव
भाष्यवाक्येन मुखतोऽर्थतश्च व्याख्यातानि वेदितव्यानि । तथाहि—“स एतेनैव

- १ ऐक्यत्वारिण दशसूत्रमेकमधिकरणम् । तथाच सूत्राणि—“विहारोप-
देशात्” (२३.३३), “उपादानात्” (२३.३४), “व्यपदेशान्च
श्रियाया न चेन्निर्देशविपर्यय” (२३.३५), “उपलब्धिवदनियम”
(२३.३६), “शक्तिविपर्ययात्” (२३.३७), “समाच्यभावाच्च”
(२३.३८), “यथा च तक्षोभयया” (२३.३९), ‘परात् तच्च्युते’
(२३.४०), “कृतप्रयत्नापेक्षास्तु विहितप्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्य” (२३
४१) इति ।

१ “सत्सारिणमन्तरेण” ख

२ इत परम् () एतच्चिह्नान्तर्गत सर्वोऽप्यश सर्वत्रापि कोशेषु
लुप्त । अध्येतृणा मध्येग्रन्थमध्ययनभङ्गो भा भूदिति तदनुसारेण
क्वचिन्न वाक्यान्वय ग्रथितानि सन्ति ।

स्वात्मना —" (पौष्यायण०) इत्यादिना जीव परमात्मवश एवेमममु च लोक गच्छति कर्म च कुस्त इत्यणुरेव । नहि व्याप्तस्य गमनागमने श्रूयमाणे सम्भवत । सोऽयं यद्वशं स परमात्मैव हि व्याप्तोऽभिधीयते । "जीव प्राणधारणे" इति धातुपाठात्, प्राणस्य च हृदयसंघतया जीववपदेनैव हृदि स्थितत्वोक्तेरवस्थिति-वैशेष्यात् चन्दनवदालोकवच्च प्रकाशव्याप्तिरपि भाषितैव । "त यथा ग्रयेश्वर प्रकुस्ते" (शाण्डिल्य०) इति श्रुतेस्तद्वशया एवाशिनो जीवादशा पृथग् गच्छन्ति गन्धवदिति व्यतिरेकोऽपि व्याख्यात । नच प्रतिबिम्बवैचित्र्ये कारणाभाव । तदधीन एव प्रतिबिम्ब स्याद्विद्याकर्मादिवैचित्र्याद् वैचित्र्य गच्छतीत्युपपत्तेः ॥ ॥ ० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

"पृथगुपदेशात्" (२३ २७) इत्यधिकरणं तु "अन्यस्य जीवन" इति पूर्वमेव स्फुट व्याख्यातम् । अद्यापि तद्वशं इति वटाक्षयति ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥ "अशो नानाव्यपदेशाव्यथा चापि दासकित्वावित्वमधीयत एके" (२३ ४२) इत्यधिकरणम् । तत्र प्रथमतो जीवस्वरूपनिर्णयिकानि "आभास एवच" (२३ ४६) इत्यादीनि सूत्राणि व्याख्याति — "तदाभास" इति । तत्प्रतिबिम्ब-त्वाच्च नैश्वराभेदो जीवस्य । नच तावता "ब्रह्म दासा" () इत्यादि-विरोधः । यतस्तादृशा अभेदव्यवहारास्तदशत्वमेव भेदगर्भमनुमोदन्ते । "पृथ-गुपदेशात्" (२३ ३७) इति स्फुटवचनात् । प्रतिबिम्बभूतान् दाशादीन् प्रति बिम्बत्व हि नामैक्यं तत्र) विहितम्, स्वातन्त्र्याद्यैव^१ वा । तस्मात् तदपि भेद एव प्रमाणम् ।

मन्वनयोर्भेद इति धर्मस्यैकस्य धर्मद्वित्वं पर्यनुयुक्ते^१ । नह्येकधर्मेण धर्मित्व-मुभयोः साम्प्रतम् । तस्मादेकमेव जीवेशयोरिति । मन्वम् । तत्र ह्येकवचनस्य समुदायार्थत्वाद् धर्मद्वयेनैव भेदिनावुदितौ । "उपवीतिनावित्वत्" ।

१ पर्यनुयोग आक्षेपः ।

२ उपवीतमस्त्यनयोरिति हि विगृह्यते । नह्येकैर्नवोपवीतेनोभावप्युपवीतिनौ । जात्याख्यानं हि तत् । 'जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम्' — (१२

१ स्वातन्त्र्यादेक्यम्" क

२ "—वत् । व्यावहारिक" क, "—वत् । तत्र व्यावहारिक" ग

तर्हि व्यावहारिक प्रातिभासिकश्चेति भेदद्वयमभिधीयते^१ नपरमिति चेत्;
किमेतत् बाध्यम्, आहोस्विदबाध्यम्^२ आद्ये^३ नास्तीध्वान्ति न भविष्यतीति
ज्ञानगम्यत्वात् सूत्रोदितभेदस्य प्रतिषेधो नाम दोष प्रसज्येत । नाय दोष
पूर्वमतत्वादस्येति चेत्, किं तर्ह्यस्य प्रतिषेधकम्? उत्तरसूत्रमिति चेत्, तस्यापि
तदुत्तर तथेत्यनवस्था^४ विपर्ययो वा किं न स्यात्? नहि यत्किञ्चिद् विवेचक-
मस्ति । पूर्वपक्षसूत्राणां सिद्धान्तसूत्र निषेधकमित्येव ब्रूम इति चेत्, तदप्यचारः ।
नह्येकमपि सूत्र^५ समग्र^६ पूर्वमतानुवादपर ब्रह्मसूत्रेऽप्यस्ति । किमुत बहूनि ।

५८) इति पाणिनिसूत्रे बहुवचनमिति न वक्तव्यम् । द्वयोश्च वचन भवति ।
जात्याख्यायामेकवचन द्विवचने च द्वयोर्बहूना च वचन भवतीत्येतावद्
वक्तव्यम् । अत एव स्तनो स्त्रीणामिति च युक्तम् ।

१ अनवस्थेत्यव्यवस्था । सर्वसूत्राणामुत्तरोत्तर प्रतिषेधात् सर्वेऽपि सूत्रार्थ
पूर्वमतम्, असूत्रित च यत्किञ्चित् सिद्धान्त इति महतीपमव्यवस्थाया
काष्ठा । अथवा सर्वसूत्राणामेव प्रतिषेधे सिद्धान्तस्यानवस्थानमेव स्यादिति
व्याख्येयम् । तत्त्वदीपिकाकृदप्याह — “नच विवेचकमनालोच्य पूर्वोत्तर-
मतभेदकल्पना विपश्चिता चेतसि चमत्कारमाविष्करोति । नचातिसरम्भेण
पूर्वपक्षीकृतमप्रतिवचनेन निरसितुं शक्यते । नचोत्सूत्र सिद्धान्तप्रतिपादन-
मिति वाच्यम् । असूत्रितस्यासिद्धान्तत्वात् । सूत्रेषु निरस्यपक्षौपन्यास
उत्सूत्र चोत्प्रेक्षणीयस्तत्रतत्र सिद्धान्त सूत्रविरुद्ध इति न सज्जनसमाजे
भ्राजते” (पृ० २१४) इति । “सूत्रेषु येषु सर्वेऽपि निर्णया समुदीरिता ”
इति च भाष्ये स्कान्दवचनम् । “निर्णयायैव यत् प्रोक्त ब्रह्मसूत्र तु विष्णुना ।
व्यासरूपेण तद् ग्राह्य तत्रोक्ता सर्वनिर्णया । तस्मात् सूत्रार्थमागृह्य
कर्तव्य सर्वनिर्णय ” इति चानुव्याख्याने भविष्यत्पूर्ववचनम् ।

२ “असदिति चेन्न —” (२१८) इत्यादावशत पूर्वमतानुवाददर्शनात्
समग्रमित्याह । तदेव विव्रियते यत्रक्वचिद् यै कैश्चित् पदविशेषैरिति ।

१ “~ मभिधीयेत” ख

२ “आद्ये नास्ति नाऽस्तीध्वान्ति भवि —” ग

३ “समग्रपूर्वमता —” क

प्रत्येकमपि सिद्धान्तपरत्वात् । पूर्वमतानुवादस्तु यत्रक्वचित् यं कैश्चित् पद-
विशेषैरेव सुकर । अतो नात्र सूत्र सूत्रान्तर प्रतिषेधति । नच जीवेशयोरभेदः
कुत्रापि सूत्रित । अतः सूत्रितभेदस्य पूर्वमतत्वासम्भवाद् बाध्यत्वाद्भोक्तारो न
सञ्जायतीति । उक्तदोषप्रसङ्गात् । चरमे जीवादीशस्य, ईशाज्जीवस्येति भेदद्वय
पारमार्थिकमेव तेनाप्यङ्गीकृतमिति किं नदिछन्नम्?

अपिच, जीवजडप्रतियोगिक ईशभेद, ईशजडप्रतियोगिको जीवभेद, जीवेश-
प्रतियोगिको जडभेद, पुनश्च जीवानामन्योन्यप्रतियोगिक, जडानारुच
तादृश, एव पञ्चविधो भेद "पृथक्—" इति सूत्रितोऽत्राप्यभिप्रेयते । "अन्यश्च
जीवत" इति विस्पष्टोक्तैरेवान् पुनर्मुखतोऽनुक्तिः । तत्रेशभेद 'वाचकोऽन्य-
शब्दश्चतुर्विधसमुच्चयार्थश्चशब्दः ।'

कुतस्तर्हि सोऽयं भेदो भाष्ये न पञ्चधा प्रपञ्चित इति चेत्, प्रपञ्चित एव हि
मुखतोऽर्थतो वा तत्रापि । तथाहि—^२"भिन्नोऽचिन्त्य" इतीशभेदः^३ । "भिन्न

- १ जीवजडप्रतियोगिकस्मेशभेदस्य वाचकोऽन्यशब्दः । ननु अन्यश्च जीवत
इति श्रूयते? श्रूयताम् । किं हीनम्? ननु प्रतिज्ञैव हीना । वा हि सा या
विज्ञाहीयत? जीवजडप्रतियोगिकस्येत्येषा । कथम्? जीवत इति जीव
प्रतियोगिकस्यैवेशभेदस्य बोधात् । अवोषोऽयम् । यतश्चकारोऽपि श्रूयते
जीवतश्च जडतश्चान्य इति । ननु चकारो गतः । क्व भो? चतुर्विध-
भेदसमुच्चये । नहि गत एव । तत्रापि गतः । अत्राप्यस्ति । नन्वय
देहस्य दीपो निक्षिप्तः । अन्यश्चेत्याह । तेन चतुर्विध भेदः समुच्चिनोति ।
जीवतश्चेत्याह । तेन जड च समुच्चिनोति । सोऽयं चकारन्य स्वभावः,
यदयं विचिन्वन् समुच्चिनोति ययमिह समुच्चिनुयामहमिति ।
- २ तथाहि भाष्यम् (२३२८) — 'भिन्नोऽचिन्त्य परमो जीवसङ्घात्
पूर्णं परो जीवसङ्घो ह्यपूर्णः । यतस्त्वसौ नित्यमुक्तो ह्ययं च बन्धान्मोक्ष
तत एवाभिवाञ्छेदिति सोपपत्तिककौशिकश्रुतेर्भिन्न एव जीवः' इति ।

१ "तत्र भेद—" ग

२ 'भाष्ये पञ्चधा न प्रप—" ख

३ '—तीशभेदः । "जीवसङ्घा—" ग

एव जीवः" इति जीवभेदः । "जीवसङ्घात्" इति मिथ्यस्तद्भेदः । "बन्धात्" इति व्यधिकरणोक्तेर्बन्धकजडभेदस्यार्थादिवयमः । बन्धकस्य लिङ्गशरीरस्य प्रतिचेतनं विद्यमानत्याज्जडानामन्योन्यभेदश्चार्थात् सिद्धः । नहि पूर्वापरकालेषु मुच्यमानानां तदातदा भज्यमानं लिङ्गशरीरमेकमेवेति समञ्जसम् । नच भाष्याख्यशास्त्रे तात्पर्यार्थो नैतावानस्तीति शङ्क्यम् । तदेकदेशसम्बद्धे प्रकरणे । श्रुतिमुखत एव भेदपञ्चकस्योपन्यस्तत्वात् । तस्मादत्यर्थविस्तरे भाष्याख्ये महाशस्त्रे प्रपञ्चितोऽयं भेदप्रपञ्चः सत्य एव सम्मतः सन्नत्रापि संगृह्यत इत्यनवधम् ।

जगद्भेदस्य सत्यत्वेऽपि धर्मत्वात् फलश्यामत्ववद् विनाशसिद्ध्या रक्तत्ववदभेदः कुतो न भविष्यतीति चेत्, भेदस्यैव क्रमुक्त्यादिवद् यावदाभ्यभावितादविनाशसिद्धेः । तयाऽप्याभयनादो नाशः स्यादिति चेत्, सत्यमनित्याभ्याणां क्रमुक्त्यादीनाम् । नित्याभ्यस्य भेदस्य ब्रह्मत्वादिवदविनाश एवेति नेष्टहानिः ।

ननु ब्रह्मव्यतिरिक्तस्योत्पत्तिलयोक्तेर्जीवजडभेदस्याऽभयनाशाद् ब्रह्मभेदस्य प्रतियोगिनाशविति सर्वभेदविनाशाद् ब्रह्मैकवस्त्ववशेषः स्वयमेव सिद्धयतीति च भासतिशङ्कः । जीवजडयोरपि यावद्ब्रह्मभावित्वेन नित्यत्वात् । तथाहि—अनाद्यनन्तकालीनं हि ब्रह्म सम्प्रतिपन्नम् । तद् यदा यस्मिन् काले तिष्ठति जीवोऽपि तदा सर्वदाऽप्याभासत एव । स्वयम्प्रकाशमानस्तिष्ठति नित्यस्वरूप इत्यर्थः^१ । नच जीवनाशो यत्रवापि श्रुतः सूत्रितो वा । "अच्छेद्योऽयमबाह्योऽयमवलेद्योऽशोध्य एव च" (भ०गी० २.२४.) इति विपर्ययश्रवणात् । नित्यत्वेऽपि जीवस्य स्वदेहसंयोगवियोगाख्ये जन्ममृती युज्येते, भ्रूयेते च ।

१ तत्त्वनिर्णयाख्ये ।

२ तथाच सूत्रम्—“यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्भेदनात्” (२.३ २६.) इति । चतुर्दश चेदमधिकरणमेकसूत्रम् । “नित्यं परो नित्यो जीवोऽनित्यास्तस्य धातवोऽत उत्पद्यते च म्रियते च विमुच्यते च” इति च श्रुतिरेतन्मध्यमुपस्थापयति । “जीवो नित्यो घातुरस्य त्वनित्य” इति च भारते । एतेन भाष्ये ‘तदा व्यापाम.’ इत्यपि विग्रहणं विवक्षितं भवति ।

जडप्रकृतेरपि नित्यत्वमवगम्यते । “सत्त्वाच्चावरस्य” (२१.१७.), “अपीती तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्” (२१.६), “ननु दृष्टान्तभावात्” (२१.१०.) इत्यादिसूत्रश्रुतिस्मृतियुक्तिसामर्थ्याद् विकृतिसकृत्तिम्या स्यूलत्वसूक्ष्मत्वापत्तौ एव जन्ममरण (शब्दिते^१ ।) अतो न ब्रह्ममात्रावशेषः कदाचिच्छङ्कुष । “नच नाश प्रयात्येव नचासौ भ्रान्तिकल्पितः” () इति भेदपञ्चकस्य सुस्थैर्यं (मेव^२ हि स्थिरीक्रियते । ननु कथं तर्हि पूर्वमनानन्दादिरूप पश्चादानन्दरूपो भवति । स्वरूपधर्माणां यावदाश्रयभावित्वादिति^३ उच्यते । नहि पूर्वम-) विद्यमान सुखादिस्वरूप पश्चादुत्पद्यते । किं तर्हि^४ यो जीवः पूर्वं यद्रूपाभास आसीत् सुखादिरूपो दुःखादिरूपो मिथरूपो या स तु पश्चात् स्वसाधनपरिपाके तद्रूप एवाभिव्यज्यते^५ । यत्तु वात्ये पुरुष स्त्रीरूपो वा वर्तमानः सन् यौवनेऽपि तद्रूप एवाभिव्यज्यते तथैव स्वमोक्षेऽपि सम्भवात्^६ ॥ ० ॥

^२अशाधिकरणशेष पर्यवसायधनं^४ “प्रकाशादिवर्णैव परः” (२.३.४५.) इत्यादीनि सूत्राणि व्याख्याति — “हरिः सर्वरूपेष्वपि समः सदा” इति । ^३हर्षशाना

- १ तथाच पञ्चदशाधिकरणे द्विमूले सूत्रे — “पुस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्” (२३.३०), “नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रमङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा” (२३.३१.) इति ।
- २ अशाधिकरणे सप्तदशे तावदष्टौ सूत्राणि । तत्र “असौ नाना —” (२३.४२), “मन्त्रवर्णात्” (२३.४३), “अपि स्मर्यते” (२३.४४), “आभास एव च” इति चत्वारि सम्प्रति सगृह्य भाषितानि । अवशिष्टानि दानीं व्याख्याति ।
- ३ तथाच सूत्रे — “अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत्” (२३.४७) इति, “असन्ततेश्चाव्यतिकरः” (२३.४८) इति च ।

१ () आवृत्यन्तर्गतानि कोशेषु श्लिततया लुप्तान्यक्षराणि ।

२ () एतावान् भाग कोशे लुप्तः ।

३ “—व्यज्यते तथैव मोक्षेऽपि” च “—व्यज्यते तथैव स्वमोक्षेऽपि” च

४ “पर्यवसाय प्रकाशादि —” च

जीवानां तदधीनत्वात् तदनुप्राह्याद्यादिकं युक्तम्^१ । तदशोऽपि मत्स्यादि
 परो न जीवसम इति मन्तव्यम् । किन्तु मत्स्यादिरूपी हरिः कूर्मादिषु भूलक्षणे
 च सम, भूलक्षणी च हरिमत्स्यादिषु सम इत्येव^२ वेदितव्यम् । तच्च साम्य
 नाम स्वातन्त्र्याद्यशेषगुणोत्पत्तिनिर्दोषैकरूपत्वेनैव स्थितिः । ननु सादृश्यमात्रम् ।
 तथा सति तं सम इत्येव वक्तव्यत्वात् । नच मत्स्यादिरूपेण द्विधीभावकाले
 पुनरेकोभावकाले वा कदाचिदपि पारसन्त्यादिवैशिष्ट्येन विषयः शङ्खधोऽयमिति
 सदाकालं सम इत्युक्तम् । यथाच 'हरिः सूर्यं अक्षिमानिना भिन्नाशानामनुप्राह
 कोऽपि स्वमण्डलप्रकाशमानिषु^३ स्वरूपाशेषु सम^४ एक एव, तथैवोपपत्तेः ॥
 ॥ ० ॥ १४ ॥ १५ ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

पादार्थनिगमनार्थश्चायं सदाशब्दः । यदेतत् पादोक्तं जगतो जन्मादि, विष्णो-
 रनुत्पत्त्यादि, जीवस्येशाधीनकर्तृत्वादि, तथो पुण्यत्वादि चेति तत् तावत्
 केषुचिदेव पराह्यकालेषु तथा भवतु, न सर्वेष्विति मा भूच्छङ्करः । अतीतानागत-
 भूतपरपरम्पराह्यकालेषु^५ सर्वदाऽपि तथैव तद् भवति, नान्यथेत्यर्थः ॥०॥०॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितस्य
 श्रीब्रह्मसूत्रसंग्रहभाष्यस्य टीकायां
 श्रीविनमर्यदासकृतावानन्दमालायां
 द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

- १ हरिरिति सूर्यस्यापि नाम भवति । तेन "ज्योतिरादिवत्" इति सूत्रखण्ड-
 व्याख्यानपरतया भाष्यं सङ्गमयति — हरिः सूर्य इत्यादि । एतेन "प्रका-
 शादिवन्तैव परः" (२३४५), "स्मरन्ति च" (२३४६) इति सूत्रे
 अपि श्रदिताभिप्राये । "भास्वान् विवस्वान् हरिः" इत्यभिधानम् ।

- १ "—दिकं ह्युक्तम्" ख घ
 २ "इति वेदि—" क
 ३ "प्रकाशाभिमानिषु" ग
 ४ "स एक एव" ग
 ५ "काले सर्वे" क ख घ

॥ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

ॐ॥ युक्तिसहितश्रुतिभिः^१ श्रुतिभिर्विरोधं श्रुतीनामपाकरोत्यस्मिन् पादे ।

“तथा प्राणाः” (२.४.१.), “तत्प्राक् श्रुतेश्च” (२.४.४.), “तत्पूर्वकत्वाद् वाच.” (२.४.५.), “धेष्ठश्च” (२.४.६.), “सञ्ज्ञामूर्तिवल्गुस्तिस्तु त्रिवल्गुर्वत उपदेशात्” (२.४.२१.) इत्याद्यधिकरणानि ध्यास्याति—“मुख्यप्राण-इचेन्द्रियाणि देहश्चैव तदुद्भवाः” इति । मुख्यप्राणादयः सर्वेऽपि तत एव सर्वेऽवराद् विष्णोर्ब्रह्मिनो निर्णीयन्ते । उद्भवत्युत्पत्त्युक्तीनामेव बहुत्वादिना बलवत्त्वान्मुख्यार्थतोपपत्तेः । अनादित्वश्रुत्युक्तीनामल्पत्वादिना दुर्बलत्वाद् गौणार्थत्वोपपत्तेश्च^२ ।

अत्र तावत् सर्वजन्तूनामिन्द्रियाणि मनोयावत्पूर्वाणि, तन्नियन्ता मुख्यप्राणश्च, तेषामेतेर्भोगस्याऽयतनं देहश्चेत्येतेषां विष्णोरेवोद्भव इति ह्युक्तम् । ते

१ “तथा प्राणा ” इत्यादीनि त्रीणि सूत्राणि प्रथममधिकरणम् । “तत्प्राक् —” इत्येक द्वितीयम् । “तत्पूर्वकत्वात् —” इत्येक तृतीयम् । “धेष्ठश्च” इत्यादि पष्ठम् । द्वे च सूत्रे । “सञ्ज्ञामूर्ति —” इत्यादि द्वादशमेक सूत्रम् । भाष्ये इन्द्रियाणीति प्राथमिकानि त्रीण्याधिकरणानि, मुख्यप्राण इति पष्ठम्, देहश्चैवेति मूर्तिननुपया द्वादश च मुख्यतो व्याख्यातानीति तानि सूत्राणि मुख्यतः पर्यग्रहीत् । आदिपदेन च चतुर्थपञ्चमे, दशमैकादशे, त्रयोदश चाधिकरणान्युपसंगृह्येत् ।

२ तथाहि सूत्रे—“गौण्यसम्भवात्” (२.४.२), “प्रतिज्ञानुपरोधश्च” (२.४.३) इति । समस्त च तज्जमिति प्रतिज्ञानुपरोध स्पृष्टमेवोक्त ।

३ तेषा जन्तूनाम् । एतैरिन्द्रियै ।

१ “युक्तिमहितश्रुति — ” ग.

पुनरेतेषां विशेषा इष्यन्ते ते चात्र चशब्दाभ्यां सगृह्यन्ते । तथाहि — श्रोत्रादि १-
प्राणानामिदं विषयं प्रति द्रवणादिन्द्रियत्वम्^१, ज्ञानेन्द्रियत्वेन सप्तत्वम्,
तेषामेव कर्मेन्द्रियसाहित्येन द्वादशत्वम्^२, स्वरूपतोऽणुत्वम्, प्रकाशतो
व्याप्तत्वम्^३ गुणतो जीवाधीनत्वम्, मुख्यतो मुख्यप्राणाधीनत्वम्, परममुख्यतो
विण्वधीनत्वम् च^४, अथ मुख्यप्राणस्य त्वनिन्द्रियत्वम्, तन्नियन्तृत्वम्,

- १ तथाचैकादशमधिकरणं व्याख्यातम् । तत्र हि त्रीणि सूत्राणि — “त
इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्” (२४१८), “भेदश्रुते” (२४
१९), “वैलक्षण्याच्च” (२४२०) इति । तदेतदाह — मुख्यप्राणश्चेन्द्रि-
याणि चेति । प्राणा इन्द्रियाणि मुख्यप्राणस्त्वनिन्द्रियमिति विलोक्त-
मवति । तथाहि भाष्ये पौत्रायणश्रुति — “अथेन्द्रियाणि प्राणा वा इन्द्रि-
याणि प्राणा हौदं द्रवन्ति” इति । “प्राणो मुख्यस्त्वनिन्द्रियम्” इति च ।
“द्रवता हीन्द्रियाणां च नियन्ता प्राण एकराट्” इति ।
- २ तथाच चतुर्थमधिकरणं व्याख्यातम् । तत्र हि द्वे सूत्रे — “सप्त गतेर्विशेषित-
त्वाच्च” (२४६) इति, “हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्” (२४७) इति च । “सप्त प्राणास्त्ववगते पञ्च प्राणाश्च कर्मण । एव प्राणद्वादशकम्”
इति भविष्यत्पर्वणि । तदेतदाह — इन्द्रियाणि चेति । ज्ञेयं प्रति द्रवणाद्
यानीन्द्रियाणि सप्त, तानि च, वार्यं प्रति द्रवणाद् यानीन्द्रियाणि पञ्च,
तानि चेति ।
- ३ तथाच पञ्चममधिकरणं व्याख्यातम् । तत्रहि सूत्रम् — “अणवश्च”
(२४८) इति । अणवश्च वितताश्च प्राणा इति । तदेतदाह — इन्द्रियाणि
चेति । अणुत्वेनाभिमतानीन्द्रियाणि प्रकाशतो व्याप्ततानि चेति पक्षान्तरे
चशब्दः । “च पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ” इत्यभिधानम् ।
- ४ तथाच दशममधिकरणं व्याख्यातम् । तत्र हि त्रीणि सूत्राणि — “ज्योति-
राद्यधिष्ठानं तु तदामननात्” (२४१५), “प्राणवता शब्दात्” (२४
१६), “तस्य च नित्यत्वात्” (२४१७) इति । तदेतदाह — मुख्यप्राण-

१ “श्रोत्रादीनामिदम्” — ख

“श्रोत्रादीनां प्राणानां —” ग घ

अन्तरणुत्वम्^१, वह्निर्महत्त्व चेत्यादयः प्राणविशेषाः प्रथमचकारसंगृहीताः । अयं मासादेर्देहावयवस्य भौमत्वम्, लोहितादेराप्यत्वम्, मज्जादेस्तैजसत्वमित्यादयो^२ देहविशेषाश्चरमचकारः संगृहीताः ॥ ० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ० ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ० ॥

३ "पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते" (२४१३), "अणुश्च" (२४१४.)

इचेन्द्रियाणि इति । कारयिता मुख्यप्राणः करणानि चेन्द्रियाणीति । तदेव चकारः करणत्वं समुच्चिनोति । जीवः प्राणः परमः प्रति चेति तस्य त्रैविध्यं च स्वयमेव समाहरति । अत्र 'तेषां नियामकः प्राणः' इति प्राणः प्रति करणत्वमेकादशाधिकरणे गतम् । अष्टमे च — "ईशो ह्यसौ सर्वं स्पेशितव्यश्च परस्य" इति ।

- १ एतेन "पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते" (२४१३) इत्यष्टमम्, 'अणुश्च' (२४१४) इति च नवमं चाधिकरणमुपसंगृहीतम् — मुख्यप्राणश्चेति । पञ्चात्माऽपि प्राणस्तदुद्भव इत्येकोऽर्थः । अणुश्च महाश्च प्राण इति द्वितीयः । अत्र टीकायां प्राणस्य पञ्चवृत्तित्वं तु "इत्यादयः प्राणविशेषाः" इत्यादिशब्दगृहीतम् ।
- २ एतेन त्रयोदशं चरममधिकरणं व्याख्यातम् । तत्र हि द्वे सूत्रे — "मासादि भौमः यथाशब्दमितरयोश्च (२४२२), "वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः" (२४२३) इति । तदेतदाह — देहश्चेति । द्वादशमधिकरणं देह इति व्याख्यातम् । त्रयोदशस्य चाधिकरणस्यार्थविशेषाश्चकारः समुच्चिनोतीति । उक्तमेतत् पुरस्तात् — सोऽयं चकारस्य स्वभावः, यदयं विचिन्वन् समुच्चिनोति यथमिह समुच्चिनुयामहमिति । अथैवं व्याख्येयम् — हृत्वर्यश्चकारः । यतो देहः अत एव भूतं सम्भूत इति । भूतैरुपचितमेव हि देहं प्रणिगदन्ति । अत एव शरीरादिपदं विहाय देहपदमुपादत्तं देहश्चैवेत्येव वारोऽधिकरणार्थमवधारयति ।
- ३ यद्यपि पूर्वं चकारेण समुच्चिकायः । तथाऽपि स्पष्टत्वाय पुनरन्वाचेष्ट द्वे अधिकरणे इत्याह — पञ्चेत्यादि ।

इत्यधिकरणे । “मुख्यप्राणचोऽसर्वम्” इति । प्राणगणाधिपति प्रधानवायुह
मुख्यप्राणो नाम । ॥ तावत् प्राणापानादिनामवर्द्ध स्वहृषं पञ्चधा वर्तमान-
त्वात् तादृशसंनियामकत्वाद् वा पञ्चवृत्तिं प्रपञ्चित^१ । तस्य पशगमेवेद^१
तत्त्वमपि जगज्जातम् । ॥ होदमन्तर्बहिश्च स्थित्वा यत्ते^२ ॥ ० ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

“चक्षुरादिवत्तु सत्सहशिष्टधाविभ्य” (२४११) इत्यधिकरणम्^३ । “स
विष्णोर्देशागः सदा” इति । अन्यजगदीश्वरो मुख्यप्राणो विष्णोरेव वशाग ।
नित्यन्यपशग स्ववशो या । अवान्तरमुख्येश्वरत्वात् तपो । सत्सारेऽप्यवान्तरेश्व-
रस्य भुक्तौ मुख्येश्वरत्वमपि सुलभमिति सन्देहापोहार्यम् “सदा विष्णोर्वशाग”
इत्युक्तिः । भुक्तावपि स्वातन्त्र्याभावात् मुख्येश्वरत्वमित्यर्थः । नहि स्वतन्त्र-
पुगल युक्तं श्रुतं दृष्टं वा भवति^४ । भाष्यस्य तदेव सर्वथैत्युक्तम् ॥ ० ॥
॥ ७ ॥ ० ॥

- १ तथाच श्रुति — “प्राणो वाक् पञ्चवृत्तिं प्राणोऽपानो व्यान उदान समान
इति । तेभ्यो वा एतेभ्य पञ्च दामा प्रजायन्ते । प्राणाद् वाक् प्राणोऽपा-
नादपानो व्यानाद् व्यान उदानादुदान समानादेव समान” इति ।
- २ तथाच कौण्डिन्यश्रुति — “स वा एष प्राणोऽणुमहान् नामान्तर्वाणुर्बहि-
र्बहान् प्राणो वा ईशितव्येश ईशो ह्यसौ सर्वस्येशितव्यश्च परस्य” इति ।
- ३ अधिकरण सप्तमं द्विसूत्रम् । तथाच द्वितीय सूत्रम् — “अकरणत्वाच्च न
क्षोपस्तथाहि दर्शयति” (२४१२) इति । तदेतदाह — “अन्यजगदीश्वरो
मुख्यप्राण” इति ।
- ४ तथाहि भाष्ये — “सर्वकर्ताऽपि सन् प्राण परमाधारतः स्थितः । कथ-
मेवान्मया न स्याद् यतो नैवेश्वरद्वयम् । अवान्तरेश्वरत्वेन तस्येश्वरवचो
भवेत् । अतो मध्यमतामाहुस्तस्य वेदेषु वेदिनः । अनन्येश्वरता तस्य
तदन्येश्वरवर्जेनम्” इत्यादि । द्वादशाधिकरणे प्रपञ्चितोऽपि विरिञ्चोऽत्र
मुख्यप्राणपदेनैव गृहीतः । तदाह तत्त्वदीपिकाकृत — “स्वयमेवायं भगवान्
प्राणात्वादूर्ध्वं चतुर्मुखपदमधिष्ठास्यतीति ज्ञापयन् प्राणस्वरूपनिरूपणा-
वसरे चतुर्मुखं प्रसञ्जयति” इति ।

पादायै न सहैवाध्यायार्थमपि निगमयति—“सर्वदोषोज्झितस्तस्माद् भगवान् पुरुषोत्तमः । उक्ता गुणाश्चाविरुद्धास्तस्य वेदेन^१ सर्वथा” इति । अस्मिन् पादे तावत् सर्वोत्पादकत्वात्^२ सर्वस्य^३ तदधीनत्वाच्च भगवान् विष्णुरेव सर्वेश्वर इति ह्यर्थान्द्रु^४क्तम् । तत्रोक्तयुक्तिप्रवाहात् सर्वेश्वरत्वरोधकं सर्वैरपि दोषैः स उज्झितः । तस्य सर्वेश्वरत्वसिद्धये^५ ऽस्माभिरुक्ता सार्वज्यादिगुणाश्च वेदेन न विरुद्धाः । तस्य वेदस्य सर्वप्रकारयुक्तिसाहित्ये केवलत्वेऽपि । कुत ? तादृग्वेदस्यानन्तयुक्तिसहितानन्तश्रुतिविरोधात् । नच तस्याप्यप्रामाण्यम्^६ । एतदविरुद्धार्थसम्भवनियमात् । अत एव गतिसामान्यमवष्टम्भ्य “सर्वथा” इति दृढमेव निगमयान्वहे ।

॥ सर्वेश्वरो विष्णुर्भगवानध्यायोपन्यस्तप्रमाणसामर्थ्यात् सर्वकर्तृत्वविरोधिभिः सर्वदोषैरुज्झितः^७ । अज्ञानपारतन्त्र्यादिभिर्गर्भीभावजन्मादिभिरशनायापिपासादिभिरागद्वेषादिभिर्गन्धिष्वलंघ्यैर्वा सर्वैरपि दोषैरुज्झितः । ये चास्य विष्णोरनन्तवेदपदसमुदायेन योगवृत्तितः प्रतिपादितानन्तगुणाश्चतुर्धाऽप्यविरुद्धाः । तथाहि—स्मृत्यादियुक्तिभिः, साङ्ख्यपातिसमर्पे, विषदादिकेवलश्रुतिभिः, प्राणादिसयुक्तिश्रुतिभिरित्येभिः प्रत्येकमपि^१ चतुर्विधविरोधिप्रमाण-

- १ इयमिह प्रक्रिया—युक्तिस्तावत् युक्तिभिर्योक्तसमयै श्रुतिभिर्योक्तश्रुतिभिश्चेति चतुर्विधेन विरोधेन विरोधिनी भवति । एवमितरे त्रयोऽपि । एव प्रत्येकं च चतुर्विधमिति षोडशप्रकारमिदं विरोधिप्रमाणमुदितम् ।

१ “वेदेषु” क ख

२ “सर्वोत्तमत्वात्” ख

३ “सर्वस्य च तद—” क

४ “इत्यर्था—” क ख ग

५ “सिद्धये ऽस्मा—” क

६ “—प्यम् । तदर्थ—” क

७ “—रुज्झित । तथाहि—अज्ञान—” घ

रविरुद्धा. । कथमेतदिति चेत्, षोडशप्रकारमपीदं किञ्चित् सदोषं किञ्चि-
 त्निर्दोषमिति^१ द्विविधम् । तत्र सदोषस्य भगवद्गुणनिषेधकभङ्ग्यशक्तिः ।
 निर्दोषस्यानारम्भ एव^२ । तस्मादुभयथाऽप्यविरुद्धा एव । चशब्दान्निर्दोषत्वं च
 हरेरविरुद्धम् । “गुणा श्रुता” (सौषर्णं०) इत्यादिश्रुते. ॥ ० ॥ ० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितस्य
 श्रीब्रह्मसूत्रसंग्रहभाष्यस्य टीकाया
 श्रैविश्वमार्यदामहृताशानन्दमालाया
 द्वितीयोऽध्याय

१ गतिसामान्येन भगवत्येवोभयममन्वयात् । तदेतदुक्तं भाष्ये सर्वथेति ।
 तेन विरोधिप्रमाणानामेवपदेन गतिरुक्ता भवति ।

३ “— मिति । तत्र” क

॥ तृतीयाध्यायः ॥

८॥ शोक्षसाधनं विधीयतेऽस्मिन्नाध्याये । वस्तुनिर्णयस्य पुरस्तात् कृतत्वात् । तच्च साधनं ज्ञानमेव प्रधानमिति वदन्, तन्मूलसाधनं वैराग्यं प्रतिपादयत्यस्मिन् पादे । तत्प्रतिपादनं च कमदिर्मोक्षव्यतिरिक्तनानाफलत्वप्रवर्तनेन तन्निन्दनपूर्वकं भवति ।

१ "तदन्तरप्रतिपत्तौ रहति सम्परिण्वक्तं प्रश्ननिश्चयनाभ्याम्" (३११), "यथेतमनेव च" (३१६), "तत्त्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः" (३१२३), "नातिचिरेण विशेषात्" (३१२४), "अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिज्ञापात्" (३१२५), "रेतस्सिग्योगोऽयं" (३१२७), "योने शरीरम्" (३१२८) इत्यधिपरणानि १ ध्याख्याति — "शुभेन कर्मणा स्वर्गम्" इति । योऽयमिष्टापूर्तं परिष्ठं मन्यमानस्तदनुष्ठाता प्रमूढः स तावत् तेन शुभेन कर्मणा विष्णोरीय-प्रसादसाहित्यात् स्वप्नसुखवत्पुण्यं स्वर्गसुखं याति । तदुभयवसाने ततः पुनः

१ "तदन्तर —" इत्याद्यष्टौ सूत्राण्येकमधिकरणं भाष्यरीत्या । अष्टावपि सूत्राणि प्रत्येकमष्टावधिकरणानि न्यायमालाविवरणयोरीत्या । तथा चानुव्याख्यान्यायविवरणयोरेव पक्षः । भाष्यसंग्रहभाष्ययोश्चापर इति । टीकान्तराणि तु न्यायविवरणावलम्बानि । आनन्दमाला तु हृषीकेश-तीर्थादिसम्मतं भाष्यपक्षमेवानुसरति ।

"यथेतम —" इत्यादि चत्वारि सूत्राणि (६-१२) द्वितीयमधिकरणम् । 'तत्त्वाभाव्यापत्तिः —' इत्येकं सूत्रं (२३) सप्तममधिकरणम् । 'नातिचिरेण —' (२४) इत्यष्टमम् । "अन्याधिष्ठिते —" इत्यादि द्वे सूत्रे (२५-२६) नवमम् । 'रेतस्सिग्योगोऽयं' (२७) इति दशमम् । 'योने —' (२८) इति च चरममेकादशमधिकरणम् । इतीयमधिकरण-परिपाटी ।

रद्वोयमिवाध पात च' । तद् वक्ष्यमाणचशब्दाद् बोद्धव्यम् । अत्राय विशेष —
 २ धूमाद्यभ्राकाशमार्गेण चन्द्रलोक गच्छति । ततः' आकाशवायुधूमाभ्रमेघवर्ष-

१ "कृतात्पयेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्याम् (३१८) इति सूत्रम् । 'ततः शेषेणैव लोकमायाति पुनः कर्म कुरुते पुनर्गच्छति पुनरागच्छति" इति श्रुतिर्भाष्ये । अत्र गमनागमने भूतं सहेति ज्ञायते । भूतमोक्षे गतस्यागमनासम्भवात् ।

२ "धूमादभ्रमभ्रादाकाशमाकाशाच्चन्द्रलोकम् इति कापायणश्रुतिः धूमाभ्राकाशचन्द्रलोकानां क्रमेण प्राप्तिमाह । य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद् रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद् यान् पङ्क्तिं दक्षिणैति मासास्तान् (नैते मवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति) मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेव क्षेमो राजा तद् देवानामभ्रं त देवा भक्षयन्ति तस्मिन् यावत्सम्पातमुपित्वाऽयैतमेवाध्वान् पुनर्निवर्तन्ते" इति च्छन्दोगानां श्रुतिरन्यानेव लोकान् मध्ये गम्यानाह । तदेतदुभयसङ्गमनाय धूमाद्यभ्राकाशमार्गेणेत्यादिपदमुपादत्तं टीकायाम् । तेन ज्ञायते च्छन्दोगोपनिषदभ्रं निवेशनीयम् । कापायणानां च श्रुतौ रात्र्यादीनि पितृलोकान्तानि । तेन श्रुतौ अविरोधिन्यौ भवतः । ननु क्व प्रवेशनीयम्? किं धूमादभ्रं गच्छति? किंवा धूमाद् रात्रिं गच्छति? एवमुक्तं भवति — धूमादीति टीकास्वारस्यात् धूमस्याभ्रस्य च मध्ये कानिचित् सन्ति स्थानानि गम्यानीति । तानि च रात्र्यादीन्येव स्युः । श्रुतिस्वारस्यात् । ततश्च धूमाद् रात्रिः कृष्णपक्षादिद्वाराऽभ्रं गच्छति । अभ्रादाकाशम् । आकाशाच्च चन्द्रलोकमिति ।

आगमनमार्गे तु च्छन्दोगानां कापायणानां चैकरूप एव पाठः । तथाहि — "यथेतमाऽऽकाशमाकाशाद् वायुः वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति" इति । आ आकाशं यथेत गतं तथैवाऽगच्छति । ततः परं तु मार्गान्तरेणेति । ननु व्याहृतिः कथञ्चित् पर्यह्रियत धूमाद् रात्रिमिति धूमादभ्रमिति । पुनरक्तिस्तु कथं परिहरिष्यते अभ्रं भवति मेघो भवतीति? क्व ओ पुनरक्तिः ।

मार्गेणैव लोकमागच्छति । नच तत्र कर्मिणो धूमादिस्वरूप्यापत्तिः^१ । नापि तत्पदप्राप्तिः । किन्तु^२ तत्स्वाभाव्यापत्तिरेव^३ । तस्यैवोपपत्तेः । ^२नचाऽगमनं भगवन्तरान्तराले भवच्चिदिति मन्तव्यम् । ^३वत्सरात्पूर्वमेवेति^३ नियमात् । नच

अन्योऽभ्रमानी । अन्यश्च लोक । अन्यच्चाभ्रम् । अन्य एव मेघमानी । अन्य एव च लोक । अन्य एव च मेघ । अभ्र कुत ? अपा भ्रणाद् वाऽभ्रम् । भ्रमणाद् वाऽभ्रम् । अभ्र गतौ । यदपो हि विभ्रदवर्षद् भ्रमति न भ्राजते च । मेघ कुत ? वृष्ट्या सिञ्चन् हि मेघ । मिह सेचने । नन्वभ्र मेघ इति सह पठन्ति ? पठन्ति, ये पर्वत गिरि च सह पठन्ति, वापी वृष च । तदेतदाह — आकाशवायुधूमाभ्रमेघवर्षमार्गेणेति । इति प्रथमद्वितीये अधिकरणे व्याख्याते ।

- १ समानदेशत्वादितत्सादृश्यापत्तिरित्यर्थः । “तस्य धूमादे स्वभावसदृश स्वभावो यस्य स तत्स्वभावः । गजमुख इतिवत्” इति तत्त्वदीपिका । “नह्यन्यस्यान्यथाभावो नच तत्पदमिष्यते । विद्यागम्य पद यस्मान्न तत् प्राप्य हि कर्मणा” इत्युपपत्तिर्गार्ह्ये । सप्तममधिकरण व्याख्यातम् ।
- २ अष्टम व्याख्याति — नचाऽगमनमिति ।
- ३ “स्वर्गालोकादवाक् प्राप्तो वत्सरात् पूर्वमेव तु । मातु शरीरमाप्नोति पर्यटन् यत्रतत्र च” इति नारदीयवचन भाष्ये ।
- ४ इदानीं नवम व्याख्याति — नचेत्यादि । “त इह ब्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते” इति स्यावरजातिहेतुत्वादन्ततो दुःखफलत्व मज्ञादेरिति पूर्वमतम् । “सोऽवागन्त स्यावरान् प्रविशत्यभोगेनैव” इति श्रुतेर्जायन्त इति तत्समानस्यानत्वमेवोच्यते न तत्त्वमिति सिद्धान्तसारः ।

१ “स्वाभाव्यापत्ति” (?) य

२ “भगवन्तरात् पूर्वं —” क

तस्य ग्रीह्यादिषु दुःखानुभव । प्रवेशमात्रवचनात् । 'रेतोरक्तसयोगा-
च्छरीरी भूत्वा ततः १एव हि भोगान् भुवते । एव हीश्वरबलुप्तिरिति ॥ ० ॥
॥ १ ॥ २ ॥ ० ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ० ॥

२“अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्” (३११३) इति सूत्रम् । “निरयं च
विकर्मणा” इति । यश्च पुनर्विहितमकुर्वन् निषिद्ध वा कुर्वन् मूलं स तु काम-
क्रोधादिनाऽऽचरितेन विपरीतकर्मणा २ भगवद्वैकुल्याद् रौरवादिनामकः निरय
याति, चशब्दात् कयश्चित् ततः पुनस्तथाने तिर्यक्त्व च । अथवा कयश्चित्तिरय-
शब्दित तिर्यक्त्वमेव याति ३ । चशब्दात् पुनर्मानुष्य च । अथ जीव शुभेन

-
- १ अयं दशमैकादशे सहैव निराह — रेतोरक्तेत्यादि । तथाच श्रुति — ‘ततो
वै खलु दुर्निष्प्रपतन योयो ह्यग्नमिति यो वा रेतः सिञ्चति तद्भूय एव
भवति’ इति । “दिवः स्थास्नून् गच्छति स्थास्नुम्यः पितरः पितुर्मातरि मातुः
शरीरेण जायते’ इति च । ‘ततो रेतः सिचमेवानुप्रविशत्यथ मातरमथ
प्रसूयते” इति च । तदेतत् सर्वं समुचितं चकारसमुच्चितं चकार भाष्यकार
शुभेन कर्मणा स्वर्गं चति ।
 - २ सम्प्रति तृतीयमधिकरणं चतुस्मूत्रमुपस्थापयति — अनिष्टेत्यादिना ।
 - ३ तथाहि श्रुति — ‘तद् य इह रमणीयचरणा अभ्यक्षो ह यत् ते रमणीया
योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाऽथ य इह
कपूयचरणा अभ्याक्षो ह यत् ते कपूया योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकर-
योनिं वा चण्डालयोनिं वा इति । तदेतत् तिर्यक्त्वमपि निरय एव ।
निरयः कुत ? अयान्निर्गतो हि निरयः । नीचैरयनं वा । अयस्य निषेधो
वा यत्र । सर्वं समानं नीचासु च योनिषु ।

१ 'ततो भोगान्' ग

२ 'विकर्मणा' ग

कर्मणा स्वयं याति, विकर्मणा निरयम्, चशब्दात् पुनरिम^१ लोक^२ चेति हि तदुभयतः पुनरावर्तनं चशब्दो वर्तितः । अनावृत्तिषोऽप्यस्य तमसो भुवतेऽश्च पूयणो वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ■ ॥

^२“सयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहवरोहौ तदुपतिवर्शनात्” (३ १ १४.) इति सूत्रम् । “मिथ्यात्रानेन च तमः” इति । सयमनमनुभूय केषाञ्चित् तत आरोहवाचिन एतत्सूत्रावयवस्य व्याख्यानं “निरय च” इति वाक्येन कृतम् । तस्माद्वरोहवाचिन एवेद व्याख्यानम् । अयमर्थः — य एतद् वस्तुतत्त्वं समस्तमपि विपरीतं जानाति, नहि किञ्चिदपि यथातथ वेत्ति, सर्वथाऽप्यत^३ द्योग्यत्वात्, तद् यथा — अत्रह्य अत्रह्यत्वेन, अन्यदनन्यत्वेन,^४ सत्य मिथ्यात्वेन, मानममानत्वेन, विपरीतं विपर्ययेण, सत्त्वं सावयव समुणं सक्रिय सविशेषं चास्तद्वत्त्वेनेत्यादि सोऽयं भाषी हरिगुरुर्देवद्वेष्टा तदवमन्ता च सन्ततमिति भगवतोऽत्यन्तमप्रिय । अत एव सोऽयं चाज्ञानी तेनान्ययाज्ञानेनान्धन्तमोनामकः नित्यनिरय च याति । ^५कुम्भीपाकनामकावित्यनिरयमन्वावहोति शेषः । चशब्दोऽवधारणे ।

-
- १ तथाचेद वैराग्यबीजमुदितं श्रुतावपि — “अथैतयो पयोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्रमिश्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूयते तस्माज्जुगुप्सेत^१ इति ।
 - २ तदेतदधिकरणे द्वितीयं सूत्रमाह — सयमन इत्यादि ।
 - ३ “रौरवोऽयं महाश्चैव वह्निर्वैतरणी तथा । कुम्भीपाक इति प्रोक्तान्यनित्यं नरजाणि तु । तामिस्रश्चान्धतामिस्रो द्वौ नित्यौ सम्प्रकीर्तितौ । इति सप्त प्रधानानि वलीयस्तुत्तरोत्तरम् इति भारतवचनं भाष्ये । अपि सप्त (३ १ १६) इति च सूत्रम् ।

१ “सर्वथाऽतद्यो — ” क

२ ‘अन्यदनन्यत्वेन, क. ख. ग.

नच कदाचित् ततः पुनरुत्तिष्ठते । नाप्यत्र^१ कश्चित् सुखलेशः, दुःखस्यापि न पुनर्हसिो विद्यते, यथावत्तुप्तपरिपूर्तिरेवेत्यादयोऽपि^२ विशेषाश्चकारोप-
लक्षिताः^१ । विस्पष्टमेव श्रुतिस्मृत्युपदिष्टत्वात् । ^२नच तत्रापि प्रवर्तयितु-
विष्णोर्दुःखस्पष्टिः शङ्क्या । “सर्वदोषोज्झितः” इत्यादिना दत्तोत्तरत्वात् ॥
॥ ० ॥ ३ ॥ ४ ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

^३“विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्” (३.१.१८.) इत्यधिकरणे तात्पर्यतो

१ एतेन “स्मरन्ति च” (३.१.१५.) इत्यपि व्याख्यातम् । तथाहि स्मरन्ति—
“महातमसि मग्नानां न तेषामुत्थितिः क्वचित्” इति, “सुखस्यानन्तरं दुःखं
दुःखस्यानन्तरं सुखम् । इति सर्वत्र नियमः पञ्चनष्टे तु तत् सदा” इत्यादि ।
“ततोऽवरह्य तमसि प्रपतन्ति नैवंत उत्तिष्ठन्तेऽपि क्वचित्” इति च
श्रुतिः ।

एतेनैव चकारेण तमसि सुखलेशवैधुर्यकेवलकलेशप्राचुर्यसूचकं पष्टमप्यधि-
करणं व्याख्यातम् । तथाहि तत्र सूत्राणि—“न तृतीये तयोपलब्धे.”
(३.१.१६.), “स्मर्यतेऽपि च लोके” (३.१.२०.), “दर्शनाच्च”
(३.१.२१.), “तृतीये शब्दावरोधः सप्तोक्तस्य” (३.१.२२.) इति ।
“न तमः सुखानुवृत्तं केवलं ह्येवात्र दुःखं भवति” इति श्रुतिः । “नान्यो
तमसि मग्नानां सुखलेशोऽपि कश्चन” इति च स्मृतिः । “अत्यन्तदुःख-
संल्लीनान् निदोषमुखवर्जितान् । नित्यमेव तथाभूतान्” इति च पाप्मे ।

२ इदानीं “तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः” (४.१.१७.) इति चतुर्थमधि-
करणं पूर्वभाष्येणैव व्याकृतप्रायमित्याह—नचेत्यादि । “नासौ दुःख-
भुगीश्वरः प्रभुत्वात्” इति पौत्रायणश्रुतेः, “नासौ नीचोच्चतां याति
पश्यत्येव प्रभुत्वतः” इति भागवततन्त्राच्चायमर्थोऽवसीयते ।

३ नहि महान्तः पूर्वं पठित्वा उत्तरं स्मरन्ति । किन्तु उत्तरं स्मरन्त एव पूर्वं

१ “नात्र” म

२ “—दयो विशेषा—” क

पिबक्षितमर्थं वदन् “विद्यैव तु निर्धारणात्” (३ ३ ४८) इत्युपरि पठिष्य-
माणमप्यधिकरणमिहैव व्याख्याति — “ज्ञानेनैव परं पदं याति” इति । अथ
य एतद् वस्तुतत्त्व समस्त सम्यगेव जानाति च वदति च, नच किञ्चिदन्यथा
व्यवहरति^१, सम्यग्ज्ञानयोग्यत्वात्, तद् यथा — स्वतन्त्र स्वतन्त्रत्वेन, परतन्त्र
परतन्त्रत्वेनेत्यादि यथाविषयमेव स तु सम्यग्ज्ञानी तेन सम्यग्ज्ञानेनैव भगवत्प्रसाद-
सम्पदा देहोत्क्रान्त्यनन्तर यथाप्रयितेन यथा गत्वा पर पद वंकुण्ठादिनामक
विशिष्टस्थान प्राप्नोति ।

तच्च ज्ञान नारायणपरायणपरविद्याख्यसच्छास्त्राविरतावृत्तिजन्य तद्भूतयादि-
गुणवृद्धि तदापरोक्ष्येण च युक्तमभिप्रेयते । “दर्शनाच्च” (३ ३ ४९) इति
पुष्पसूत्रात्^१ । यथाप्रयितश्च यथा अचिरादिरिहैव वक्ष्यमाण । तच्च स्थान
यथायोग्यपरिपूर्ण^२ सान्द्रानन्दैकभोजनायतनम् । नच कदाचित् तत पुनरावर्तते ।
असौ भोक्षी वंकुण्ठादिगत पर पद विष्णोरेव स्वरूप सम्पद्यत इति या तदर्थं ।
एवमशब्द कमदिमौलिसाधनत्वं निवारयति ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

पादार्थं निगमयति — “तस्माद् विरक्तः सन् ज्ञानमेव समाश्रयेत्” इति ।
कर्मादिकमुक्तप्रकारेण मुक्तिव्यतिरिक्तस्यैव साधनमिति यत् तस्मान्मुमुक्षु

पठन्तीत्युक्तम् । तत स्मारयन्नेव पञ्चममधिकरणमवतारयति — विद्येत्यादि ।
‘विद्यैव — इत्यादि तृतीयस्य तृतीये त्रयाविंशाधिकरणे प्रथम सूत्रम् ।
‘दर्शनाच्च’ इति द्वितीयम् । श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाध”
(३ ३ ५०) इति तृतीयम् । तदेता त्रिसूत्रीमनत्यभाव्येषाञ्जयति ।

१ ‘दृष्टवैव त भुज्यते नापरण’ इति सावधारणश्रुतिदर्शनाच्च इति
तदर्थत् । तदेव वलीयस्त्वमुत्तरसूत्रेण ‘श्रुत्यादि —’ इत्याद्याह हि ।

१ व्यवहरति । तद् यथा च

२ युक्तमभि —” य

३ ‘— पूर्णानन्दमात्रभोजना —’ य

सन् तत्साधनभूतं साम्याङ्गानमेव सनाश्रयेत् । तच्छापरोक्षविषयं हि विवक्षितम् ।
वेदगम्यस्य विष्णोरापरोक्ष्यं चोपास्तिजन्यम्^१ । सा च भक्त्यायत्ता । भक्तिरपि
वैराग्यजन्या । तस्मात् तदर्थतया वैराग्यं प्रथमतः आपादनीयम् । एवं ज्ञानस्य
“मूलसाधनत्वादेवास्य “विरक्तं सन्” इत्युक्तिः ॥ ० ॥ ० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितस्य
श्रीब्रह्मसूत्रसंग्रहभाष्यस्य टीकाया
त्रैविक्त्रमायंदासकृतावानन्दमालाया
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

१ “- गम्यम्” क

२ “मुख्यसाधन-” क

॥ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

ॐ॥ संसारविरक्तस्य मुमुक्षोर्भगवद्भुक्तिरस्मिन् पाद उच्यते । तदर्थमिह तन्महिमोक्तिः ।

“सन्ध्ये सृष्टिराह हि” (३.२.१.), “पराभिध्यानात् तुरोहित ततो ह्यस्य यत्प्रविपर्ययो” (३.२.५.), “देहयोगाद् वासोऽपि” (३.२.६.), “तदभावो नाडीषु तच्चतुरात्मनि ह” (३.२.७.), “अतः प्रबोधोऽस्मात्” (३.२.८.), “स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिम्य” (३.२.९.), “मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात्” (३.२.१०.), “अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्” (३.२.१८.), “स्यान्विशेषात् प्रकाशादिवत्” (३.२.३५.), “प्रकृतंतावत्त्व हि प्रतिपेयति ततो यवीति च भूयः” (३.२.२२.), “कलमत उपपत्तेः” (३.२.३६.) इत्येतानि”

१ “सन्ध्ये —” इत्यादि चत्वारि सूत्राणि प्रथममधिकरणम् । “पराभिध्यानात् —” इत्येव द्वितीयम् । “देहयोगात् —” इति तृतीयम् । “तदभाव —” इत्येव चतुर्थम् । “अत —” इत्येव पञ्चमम् । “स एव च —” इत्याद्येक षष्ठम् । “मुग्धे —” इत्येक सप्तमम् । “अत एव च —” इत्याद्येक दशमम् । “स्यान्विशेषान् —” इत्यादि द्वे सूत्रे पञ्चदशम् । “प्रकृतंतावत्त्वम् —” इत्येक द्वादशम् । “कलमत —” इत्यादि चत्वार्यष्टादशमित्यधिकरणविवेकः । दशमे पञ्चदशे चोभयत्रापि प्रतिधिम्यविचारात् सूत्रत्रयमतिहाय दशमानन्तर द्वादशात् पूर्वं पञ्चदशस्याधिकरणस्य पाठः ।

१ “— वत् । प्रकृतंता —” ग

२ “इत्यादीनि” व

व्याख्याति — “सर्वाविस्थाप्रेरकश्च” इति । ‘सर्वजीवैरनुभूयमानानां स्वप्न-
जाग्रत्सुषुप्तिमोहावस्थानां सर्वासामपि तैजसविश्वप्राज्ञनामको भगवानेक एव
प्रेरकः^१ । तत्र तैजसप्राज्ञावेव^२ च मोहा^३वस्थाप्रवर्तको । मोहस्यापि स्वप्न-
सुषुप्त्योः^४ समुच्चयवृत्तत्वात् । चशब्दात् स एव तासां निवर्तकश्च । समस्त-
प्रवृत्तिनिवृत्त्योस्तदिच्छाधीनत्वात्^५ ।^२ एव सत्सारावस्थाप्रवर्तकस्तिरूपो
भगवान्; अथ वासुदेवाख्यस्तुरीयरूपस्तन्निवर्तको भोक्तावस्थाप्रवर्तकश्च ।

१ सर्वेषां सर्वाणां चावस्थानामिति व्यधिकरण समानाधिकरण च विग्रह-
मभिप्रेत्य सर्वजीवैस्तियाद्युक्तम् ।

स्वप्नेति प्रथमाधिकरणम् । ‘बन्ध्य स्वप्नः’ इति भाष्यात् । “सन्ध्य
तृतीय स्वप्नम्यानम्” इति श्रुतिश्च । जाग्रदिति तृतीयमधिकरण व्याख्या-
तम् । “देहयोगाद् वास जाग्रदपि तत एव” इति भाष्यम् । सुषुप्तीति
चतुर्थम् । “जाग्रत्स्वप्नाभावः सुप्तिः” इति भाष्यम् । सर्वजीवैरनुभूय-
मानानामिति एव एवेति च पठ्यम् । “देशकालविशेषेऽपि स्वप्नादीनां स
एव हि । तिरस्कर्ता च कर्ता च न खण्डेशः स राजवत्” इति श्रुतेः । मोहेति
सप्तमम् । कः रूपैरयं प्रेरयति? आह — तैजसेति । अधिकरणनमेण तैजस
प्रथमगृहीतः । ननु चतस्रोऽवस्थाः । त्रीणि च रूपाणि । मुग्धस्य का गतिः ?
आह — तत्रैत्यादि । बाह्याविषयान् प्रकर्षेण न ज्ञापयन् प्राज्ञः, स्वप्नवच्च
दुःखमात्रं प्रतिस्मारयन् तैजसश्च मुग्धः नियुक्तः । कण्ठाभिर्गमः हृदयस्य
चाप्राप्तिर्दुःखबीजम् । चशब्दादित्यादि द्वितीयपञ्चमाधिकरणे व्याख्याते ।

२ एवमित्यादि विशिष्य द्वितीयाधिकरणव्याख्यानम् । “बन्धमोक्षप्रदत्वात्”
इति भाष्यम् । ‘स्वप्नादिबुद्धिकर्ता च तिरस्कर्ता स एव च । तदिच्छमा-
यतो ह्यस्य बन्धमोक्षो प्रतिष्ठितौ” इति हि पौराणां पठन्ति ।

१ ‘प्रवर्तकः’ घ

२ “—वेव मोहा—” ख ग

३ ‘मोहप्रवर्तकौ’ क “—वेव मोहप्रवर्तकौ” घ

४ “समुदाय—” ग

५ ‘—वृत्त्योस्तदधीनत्वात्’ क

नर्चतामन्य.^१ स एव वा कश्चिन्निवर्तयति । नित्यस्थितेरेव तदिष्टत्वात् । नच काश्चिदप्यस्यामन्यः प्रवर्तयेन्निवर्तयेद् वा । स्वयमेव तद्वशत्वात्^२ । एव सर्वावस्थामु तदधीनत्वादेव^३ तदाभासो जीवः सूर्यकाद्युपम उच्यते^४ । न पुनर्जडत्वादिना ।^५ सर्वस्य च^६ जगतः सृष्टिस्थितिसंहाराद्यवस्थाश्च सर्वाः स एव प्रेरयति । 'कर्मदीना च साधनावस्थाया साध्यावस्थाया चेश्वर एव प्रेरकः । चशब्दान्मोक्षकाले^७ निवर्तकश्च । तस्यैव तदुपपत्तेः ॥ ० ॥ १-७ ॥ ० ॥ ॥ १० ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

“न स्थानतोऽपि परस्योभयसिद्धिं सर्वं हि” (३.२.११-), “अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्” (३.२.१४-), “तदव्यक्तमाह हि” (३.२.२३-), “उभय-

१ अन्यं कश्चित् स एव वा ।

२ तदेनेन विवृतं भवति दशममधिकरणम् । तत्रात्र भाष्यार्थं - सर्वावस्था-प्रेरकश्च सर्वावस्थाप्रेरको यस्मादत एव तदधीनो जीवः सूर्यकाद्युपम इति । प्रतिबिम्बत्वादेव प्रकाशादिवत् स्थानविशेषाद् आनन्दविशेष इत्येत-दपि चकारेण समुच्चीयत इत्युपसर्तव्यम् । तेन पञ्चदशमप्यधिकरण-मुपसञ्जग्राह्यैव भाष्यकृदिति भवति ।

३ सर्वस्येत्यादि द्वादशाधिकरणार्थं । “सृष्टिं च पालनं चैव सहारं नियमं तथा । एक एव करोतीश सर्वस्य जगतो हरिः” इति हि पठन्ति ।

४ कर्मदीनामित्यष्टादशाधिकरणार्थं । “स्वतन्त्र ईश एवैकस्तद्वशं कर्म सर्वदा” इति च श्रुतिः । सर्वदेत्येतत् सर्वावस्थामु साधनावस्थाया साध्या-वस्थाया चेति व्याख्यातम् ।

५ “न स्थानतः -” इत्यादि तिसृन्मष्टमधिकरणम् (११-१३) । “अरूप-वत् -” इत्यादि चतुस्सूत्री (१४-१७) च नवमम् । आसप्तमं दशमं

१ “तद्वशत्वात्” ख

२ “-नत्वादिनैव” क ख घ

३ “सर्वस्य जगतः” क ग

४ “चशब्दान् स्वेष्टकाले” ख

ध्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्” (३.२.२८.) इत्यधिकरणानि^१ व्याख्याति — “सर्व-
रूपेण्यभेदवान्” इति । स्वप्नादिस्थानानामन्योन्यभेदेषु तत्प्रेरकेषु रूपेषु
न भेदो विष्णोरस्ति । नहि स्थानभेदस्तद्भेदस्य ज्ञापकः वारको वा स्यात् । न
केवलं धातुदेवादिचतुर्भूतिष्वभेदो भूतमूर्तः । किन्तु मत्स्यनारायणविश्वजित-
परादिषु^१ दशशतसहस्रमितानन्तमूर्तिष्वप्यभेदस्तस्येति यवत् सर्वशब्दोपसर्ज-
नम्^२ । अपरथा तेषु रूपेष्वित्येव पूर्णत्वात्^२ । यद्यप्येकस्यैव रूपस्य योगशक्त्या

च व्याख्यातं पुरैव । एकादशमुपरिष्ठाद् व्याकरिष्यते । द्वादश च व्याकृतम् ।
“तदव्यक्तम् — इत्यादि पञ्चव (२३-२७) त्रयोदशम् । “उभयव्यपदे-
शात् —” इत्यादि सप्तक (२८-३४) चतुर्दशम् ।

- १ आदिपदस्य मत्स्यादिषु प्रत्येकमन्वयः । मत्स्यादिषु नारायणादिष्वित्यादि ।
मत्स्यादिकत्वयन्ता दश । नारायणादिपुरातनान्ता शतम् । विद्वादि-
सर्वप्रहरणायुधान्ता सहस्रम् । अजितपरादिष्वित्यत्र तु न यथासङ्गम् ।
परादिरमितः । अजितादिरनन्तः । श्रुती बहूनीति चामितमेवोच्यते ।
तथाहि बृहद्वाप्ये — “परादिरूपो बहुधा सोऽनन्तात्माऽजितादिकः” इति ।
ननु कयमिदम् ? अनन्तमेवामितं भवति । अमितमेव चानन्तं भवति ।
तत् किमिदमुच्यते — अमितं चानन्तं चेति ? उपपन्नम् । सङ्ख्यातीतत्वा-
दमितमुच्यते । सङ्ख्यावर्ध्यादितन्तमुच्यते । अतीतं च यद् भवति, अनन्तं
च यन्न भवति तदमितम् । सङ्ख्यापरम्परायाः परपर्यन्तं प्रमितत्वात्
तदतीतं ननु सर्वममितम् । अत एव “परोऽमितश्च” इत्याह । नहि न
पारमस्तीति, किन्तु न पारयन्ति निर्देष्टुं पारमस्येत्यमितम् । अत एव
श्रुती सङ्ख्याविशेषमविवक्षित्वा बहूनीत्याह । “बृहतीसहस्रस्वरसमसङ्ख्या
परः । व्यञ्जनसमसङ्ख्याऽमितः” इति तु ब्राह्मणम् । अत्र त्वन्मयेव ।
परस्यामितेप्येकत्वात् ।

- २ तदिदं “न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्” इत्यष्टमे द्वितीयसूत्रस्य
चिवरणम् । तथाहि बृहदारण्यके — “अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि
बहूनि चान्तानि च” (४.५.१६) इति ।

१ “— गानि । सर्वे —” क ख २ “— शब्दोपादानम् । अन्यथा” ग

बहुभावसम्भवात् तेषु रूपेष्वन्योन्यधर्मप्रतियोगिको भेदस्तद्वतो न विद्यत इति वचनादेकमेव तद् रूपमित्यभिप्रेयते । ^१तथाऽपि रूपरूपिणोर्विच्छन्नलक्षण-^२त्वाद् भेदोऽस्तीति मा भूत्; तेषु रूपेषु प्राकृतत्वविनाशित्वादिलक्षणोऽपि न भेदो विष्णोरस्ति, लोकतो विलक्षणत्वात्; अत एव रूपिणि सिद्धं शुद्ध-ज्ञानानन्दमात्रत्वलक्षणं^३ मुख्यमेव तस्य रूपेष्वपीति राद्धान्तः^४ श्रुतिहृदय-निर्लोडितः । ^२किञ्चिद् रूपं व्यक्तम्, किञ्चिदव्यक्तम्, स्वयं तु व्यक्ताव्यक्त इति च न किञ्चिद् भेदोऽस्य भवति । ^३तेषु च ^४रूपेषु विद्यमानैर्गुणक्रियादिभिस्तद्वर्त्मिको या भेदो न विद्यते । एकस्यैव गुणगुण्यादिभावे निवर्तनानुत्पत्त्यात् । एवं रूपाणां धर्मत्वप्रतियोगित्वाधिकरणत्वविवक्षया “रूपेषु” इत्येवोक्तिः^५ । अन्यतरमात्रविवक्षया तावन्मात्रानुसारेण प्रयोगोपपत्तेः^६ । “नेह नानाऽस्ति

१ एतेन नवमाधिकरणविवरणं कृतम् । “भौतिकानि हि रूपाणि भूतेभ्योऽस्तौ परो यतः । अरूपवानतः प्रोक्तः क्व तदव्यक्ततः परे” इति हि मात्स्ये । “प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम्” (३.२.१५.) इति द्वितीयसूत्रार्थः — लोक-विलक्षणरूपत्वादरूपश्रुतीनामवैयर्थ्यमिति । “आह च तन्मात्रम्” (३.२.१६.) इति तृतीयसूत्रार्थः शुद्धज्ञानेत्यादि ।

२ त्रयोदशाधिकरणसारमाह — किञ्चिदित्यादि ।

३ चतुर्दशाधिकरणं च निर्वर्त्ति — तेष्वित्यादि ।

४ सर्वरूपैरभेदवानित्यपि प्रयोगोपपत्तेः । तस्मादर्थविशेषं सूचयित्वात्रैव रूपेष्विति सप्तमीमाह । श्रुतिरप्यत्र ‘नेह’ इति सप्तमीमेव प्रयुञ्जाना भवति सवादिनी ।

१ “रूपेष्वेवान्योन्य —” क. ख.

२ “— णोर्विलक्षण —” ग.

३ “मात्रसलक्षण मुख्य —” क. “मात्रत्वलक्षणमुख्य —” ख

४ “राद्धान्तश्रुतिहृदय निर्लोडितम्” क. ख

५ “तेषु च विद्यमान —” ख

६ “इत्युक्ति” ख.

किञ्चन" (कठ० ४.११.) इति हि ध्युतिः । 'ध्यानजन्यस्य तु बहुत्वप्रतिषेधात्
प्रतिबिम्बत्वोक्तेश्च भेद एव ॥ ० ॥ ८ ॥ ९ ॥ ० ॥ १३ ॥ १४ ॥ ० ॥ १६ ॥
॥ ० ॥

देशान्तरे कालान्तरे वा तदन्योऽप्युक्तावस्थाना प्रेरकः स्मादित्यत आह—
"अनेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः" (३.२.३८) इत्यधिकरणम्^१ ।
"सर्वदेशेषु कालेषु स एकः परमेश्वरः" इति । अन्तर्बहिः समीपे दूरे
चेत्यादिसर्वदेशेषु, तदानीमिदानीं पूर्वं पश्चाच्चेत्यादिसर्वकालेषु, इत्युभयेष्वपि
स एको विष्णुरेव सर्वेश्वरत्वात् सुष्टित्स्थित्यादिसर्वावस्थाना तामु^२ वा सर्वेषां
प्रवर्तक उक्तः ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

३ "अम्बुबदप्रहणान्तु न तथात्वम्" (३.२.१९.) इत्यधिकरणार्थं वदन् "वृद्धि-
ह्लासभावत्वमन्तर्भावाद्बुभयसामञ्जस्यादेवम्" (३.२.२०.) इति सूत्र^३
विशेषतो ध्याख्यायां पादार्थनिगमनं चाभिप्रति— "तद्भक्तितारतम्येन

१ "तथाऽन्यत् प्रतिषेधात्" (३.२.३७) इति षोडशमप्यधिकरणमेतेनैव
शक्यमुपमग्रहीतुमित्याह— ध्यानेत्यादि । रूपेष्वेवाभेदवान् । ध्यानजन्य
तु प्रतिबिम्बत्वमेव न रूपत्वमिति ।

२ अयं सप्तदशमधिकरणम् । यद्यपीदं "स एव च—" इति पञ्चाधिकरणेन
गतम् । तथाऽपि यदि सर्वशक्तोऽपि स्वयमकुर्वन् भगवान् कौतुकादेवान्य
कमपि कदाचिन्नयोजयेत् तदा गत तस्य सदा सर्वप्रेरकत्वमिति शङ्काऽत्रा
पनुद्यते । तथाच भाष्यार्थः । सर्वदेशेषु कालेषु स एकः सर्वावस्थाप्रेरकः ।
कुत ? यतः सर्वदेशेषु कालेषु स एकः । अनेन सूत्रोक्तः सर्वगतत्वहेतु-
व्याख्यातः । पुनश्च कुत ? यतः परमेश्वरः । स्वरूपभूतया मायास्वरूपा
शक्त्या स्वयमेव हि सर्वस्येष्टे । एतेन मायामयशब्दादिभ्यः इति व्याख्यातम् ।

३ "अम्बुवत्—" इत्यादि त्रीणि सूत्राण्येकमधिकरणमेकादशम् (१९-२१) ।

१ "तामु सर्वेषाम्" क

२ "सूत्रार्थम्" क ग घ

तारतम्यं विमुक्तिगम्” इति । येय भगवति विष्णो भक्तिग्रंथादीना
 तारतम्येन विधीयमाना^१ तैस्तारतम्येनानुष्ठीयमाना वा दृश्यमाना
 तत्तारतम्यानुसारेण तेषां विमुक्तिग सुखतारतम्यमवगम्यते । अतः सा यया-
 शक्त्यनुष्ठेया फलवृद्धयर्थमिति भवितार्यं ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥ ० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितस्य
 श्रीब्रह्मसूत्रसंग्रहभाष्यस्य टीकाया
 श्रीविन्मार्गदासकृतावानन्दमालाया
 तृतीयाध्यायस्य द्वितीय पाद

- १ अत्र ‘विमुक्तिग तारतम्यम्’ इति वदन् भाष्यकारः तत्प्रतिपादकं “अथातः
 आनन्दस्य मीमासा” इति श्रुतिवचनं स्फोरयन् तत्सूचकं ‘दर्शनाच्च’
 (३ २ २१) इति तृतीयसूत्रमपि व्यचष्टेव ।

॥ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

ॐ॥ भक्तानां भगवदुपासनाऽस्मिन् पादे उच्यते । तस्या एव तद्दर्शनद्वारत्वात् ।
सा चोपासकानां^१ अधिकारभेदाद् भेदेनोच्यते ।

“आनन्दादय प्रधानस्य” (३३१२), “आत्मशब्दाच्च” (३३१६)
इत्यादीन्यल्पगुणोपसहारसूत्राणि व्याख्याति — “सच्चिदानन्द आत्मेति
मानुषैस्तु” इति । यत्तन्निर्दुःखानन्दा^२ नुभवलक्षण साक्षान्मोक्षाख्य धर्मादिषु
प्रधानफल साधनमात्रलक्ष्ययोग्यैरल्पाधिकारिभिर्मानुषजातिभिस्तदर्थमानन्द-
श्चित् सदात्मैत्येभिश्चतुर्गुणरूपास्यो^३ भगवान् विष्णुर्विधीयते । तैरनुपास्य
सत्कलासिद्धेः । गुणरूपासना गुणं^४ सह भगवद्विधानम् । तुशब्दात् पूर्णत्व
नाम बलक्षण्य गुणानां स्मर्तव्यम्^५ । अथ चतुर्गुणोपास्तेरशक्यत्वे^६ आनन्दादीना-

- १ “आनन्दादय —” इति पञ्चममधिकरणम् । “आत्मशब्दाच्च” इति तु
सप्तमाधिकरणे चतुस्सूत्रे द्वितीय सूत्रम् । “आध्यानाय प्रयोजनाभावात्”
(३३१५) इति प्रथम सूत्रमुपरिष्ठाद् व्याकरिष्यते । अतश्च प्रायो
नात्राधिकरणक्रमविवक्षा । यथार्थक्रम विषयोपशेषणात् । अत एव ह्यधि-
करणक्रमेण सूत्रानुपादान सूचयन् सूत्राणीत्येवाह । नाधिकरणानीति ।
- २ एतेन “भूम्न ऋतुवज्ज्यायस्त्व तथाच दर्शयति” (३३५६) इत्यधि-
करण त्रिंश व्याख्यातम् । “भूम्न ऋतुवज्ज्यायस्त्वमिति वक्ष्यमाणन्यायेन

१ “चोपासनानामधि —” क

२ “—नन्दलक्षणम्” क

३ “—पास्यो विष्णुर्वि—” क

४ “—पासनानुगुणै” क ख ग

५ “—रक्षयित्वादानन्द—” क “—पास्त्यशक्यत्वं आनन्दा—” ख

मात्मगुण एकीकारेणापि कथञ्चिदुपास्ति. ^१समस्ति । तथाच योजना - सच्चि-
दानन्दो विष्णुरात्मेत्युपास्य इति । निर्दोषपरिपूर्णज्ञानानन्दः ^१स्वामी विष्णुरिति
ध्यान प्रवचन च कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ० ॥

^२“नवा प्रकरणभेदात् परोक्षरीयस्त्वादिवत्” (३.३.८.), “सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि
चात” (३.३.२४.), “समान एव चाभेदात्” (३.३.२०.), “नवा विशेषात्”
(३.३.२२.) इत्यादीनि^३ श्रमाद् बहूपसहारसूत्राणि व्याख्याति - “सुरेश्वरैः ।
यथाक्रमं यद्गुणैः” इति । अयमर्थः - ये पुनस्तत्कलेऽप्यानन्दोद्वेकपूर्वकान्
विशेषानिच्छन्ति, नतु फलमानम्, योग्यतायामाधिव्यविशेषात्, तैः सुरेश्वरै-

पूर्णानन्द पूर्णज्ञान इत्याद्युपासन प्राप्यते” इति तत्त्वदीपिका । सच्चि-
दानन्दस्त्वात्मेति मानुषैरुपास्य इति । “तुष्टब्दस्तु विशेषे” इत्यभिधानम् ।
इदमुपलक्षणम् । अलौकिकत्व नाम वैलक्षण्यमित्यपि वक्तव्यम् । तेन -
“कार्याख्यानादपूर्वम्” (३.३.१६) इत्यष्टम चाधिकरण व्याख्यातम् ।

१ स्वामीत्यात्मशब्दार्थमाह । “स च पुरुषार्थ परतन्त्रस्य जीवस्य स्वामिन
सवाशाल्लभ्यत इति स्वामित्व भगवत उपसहर्तव्य विशेषत । तच्चाऽह -
आत्मेति । आदत्त इति ह्यात्मा” इति तत्त्वदीपिका । “आदानार्थत्वत-
श्चायमात्मशब्दः पतिं वदेत् । स्वामी मे विष्णुरित्येव नित्यदोषा-
स्यमञ्जमा । स्वामी विष्णुरिति ध्यान विशेषणविशेष्यत । कर्तव्य
सर्वधैवतत्र कथञ्चन विस्मरेत्” (४.१.१४-१५) इत्यनुव्याख्याने ।
“आत्मा विष्णुरिति ध्यान विशेषणविशेष्यत । सर्वेषां च मुमुक्षूणामुपदे-
शश्च तादृशः” इति भाष्ये (४.१.३) ब्राह्मवचनम् ।

२ “नवा -” इत्यादि द्विसूत्र तृतीयमधिकरणम् । एतत्सूत्रस्थाने “प्रिय-
शिरस्त्वाद्युपचयापचयौ हि भेदे” (३.३.१३) इति सूत्र पठितुमचितम् ।
व्याख्यानस्वारस्यात् । “सम्भृति -” इति द्वादशम् । “समाने -” इति

१ “-दुपास्ति । तथाच” क.

२ “इत्यादीनि बहूप -” ग

स्तदर्थं स्वस्वयोग्यतातारतम्यरूपमानुसारेण सन्निवृत्तादि^१चतुर्गुणेषु 'प्रियशिर-
स्त्वादिविशेषगुणानां सयोगान्चतुःसङ्ख्यात्पयेन बहुभिः', बहुप्रकरणेषु
बहुशाखासु वा पठितैर्गुणैरुपास्यो भगवान् । न केवलं चतुर्भिरिव । सुरा ईश्वरा
येषामप्यिगन्धर्वाणां ते सुरेश्वरा उच्यन्ते ।

^२पुनश्च^३ स्वरूपमुखादिष्वतिव्याप्त^४त्वादिमहाविशेषलिप्सुभिः सुरैरेव लोके-
श्वरैर्बह्विवरण^५सूर्यसोमादिभिर्यथाक्रमं प्रियशिरस्त्वादिसहितेषु भूतिव्याप्त्यावि-
गुणानां सयोगात् तेभ्योऽपि बहुभिर्महाशाखोदितमहागुणैरुपास्य । न केवलं
प्रियशिरस्त्वादिसहितैरेव । ऋष्यादिभ्योऽप्येषामाधिवयात् ।

^६अथापि पुनर्मौक्तिकेषु स्वगुणेष्वतिसान्द्रत्वादिमहिष्ठविशेषलिप्थयोग्यं
सुराणामोश्वरैरिन्द्रश्चाद्यै^७र्यथाक्रमं बहुगुणैः सर्ववैदोपवैदेषु आऽऽदित आऽन्ता-

नवमम् । "नवा —" इत्यादि द्विसूत्रमेकादशम् । "यथाक्रमं बहुगुणैः"
इत्युक्तभाष्यक्रमापेक्षया सूत्रक्रममतिहाय निर्देशः । तत्रैव क्रमं दर्शयति —
ये पुनरित्यादिना ।

- १ प्रियशिरस्त्वादि —" इत्याद्यधिकरणं पठ्य द्विसूत्रम् । तत् तावदादौ
व्याख्याति — प्रियेत्यादि ।
- २ पुनश्चेत्यादि सम्भृत्यधिकरणं व्याख्यातम् । अत्र भूतिव्याप्त्यादीत्यादि-
शब्देन वीर्यैश्वर्यादयः । तदिदमपिशब्दोक्तं सूत्रे । "अपिशब्दाद् वीर्यै-
श्वर्यादियोगिणि ग्राह्या । द्वित्वमात्रव्यावृत्त्यर्थं किलाप्रगृह्यासूत्रयत्" इति हि
तत्त्वदीपिका । "अत एव भूतिव्याप्त्यायो गुणाः" इति भाष्ये प्रमाणवचनम् ।
- ३ "समान एव चाभेदात्" इत्यधिकरणम् । अथापीत्यादि ।

१ "सन्निवृत्तान्दादि —" क

२ "पुनः स्वरूप —" ग

३ "— दिप्त्वभिर्व्याप्त —" ग

४ "बह्विवरणसोमादि —" ख "बह्विभोगवर्णसूर्यादि —" ग

५ "— रदादिभिर्यथाक्रमं बहुभिः सर्व —" ख ग

दुहितं ब्रह्मगुणक्रियणा सामान्यरूपपरान्तरूपत्वसर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिभिरपि महा-
गुणैरपास्यः । नतु 'सहितैरेव' ।

२ अथ "यथाक्रमं बहुगुणः" इत्येतद् दशगुणितं शतगुणितं सहस्रगुणितं रित्यादि-
रूपेण गुणानां परिमाणविषयेऽपि द्रष्टव्यम् । नतु^२ सङ्ख्यामात्रविषये । तथैवो-
पासकविषयेऽप्येतद् विशेषणमिष्यते । तदा यथाऽऽत्मजातिरभं बहवो हि
भवत्याद्ययः शमाद्ययो यैराग्यादयश्च स्वगुणा धेयामृष्यादीनामिति बहुव्रीहिः
॥ ० ॥

३ अङ्गावबद्धास्तु न शाखास्तु हि प्रतिषेदम्" (३.३.५७.), "मन्त्रादिवत्
बाजबिरोध." (३.३.५८.), "अङ्गेषु यथाऽऽभयभावः" (३.३.६३.) इत्या-
द्यङ्गदेवोपास्ति^३ सूत्राण्यप्यनेनैव धारयेन व्याख्यातानि लक्ष्यन्ते । तथाहि—
अप्रधानेऽपि गुणशब्दप्रवृत्तेः 'बहुगुणा इति बहवः परिवारजना अप्युच्यन्ते ।
यथात्माधिपपक्रमं तैरपि सहैव भगवान् भवतृरूपास्यः । एकशब्दस्य प्रधानेऽपि

१ प्रियशिरस्त्वादिसहितै, भूतिव्याप्त्यादिसहितैश्च चतुर्गुणैरेव ।

२ नवा विनोपादित्युक्तमधिकारिविशेषमाह—अथ यथाक्रममित्यादि ।
एतेनैव "नवा प्रकरणभेदात्—" इत्यधिकरणं च व्याख्यातम् ।

३ "अङ्गावबद्धा —" इत्याद्यष्टाविंशमधिकरणम् । "मन्त्रादिवत्—" इत्येकोनविंशम् । "अङ्गेषु—" इत्यादि चतु मूत्र चतुस्त्रिंशम् ।

४ "अप्रधानानि च गुणा निगद्यन्ते निरुक्तियै" इत्यभिधानम् ।

१ "न रूप. . . दिसहितैरेव ।" घ मध्ये वियादिचद् वाक्यभागो लुप्तः ।

२ "नतु तेषां सङ्ख्या —" क ख. घ

३ "—देवतोपास्ति —" ग

प्रसिद्धेरनेकपर्यायस्य बहुशब्दस्याप्यप्रधानवाचकत्वं सिद्धयति^१ । तस्माद् बहुशब्देनाप्यप्रधानभूता अङ्गदेवा^२ गृह्यन्ते । तेषां गुणरपि यथाविधिक्रमं स एवोपास्य इति वा^३ ॥ ० ॥

१ ननु यद्येव सिद्धयति, सिञ्जिनीपदस्याप्रधानमर्थं इत्यपि सेत्स्यति । कथम्? न्यायसाम्यात् । यो हि यस्यार्थस्तत्पर्यायस्यापि सोऽर्थ इतिन्याय-साम्यात् । कथम्? अप्रधानं हि गुणपदस्यार्थं । सिञ्जिनीति गुणपर्यायः । “गुणशब्दः सिञ्जिन्या प्रयोजयन्त्यप्रधानेऽपि” इति ह्यभिदधति । तस्मात् सिञ्जिनीत्यप्रधानं स्यात् । न स्यात् । कुत? अपर्यायत्वात् । सिञ्जिनीति न गुणपर्यायः । गुण इति हि सिञ्जिनीपर्यायः । कथमेतत्? परितो ह्यर्थं स्यादयो पर्यायः । गुणशब्दस्य यावन्तोऽर्थास्तावतो न वदतीति सिञ्जिनीत्यपर्यायः । सिञ्जिनीशब्दस्य तु यावन्तोऽर्थास्तान् वदतीति गुण इति सिञ्जिनीपर्यायः । एवमिहापि । अनेकशब्दस्य यावन्तोऽर्थास्तान् सर्वानपि वदतीति बहुरनेकपर्यायः । युक्तं चेत्—बहुष्वप्रधानेषु एको हि प्रधानो भवति ।

ननु एक इति एकत्वसङ्ख्यायां वर्तते । अनेक इति तु न द्वित्वे । तेन नञा तद्भिन्नार्थबोधो न भवतीत्यप्रधानमपि नार्थं स्यात् । स्यादेव । तर्हि द्वित्वमपि स्यात् । न स्यात् । नह्येकस्माद् भिन्नोऽनेको भवति । किन्तु यस्य प्रतियोगी नैकः सोऽनेको भवति । अत एव द्विवचनस्य प्रवृत्तिः । कथं तर्हि अनेकाल्, अनेकज, अनेकगोत्र इति, कथञ्चानेकपो द्विप इति? ननु भवतामपि कथमनेकाग्र? एकाग्रो न भवतीति । समानं समाधानम् । एकाल् न भवति । एकजो न भवतीति द्विजोऽनेकजः । एकगोत्रो न भवतीति द्विगोत्रोऽनेकगोत्रः । एकपो न भवतीति द्विपोऽनेकपः । सर्वत्र हि समस्तं पदं नञा समस्यते । कथं तर्हि “अनेकमन्यपदार्थे” इति । बहुव्रीहिणा समासेन भवति । अनेकोपसर्जनं ह्यनेकम् । उपसर्जनवचनं हि तत् । एव यत्रकदचिदपि चेत् प्रयोगस्तदपि यौग्यतया व्याख्येयम् । सङ्ख्यावाच्यनेक-शब्दो बहुवचनान्तः इति वदन् दैवावरणोऽप्यत्रैव किलान्तत आजगाम ।

२ यथाविधिधर्ममित्येतेनैव “नवाऽतत्सहभावश्रुते” (३३६५) इति

१ “देवता गृह्यन्ते” ख

“उपसंहारोऽर्थाभेदाद् विधिशेषवत् सन्नाते च” (३.३.६.), “आध्यानाय प्रयोजनाभावात्” (३.३.१५.), “सर्वाभेदादन्यत्रेभे” (३.३.११.), “सम्बन्धादेवमन्यत्रापि” (३.३.२१.) इत्यादीनि^१ सर्वोपसंहारसूत्राणि व्याख्याति—
 “ब्रह्मणा त्वखिलैर्गुणैः । उपास्यः” इति । य एत^२ सुरेश्वररूपात्मना आनन्दाद्याः प्रियशिरस्त्वाद्यैः सम्भृत्याद्यैः सर्वरूपत्वाद्यैश्च सहिताः सर्वकतृत्वान्ताः पूर्वोक्ता गुणाः^३ तेष्वेव प्रापन्नः सर्वशब्दपात्र्येषु पुनस्तदेतत्कर्तृत्वादीनां क्रियाविशेषाणामपि गुणानां संयोगादखिलैः सम्पूर्णसङ्ख्याकार्कः सर्ववेदेष्वाद्यन्तत आक्षरादा स्वरदा घोषान्त्रापुनरुक्त्योदितनिर्दोषपरिपूर्णगुणैः^४ रूपास्यः परमपुरुषो विष्णुः सर्वाधिकार्यधिपतिना^२ चतुर्मुखब्रह्मणा, नैवान्यैः

द्विसूत्रं पादान्त्याधिकरणं पञ्चत्रिंशमपि भाषितम् । अङ्गदेवतानामङ्गेपू-
 पामनम्, तदवराणां नवेति व्यवस्थितविकल्पस्यैव क्रमस्य तत्राभिधानात् ।

- १ “उपसंहारः—” इत्यादि द्विसूत्रं द्वितीयमधिकरणम् । “आध्यानाय—” इति सप्तमं चतुस्सूत्रमिति (१५-१८.) इति पूर्वप्ररतुतम् । “सर्वाभेदात्—” इति चतुर्थे द्वितीयम् । “प्राप्तेश्च समञ्जसम्” इति प्रथमम् । आद्यमपहाय द्वितीयग्रहणं तु भाष्ये तस्य मुखतो व्याख्यानात् । “सम्बन्धादेवमन्यत्रापि” इति दशमाधिकरणम् । “सर्वे गुणाः सर्वदेव दुष्पपास्याः” इत्युपसंहारे श्रुतिः । “आप्त्वा धिया ध्यानार्थं हि सर्वे गुणा उच्यन्ते” इति सप्तमाधिकरणे तत्त्वदीपिका । “गुणास्त्रैविजमाद्याश्च संहर्तव्या न संशयः । विरिञ्चस्यैव नान्यस्य स हि सर्वगुणाधिकः” इति दशमाधिकरणे भाष्ये बृहत्तन्त्रवचनम् ।
- २ “ब्रह्मणा तु” इति भाष्यस्यार्थ उच्यते—सर्वाधिकार्यधिपतिना चतुर्मुख-
 ब्रह्मणेति । नैवान्यैरिति च । “तु स्याद् भेदेऽवधारणे” इत्यभिधानात् ।

१ “इत्यादिनिर्वा—” ग.

२ “एत उपास्य—” ग.

३ “पूर्वोक्तगुणाः” घ.

४ “—पूर्णगुणै—” ग.

‘सामान्याधिकारिभिरेवमुपास्य । “सम्पूर्णोपासनाद् ग्रहा सम्पूर्णानन्दभाग् भवेत् । इतरे तु यथायोगम्-” (पाद्य०) इति वचनात्’ ।

त्रियादीनां विशेषसामान्यविभागश्चानुव्याख्याया व्याख्यात — “ग्रहा सर्व-
गुणेश्चैव क्रियासामान्यतश्च गो. । गुणसामान्यतो रदो द्रव्यसामान्यतः परे”
(३३१७१) इति । तदर्थश्च नयचन्द्रिकाया^२ गुरुभिरेव ध्येत विवृत —

“ब्रह्मेत्यादेरयमर्थ — ग्रहा तु सर्ववेदोदितं सर्वविशेषसहितं गुणक्रियाशा-
द्यात्मकं सर्वगुणं सहितत्वेन विष्णुमुपासीत । ग्रहाणी तु तत्र क्रियाणां
सामान्यत उपास्ति कुर्यात् । अन्येषां विशेषत एव । यथा घटस्त्रष्टा पट-
स्त्रष्टेत्यादिविशेषान् विना सर्वस्त्रष्टेत्यादीनाम् । यत्रो गुणानां सामान्यत

अत्र तुरवधारणयोगं च व्यवच्छिन्नति । इतराधिकारिभ्यो भेदं च बोध-
यति । स च भेद “इयदामननात्” (३३३५) इत्यष्टादशोऽभिन्नरणे
पञ्चभिः सूत्रैः सूत्रितः । तेनैतदप्यधिकरणं भाषितं भवतीति वक्ष्यति ।
“म ह्येषा भूतानां वरिष्ठो न ह्यस्मात् कश्चनोपरि विना नारायणं देव-
देवीं च परमाश्रियम्” इति हि श्रुतिः । विष्णोस्ततः परत्वं तु “एष तु
वा अनिबद्धति” इति श्रुतौ तु शब्देन विशेषणादेव ज्ञायत इत्येतदपि
तु शब्देनैव स्फोरयामास । नित्यमुक्ताया श्रियः सकाशादस्य वैलक्षण्यं च
तु शब्देनैवाऽहं । “देवी च परमाश्रियम्” इति श्रुतेः । तथाच “कामादितरत्र
तत्र चाऽयतनादिभ्यः” (३३४०) इत्यादि त्रिसूत्रमेकानविंशतमप्यधिकरणं
कृतार्थम् । “सर्वायतना सर्वकाला सर्वेच्छा न बन्धका मेषा प्रवृत्तिः” इति
च श्रुतिः । एतदपि टीकाकृतोपरिष्ठात् विव्रियते ।

१ एतेन सर्वाभेदात् सर्वगुणानां भगवदभेदेनोपासनात् ग्रहा अन्यत्र इतर-
विलक्षणे सम्पूर्णानन्दलक्षणे मोक्षे भवतीति सूत्रं व्याकृतं भवति । कथं
तर्हि बहुवचनमिह इति? गतमाविब्रह्मणा बहुत्वात् ।

१ “साधारणाधि —” ख

२ “— काया व्यक्तं गुरुभिरेव निरूपितं” क

उपास्ति कुर्यात् । यथा घटज्ञः षट्ज्ञ इत्यादिविशेषान् विनैव सर्वज्ञ इत्यादि । किमुत क्रियाणाम्? द्रव्याणां तु विशेषत एव । क्रियादीनामपि गुणान्तर्भूतत्वे सत्यपि ज्ञानादीनां गुणशब्देन पृथगुक्तिर्ब्रह्मणपरिव्राजक-
न्यायानुसारात् । परे पार्वत्यादयो द्रव्याणां भगवद्गुणाणामपि सामान्यत
उपास्ति कुर्युः । किमुत गुणक्रियाणाम्” इत्यादि ।

अत्र तुशब्दाद् ब्रह्मणा बोधाभावेऽचाखिलरूपास्यः । तदन्येयंयाक्रमं सामान्यत
एव गुणोक्त्याययत् । तुशब्दस्त्वधिकारीयतां च सूचयति “इयदामननात्”
(३.३.३५.) इति सूत्रिताम् । अथ धावन्तोऽनन्तगुणा^१ ब्रह्मणा गुणिनि हरा-
धुपसंहियन्ते^२ तावत्तावतोऽनन्तगुणास्तदनन्तगुणेष्वपि प्रत्येकमुपसंहृत्यैव
नित्यमुक्ताऽपि प्रकृतिः स्वैच्छयैव स्वर्पति विष्णुमुपास्ते । न केवल विरिश्चवद्
गुणिन्येवानन्तगुणानुपसंहृत्य । सन्त्येव ह्येकस्मिन्नपि^३ गुणे पुनरप्यनन्तास्त-
द्विशेषगुणयुक्ताः । तथाहि — ब्रह्मणोपसंहियमाणेषु त्रियाविशेषगुणेष्वेको गुणो
षट्त्रयत्वं हि । तस्मिन्नेव गुणे^४ तत्परमाणुल्लप्त्वाद्यस्तद्विशेषगुणाः
पुनरनन्ता भूयन्ते । एकघटपरमाणूनामपि घटाविद्वद्यद्वदनन्तत्वात्, तदेक-
परमाण्ववयवानामपि^५ तत्परमाणुवदनन्तत्वात्, तदेकावयवानामपि तद्वदनन्त-
त्वमित्यपर्यवसितिः । नच परमाणुनिरंशः । दशदिवसम्बन्धान्यथानुपपत्त्या
शून्यत्वाभावान्यथानुपपत्त्या कार्यप्रथिमान्यथानुपपत्त्या च परमाणुरपि ताश
एवेति सिद्धेः । तस्मादनन्तपदार्थेष्वेकैकस्मिन्नेव वस्तुन्यपर्यवसितविशेषावस्थाप-
कत्वाद्या^६स्तत्तद्विशेषगुणा अपर्यवसिता एव परमेश्वरस्येति निश्चीयन्ते । नच

१ “—गुणा गुणिनि” ग

२ “तावत्तावतो—” व ख ग

३ “—स्मिन्नेव गुणे” क

४ “—गुणे तत्तत्पर—” घ

५ “—परमाण्ववयवानामपि तद्वदनन्त्वमित्य—” ग

६ “—द्यास्तद्विशेष—” ख

तेयामल्पत्वमेवेति शङ्क्यम् । अणोरणीयस्त्वेऽप्येवमितिरेकेण महतोऽपि मही-
यस्त्योपपत्तः । तथाचोक्तमनुव्याख्याने “—ते चाखिलविलक्षणाः । सर्वे सर्व-
गुणात्मनः सर्ववर्तार एव च । तथाऽपि सविशेषाश्च —” (३.२.१६७-८.)
इत्यादि । नच देव्या अप्येवमेवमुपासीतेति विधिर्विज्ञेयः । नित्यमुक्तत्वेन
तदतीतत्वात् । ‘कादाचित्कमुक्ता अपि कृतकृत्यत्वात् स्वेच्छयैव’ ह्युपासते,
कर्म वा कुर्वन्ति । अतः^१ एव ह्याधिकारीयत्तामुक्तवैष प्रकृतिप्रस्तावः कृतः ॥ ० ॥

अयं येयामेवमुपासीतेति विधिर्विज्ञायते बद्धत्वात्, तैस्तदर्थं किं कार्यम्, उपास्य
धा किमेवा स्थावित्यनयोरुत्तरं वितरति—^२“सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशो-
पात्” (३.३.१.), “प्रदानवदेव सवुक्तम्” (३.३.४४.), “लिङ्गभूयस्त्वात्
तद्धि बलीयस्तदपि” (३.३.४५.), “पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् त्रियामानस-

१ नित्यमुक्तत्वेनेतरवैलक्षण्यात् तुल्यत्वेन प्रकृता रमा अखिलैर्गुणैरनन्त
विशेषैर्हंरिमुपास्त इति प्रस्तुतम् । इदानीं तत्प्रस्तावात् कादाचित्कमुक्ता
अपि तेनैव तुनोच्यन्त इत्याह—कादाचित्केत्यादि । एतेन “हानौ तूपायन-
शब्दशेषत्वात् बुधाच्छब्दस्तुत्युपगमानवत्” (३.३.२७) इति द्विसूत्र
चतुर्दशम्, “छन्दत उभयाविरोधात्” (३.३.२६) इति त्रिसूत्र पञ्चदश
चाधिकरणं संगृहीतम् । एतत्संग्रहायैव च “कर्म वा कुर्वन्ति” इत्याह ।
कर्म कुर्वन्ति, नवा कुर्वन्ति । “स्वेच्छया कुर्वन्ति नवा” इति भाष्यात् ।

२ “सर्ववेदान्त—” इत्यादि (१-५) पञ्चमूत्री प्रथममधिकरणम् । “प्रदान-
वदेव—” इत्येकविधम् । “लिङ्गभूयस्त्वात्—” इत्यादि त्रीणि सूत्राण्येक-
मधिकरणं द्वाविंशति भाष्यभूतमिति भाति । प्रतनकोशेष्वत्राधिकरण-
भेदस्यानुल्लेखात् । तथाऽपि न्यायमालायाम्—“पुसाम्य प्राप्तसन्त्याग”
इति, “विशेषोक्तिरमानत्वम्” इति च पृथगेव पूर्वापरपक्षयुक्तिवचनात्,

१ “अप्येवमुपा—” ख

२ “—यैवोपासते” ग

३ “एवाधिकारी—” क ख ग

वत्" (३.३.४६.), "तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलम्" (३.३.४३.) इत्यधिकरणानि । "सर्ववेदैश्च सर्वैरपि यथावलम् । ज्ञेयो विष्णुः" इति । स्वस्वयोग्योपासनार्थं सर्वैरप्यधिकारिभिर्व्याशक्त्यधीतं सर्ववेदैर्यथाशक्तिं दिचार्यमाणं सर्ववेदान्तैश्च विष्णुः सम्यग् ज्ञेयः । चशब्दात् तदनुकूल-तर्कश्च । न ह्यज्ञातस्योपासनं कर्तुं शक्यम् । २ तच्च ज्ञानमाचार्योपदेश-शक्त्यनुसारेणैव भवति । ३ तथैव स्वोत्साहशक्त्यनुसारेण च । ४ गुरुपदेशस्तु

तदनुसारेण "लिङ्गभूयस्त्वात् -" इत्येष सूत्रमेकमधिकरणम्, "पूर्व-विकल्प -" इत्यादि द्वे च सूत्रे अपरम् । त पक्षं विवक्षित्वाऽत्र ते सूत्रे उल्लिख्येति सुवचम् । अध्यायपादयोरिवाधिकरणानामनियते । "विद्यैव निर्धारणात्" (३.३.४८) इत्यादि निमून त्रयोविंशमधिकरणं पुरैव व्याख्यातम् - "ज्ञानेनैव परं पदम्" इति । "तन्निर्धारण -" इत्यादि विंशमधिकरणम् ।

- 1 तथाच श्रुति - "नानावेदैरितिहासं पुराणं मुजेय एवै भगवान् युक्ति-भिश्च" इति । "सर्वान् वेदान् सेतिहामान् सपुराणान् सयुक्तिकान्" इति स्मृतिश्च । तदनेन प्रथमाधिकरणार्थं उक्तम् ।
- 2 मूलं यथावलमिति यथोपदेशबलमित्यर्थः । तेन "प्रदानवदेव -" इति व्याख्यातमित्याह - तच्चेत्यादि । "आचार्यवान् पुरुषो वेद" इति श्रूयते ।
- 3 यथाबलमिति यथोत्साहबलमिति चार्थः । तेन 'लिङ्गभूयस्त्वात् -' इत्यपि व्याख्यातमित्याह - तथैवेत्यादि । प्रमादानुगृहीतेन स्वप्रयत्नानुसा-रेण । नच प्रसादमानेन पूर्णते । यद्यपि गुरुप्रसादो बलवान् । "तथाऽपि ध्रुवणादिश्च वर्तव्यो मोक्षसिद्धये" इति स्मरणात् ।
- 4 इदानीं "पूर्वविकल्प -" इत्यादि व्याख्याति - गुरुपदेशस्त्वित्यादि । यथा-बलमिति यथागुरुप्रसादबलम् । यथावलं पूर्वं उत्तरो वा । तत्र उत्तमगुरोरा यथात्मबलं शिष्यग्रहण उपदेशे च सति तदनुसारेण वेदैर्ज्ञेयः । उत्तमगुरोर-लाभे यथात्मबलं स्वयमेव वेदैर्ज्ञेयः । तदेनदुक्तमनुव्याख्याते - "मति-श्रुतिध्यानबालविशेषं गुरुत्तमम् । वेत्ति तस्योक्तिमार्गेण कुर्वत स्याद्वि

तत्प्रसादबलानुसारेण हि सफलो लक्षित । समग्रानुग्रहबलानुसारेण गुरुरपि पूर्वप्राप्त उत्तरो धेति निर्णोयते । तत्रोत्तमगुरोरात्मशक्त्यनुसारेण शिष्यग्रहणं शक्यम् । अवरस्य तूत्तमानुज्ञा^१बलानुसारेणेति विशेषः । 'शिष्यस्यापि

दर्शनम्" (३३७२) इति, "स्वतोऽधिकाभावे स्वयमेव समभ्यसेत्" (३३७७) इति च । यथावलमिति यथानुज्ञाबलमिति चार्थः । उत्तमानुज्ञयाऽवरेणाऽपि क्वचित् गुरुरा कृत उपदेशे तदनुसारेण वेदेर्ज्ञेयः । 'समग्रानुग्रहाभावात् सत्यवाम स्वक गुरुम् । नृपभाद्यनुज्ञया चैव प्राप तस्माद्वि युज्यते' इति च भाष्ये । "असमग्रानुग्रहे तूत्तमस्य तदनुज्ञयाऽवर प्राप्य" इति तत्त्वदीपिका । उपलक्षणमिदं सदृशगुरोरपि । सदृशयो पूर्वपरयो पूर्वानुज्ञयैव पर प्राप्य । "समे विवल्प एव स्यात् पूर्वानुज्ञा च सर्वथा" (३३१८६) इति ह्यनुव्याख्याने ।

- यथावलमिति यथास्वयोग्यतावलमिति च व्याख्याति — शिष्यस्यापीत्यादि । एतेन — "यावदधिकारमवस्थितिगधिकारिकाणाम्" (३३३३) इति द्विसूत्र सप्तदश चाधिकरण व्याख्यात भवति । तथाहि भाष्ये — "ज्ञान चोपासन चैव मुक्तावानन्द एव च । यथाधिकार देवाना भवन्त्येवोत्तरोत्तरम्" इत्यध्यात्मवचनम् । "तारतम्य विमुक्तिमम्" इति पूर्वमप्येतत् कटाक्षितम् । एतेनैव "पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामाम्नानात्" (३३२५) इत्यादि द्विसूत्र त्रयोदश चाधिकरण भाषितप्रायम् । योग्यतावशादुपासनाभेद इति हि तत्राप्युच्यते ।

"एक आत्मन शरीरे भावात्" (३३५५) इत्यादि द्विसूत्र सप्तविंशमधिकरणमप्यत्र लेशत स्पृष्टम् । अशाशिनोरेकत्वादनादियोग्यतावशादेव फलमिति हि तत्राप्युच्यते । "नाना शब्दादिभेदात्" (३३६०) इत्येकत्रिंशः स्पृष्टमेव भाषित भवति । "शब्दोज्जुमा तथैवाक्षो योग्यताभेदतः सदा । ब्रह्मादीनामेकमर्थं बहुधा दर्शयन्ति हि" इति हि तदर्थः ।

यथावलमिति यथेच्छावलमिति व्याख्याने च "विवल्पो विशिष्टफलत्वात्" (३३६१) इति द्वाविंशम्, "काम्यास्तु यथावाम समुच्चीयेरन्

स्वयोग्यतायत्नानुसारेणैव स्वोत्साहस्तत्त्वज्ञानसंग्रहस्तत्फलं च स्युः । 'तस्मादाचार्यवर्षतः' स्तत्परिचर्यापूर्वकं सच्छास्त्रश्रवणादि कृत्वा तत्तदज्ञानसंशयादीन् व्युदस्य परोक्षत एव भगवान् प्रथमतो ज्ञेयः । अपिचैवं सर्ववेदार्थ-वित्त्वाद्यथायोग्यं सर्ववेदशब्दितैः सर्वाधिकारिभिर्मय्यात्मध्यान^३बलमपरोक्षतोऽपि^४ भगवान् विष्णुर्जातिः शक्यः स्यात्^२ । एतदेव ह्यपरोक्षज्ञानं मोक्षसाधनमिति निर्धारितम्^१ ॥ ० ॥

नवा पूर्वहत्वभावात्" (३३६२) इति अयस्त्रिंश चाधिकरणे व्याख्याते एव ।

- १ "तन्निर्धारण— " इत्यादि व्याख्याति—तस्मादित्यादि । "श्रुत्वा मत्वा तथा ज्ञात्वा तदज्ञानविपर्ययी । संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनम्" इति हि ब्रह्मतत्त्वं ।
- २ यथाबलमित्येतत् यथाभक्त्यादिसाधनसम्पन्नमिति च व्याख्येयम् । तां विना वैवलश्रवणादिनाऽपरोक्षानुदयात् । तदेतदाह— "अनुबन्धादिभ्यः" (३३५१) इति चतुर्विंशमधिकरणम् । अनुबन्धो भक्तिः । "भक्त्यैवैनं जानाति, भक्त्यैवैनं पश्यति, भक्त्यैव बन्धाद् विमुच्यते" इति हि श्रुतिः । "तद्भक्तितारतम्येन" इति पूर्वमप्येतत् वटाक्षितम् । एतेनैव "परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात् त्वनुबन्धः" (३३५४) इति पञ्चविंशत्पाधिकरणं समग्राह्येव । भक्तेः करणत्वं हि तत्रोच्यते ।
- ३ निर्धारितं "ज्ञानेनैव परं पदम्" इति पूर्वमेव । ज्ञानेन परं पदं यात्येव इति चान्वयः । तेन "अनियमं सर्वेषामविरोधाच्छब्दानुमानाभ्याम्" (३३३०) इति षाडश चाधिकरणं गतार्थम् ।

१ '—वर्षतः परिचर्या—" क

२ "—वेदान्तार्थ—" व

३ "—भिर्मय्याध्यान—" ग

४ "—तोऽपि विष्णु—" व

“यथावत् ज्ञेयः” इति सामान्यत उक्त ज्ञानविशेष विस्पष्ट चाऽह — “प्रज्ञान्तर-
पृथक्त्ववद् दृष्टिश्च तदुक्तम्” (३३५२) इत्यधिकरणम् । “विशेषस्तु
ज्ञाने स्यादुत्तरोत्तरम्” इति । मनुष्यादीनामूपासनाया यद्वदुत्तरोत्तर विशेष
उक्तस्तद्वदेव तेषामपरोक्षज्ञानेऽपि तज्जन्ये यथाक्रममुत्तरोत्तरमाधिक्य नाम
विशेष स्यात् । तुशब्दात् तत्कलेऽपि मोक्षे तद्वद् विशेष स्यात् । देशकाल-
विशेषाच्च तेषां ज्ञाने^१ विशेष इष्यते । देहाद् बहिरन्त सर्वत्र च ब्रह्माण्डे
सत्त्वावरणे च तद्बहिश्चेति देशतो विशेष । तज्जन्मनि तन्मन्वन्तरे तत्कल्पे च
तत्परे^२ तत्पूर्वपरे ततोऽपि पूर्वस्मिन्नित्यादिक कालतो विशेष । उभयतोऽप्युत्त-
रोत्तरमाधिक्येनैव तेषां ज्ञान जायत इत्यर्थः ॥ ० ॥

एवञ्च^३ तादृशमोक्षसिद्धये यथाशक्त्युपासन कार्यमिति पादाभिप्रायः ॥ ० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितस्य
श्रीब्रह्मसूत्रसंग्रहभाष्यस्य टीकाया
शैबिकमार्यदासकृतावानन्दमालाया
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

- १ ‘प्रज्ञान्तर-’ इत्यादि द्विसूत्र पञ्चविंशमधिकरणम् ।
- २ तथाहि भाष्ये — “अन्तर्दृष्टयो बहिर्दृष्टयोऽवतारदृष्टयः सर्वदृष्टय इति ।
देवा वाव सर्वदृष्टयस्तेषु चोत्तरोत्तरमाद्यब्रह्माण्डेऽप्येतेषु तु यदायोगम्” इति
वमठश्रुतिः । “दृष्टयैव ह्यवताराणां भुव्यन्ते केचिदञ्जसा । दर्शनेनाऽन्तरे-
णान्ये देवा सर्वत्र दर्शनात्” इत्यध्यात्मवचनम् । ‘अन्यथा विद्यया मुक्ति
मृताणामन्यथा नृणाम् । तत्रापि योग्यताभेदात् प्रतिभेदा अवान्तरा’
इति मानसहितायाम् । ‘समोऽपि भगवान् स्वविम्बदर्शन एवैनं मोक्षयति
इति च श्रुतिः ।

- १ ‘ज्ञानं विशिष्यते ग
- २ “-परे ततोऽपि पूर्वपरे ततोऽपि व
- ३ ‘एवञ्च तादृश-’ क ख ग

॥ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

४॥ उक्तोपास्तिसिद्धस्य भगवदपरोक्षज्ञानस्य स्वभावसामर्थ्यमस्मिन् पाद उच्यते ।

साधनान्तरविरोधेऽपि भोक्षपर्यवसायित्वं स्यादेवात्येति प्रत्याययितुम् — “पुरुषार्थोऽस्त. शब्दादिति वादरायणः” (३.४.१.) इत्यधिकरणम्^१ । “सर्वेऽपि पुरुषार्थाः स्युर्ज्ञानादेव न संशयः” इति । यदेतदुक्तोपास्तिसिद्धं निर्दोषं विष्णुविषयमपरोक्षज्ञानं तस्मादेव ज्ञानात् साधनान्तरमन्तरेणापि पुरुषार्था-
वच्छयारोऽपि स्युः । तद्विज्ञानमिति शेषः । तत्राप्यधि^२ कानामधिक्येनेति विशेषः प्रागेव तुशब्दात् सूचितः । स्वस्वजात्यनुसारेण प्रारब्धकर्मनति^३ क्रम्येत्यपि विशेषो ग्राह्यः । अपिशब्देन जैमिन्यादिमतेषु^४ विवक्षितविशेषसूत्रकः^५ । ज्ञानादेव भोक्षो^६ नान्यद्वारेण स्यात्, स्वर्गादयः कर्मद्वारेणेति हि^६ तद्विशेषः । तर्हि तत्पक्षे भोक्षोऽपि कर्मद्वारेणैव स्यादिति च संशयो मा भूदित्यभिप्रायेण “न संशयः” इत्युक्तम् ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

- १ “पुरुषार्थ —” इत्यादि नवसूत्र प्रथममधिकरणम् । “ज्ञानेर्नवाऽप्यते सर्वं वर्मणा त्वधिव” भवेत् । इति ग्राह्य महायोगी पुनर्धाना विनिर्णयम्” इति पुराणवचनम् ।

१ “तत्राप्यधिकाराधिक्येन विशेष” ग

२ “—वर्माति —” ख

३ “जैमिन्यादिषु विवक्षित —” ख

४ “अपिशब्देन जैमिन्यादिमतेषु विवक्षितविशेष सूचित ।” ग.

५ “भोक्षोऽन्यद्वारेण” ख

६ “—नेति तद्वि —” क ख ग

नचंतादृशे ज्ञाने सर्वजन्तयोऽधिधारिणः शङ्खपाः । सोम इव विपन्त एवेति विभागश्च यणात् । एव चेत्^१ विस्रज्यास्त इति चेत्, “सद्येदेदं ज्ञेयम्” इति पुरस्तादुक्तत्वादध्ययनयन्त एव ज्ञानाधिधारिण इति साधितं भवति । “यथायत्नम्” इति विशेषणान् तत्तारतम्यं च तत्रैवेत्युक्तम् । “नचानधिधारिणस्तज्ज्ञानं वर्यचित् गृह्णन्ति । सद्यं यार्जपि स्वभावरूपानभिभवात्” । अधिधारिभिरप्यत्यधिधार न

- 1 “अमार्चत्रिवी” (३४१०.) इत्यादि चतुर्गुण द्वितीयमधिधारणम् । तत्र प्रथमगुणार्थमाह — नचेति । “विभागं जनयन्” (३४११) इति मूर्त्तार्थं गोम इवेति । “नचकोटयो हि देवानां तेषां मध्ये जनस्य तु । गोमाधिरागो वेदोऽन्तो ब्रह्मणी हं जनाधिपे । यथा तर्ध्वामाद्दृष्टेया प्रजाग्न्यामु विद्यान् जन । ज्ञानाधिधारी मन्त्रोऽन्तो विष्णुपादं समथय” इति स्मृतिः । “अध्ययनमात्रवत्” (३४१२) इति तृतीयम् । तदेतन् पूर्वपाद एव भाषितमित्याह — एवमित्यादि । “नाविज्ञेयान्” (३४.१३.) इत्यपि व्याख्यातमेवेत्याह — यथायत्नमित्यादि ।
- 2 “गर्वं यार्जपि तु त एयोभयमिदं ज्ञानम्” (३४३४) इति गणगुणमेवमधिधारणं चतुर्थम् । तदेतन्निर्वृत्ति — ननेत्यादि ।
- 3 तत्रैव गूढम् — “अनभिभयं च दर्शयति” (३४३५) इति । “अन्नं चापि तु तद्दृष्टे” (३४३६) इति च । तदेतन् “अपि स्मर्यते” (३४.३७) “अमुरा आमुरेणैव स्वभावेन च वर्मणा । ज्ञानेन विपरीतेन तमो यान्ति विनिश्चयान् । देवा दैवस्वभावेन वर्मणा चाप्यमशयम् । मम्यग् ज्ञानेन परमा गतिं गच्छन्ति वीष्णवीम् । नानयोरन्यथाभावः कदाचिन् क्वापि विद्यते । मानुषा मिश्रमतयो विमिश्रगनयोऽपि च” इति । तदेतद् यथाबलमिति व्याख्यातमेव । यस्माद् यथाधिधारमेव ज्ञेयो विष्णुस्तस्मादनधिधारिभिरनं ज्ञेयं इति । नन्वधिधार मप्पाद्यते । ततश्च विष्णुजिज्ञास्यते । नेत्याह — यथाबलम् । स्वभावाख्यायां स्वरूपशब्देन रतिप्रमणीयत्वात्तानाधिधारिभिरमुरादिभिरयं मुञ्जेय इति । ननु यथाबलमिति

किञ्चिदप्याकाङ्क्षम्^१ । पतनप्रसङ्गात्^१ । तस्माद् योग्य एव सन्नयोग्येध्वनावि-
 प्लुयन् योग्यार्थं तद्योग्योपास्तिमुपदिशेत्^२ । तच्चास्य साक्षाद् चिम्बहप
 कृपपास्तिन् योग्यम् । चिम्बद्वारभूत एव च तदुपदेष्टु योग्य । प्रतिचिम्बभूत एव
 च श्रोतुम् । सामान्ययोग्यतायां च सामन्योपदेशादि सम्भवेत् । उक्तलक्षणहीना
 एव ह्ययोग्या । अत एव हि “मानुषंस्तु”, “ग्रहणा तु” इत्यादिना तत्तद्योग्यो-
 पास्तिमुक्त्वा तुशब्दाम्यामाद्यन्तयोरधिकारितावत्ता सूचयाम्बभूय ॥ ० ॥ २ ॥
 ॥ ० ॥ ४ ॥ ५ ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

हेतुमाह । प्रणिज्ञा तु ब्रुतोऽवगता नानधिकारिभिरसुरादिभिरयं मुञ्जेय
 इति । किं समुच्चीयते? उतस्मिन् स्ववर्षोत्तादानीयते? नोभयमपि ।
 चिन्तिहि? अप्याह्वयते । अध्याहारे मवोर्जिप सर्वस्यायौ भवेत् । न भवेत् ।
 उक्तं हि “सायकाशे न तद् भवेत्” इति । वा प्रतिपत्तिः? प्राप्ते हि पूर्वपक्षे
 गिद्धान्तं प्रसरति । स्फुरितपूर्वपक्षस्य हेतुकथने न नूतनं सिद्धान्तोर्जिप
 स्फुरत्येव । तत्र विमनधिगतम्? येषां पूर्वपक्ष एव न स्फुरति तेषां महता मुपेन
 गिद्धान्तकथनेर्जिप किं पक्षम्? नहि मृत्पिण्डबुद्धिभिः शास्त्रमधिक्रियते ।

१ एतेन अधिकारिभिरप्यधिपारानतिश्रमेणोपास्य इत्यभिदधत् “नचाऽपि
 कारिणमपि पततानुमानात् तदयोग्यात्” (३४४१) इत्यादि त्रिमूर्त
 पञ्चममप्यधिकरण व्याख्यातं भवति ।

२ एतेन “अनाविप्लुयन्प्रवृत्त्यान्” (३४४६) इत्यष्टममधिकरणं गृही-
 तार्थम् । न केवलं ज्ञानं यथाबलम्, किन्तु ज्ञापनं च यथाबलम् । श्रोतु-
 योऽप्यातां यावती तावदोपादेष्टव्यम् । अयोग्याता तु नोपादेष्टव्यमयं । तथा-
 चाप्येतन् व्यावधिकरणं — “नचाऽपिप्रायेण कथनादसोपतोर्जिप योग्या ज्ञानिनो
 भवन्तीत्यास्थानचत्वरदिषु स्थित्वैव प्ररथनीयम् । नह्येव त्वरमाणे
 मिद्धिर्भवति । अयोग्यानामपि श्रवणप्रसङ्गात् । तस्माद् विचार्य योग्याना-
 मेवात्तरस्यैव वदित्वा गिद्धिर्भवति” इति । ‘त्यक्त्वा त्वरा श्रद्धाविद्या
 वदेत् जनानं योग्याय सदैव विद्वान्’ इति च श्रुतिः ।

“स्तुतयेऽनुमतिर्वा” (३.४.१४) इत्यादीनि कामचारश्रुतिसूत्राणि व्याख्याति—
 “न लिप्यते ज्ञानवांश्च सर्वदोषैरपि क्वचित्” इति । अपिच प्रारब्धकर्म-
 वशात्^१ क्रियमाणः कामक्रोधादिभिर्ज्ञानदोषैः कर्मदोषैश्चाज्ञानिवदपरोक्षज्ञानी
 न लिप्यते च । यल्लेपे तत्सामर्थ्याद् यथोक्तकालेऽपि मोक्षाभावः प्रसज्येत ।
 कामचारवादभक्षादिसर्वदोषाणामपि ज्ञानफलप्रतिषेधशक्तिर्न स्यादित्यर्थः^२ ॥०॥

एव सति गुणदोषाणामाचरणे वजंने वा न कश्चिद् विशेषस्तत्स्येत्यत आह—
 “शमदमाद्युपेत. स्यात् तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्”
 (३.४.२७), “शब्दश्चातोऽकामकारे” (३.४.३१.) इत्यादीनि^३ सूत्राणि
 व्याख्याति—“गुणदोषैः सुखस्यापि वृद्धिहासौ विमुक्तिगौ” इति ।
 यद्यपि ज्ञानादेव^४ मोक्षसिद्धिर्नियता तथाऽपीत्यपिशब्दार्थः । ज्ञानिनः “श्रुति-
 विहितैः शमादिगुणैर्वर्णाश्रमधर्मसंहितैर्यथाज्ञपत्यनुष्ठितैर्जनैरकफले मोक्षे सुखस्य
 वृद्धिः स्यात् । श्रुतिनिषिद्धैर्ब्रह्महत्यादिदोषैर्यथाकाम^५माचरितैस्तस्य हासश्च

- १ “स्तुतये —” इत्यादि तृतीयमधिकरणम् । विंशतिरत्र सूत्राणि (१४—३३) ।
- २ “कामचारा कामभक्षा कामवादा कामेनैवेम देहमुत्सृज्याथ परात्पर-
 मीयु” इति श्रुति । “कामकारेण चैके” (३.३.१५) इति सूत्रम् ।
 “कामचार कामिनचरणम् । तत् कामचारभक्षवादेषु त्रिष्वपि समम्”
 इति तत्त्वदीपिका ।
- ३ इत्यादीनि यानि सूत्राण्याह तानि व्याख्याति ।
- ४ “एतमात्मानमभिपश्य शान्तौ भवेत्” इति, “पश्यन्नपीममात्मानं कुर्यात्
 कर्माविचारयन् । यदात्मन मुनिमतमानन्दोत्कर्षमाप्नुयात्” इति च
 श्रुतिविहितं ।

- १ “—कर्मादिवशात्” ग
- २ “—श्चातोऽकामकारे” क ख ग.
- ३ “ज्ञानेनैव” क
- ४ “बालमात्र —” क

स्यात्^१ । वृद्धिहासो तु यथात्म्यस्यापि ज्ञानफलस्य पुनर्महत्त्वाल्पत्वापत्तो
एव । तस्माद् ब्रह्मदर्शिनोऽपि गुणानुष्ठान दोषवर्जनं चावश्यं कार्यम् ।

अत्रायं च विशेषो भवेत्तु^२ — बहुज्ञस्य हि देवगणस्य गुणाचरणप्राप्त्यै
दृश्यते । अतो वृद्धिरेव^३ तस्य प्रायेणानुमेया । अल्पज्ञस्य तु नरवरस्य विषय-
प्राप्त्यै^४ विषयः । विरिञ्चस्य तु परिपूर्तिरेव सुखस्य प्रमाणसिद्धा । विहिता-
खिलगुणानुष्ठानात् । नैवच हानिः काचिदपि^५ भवेत् । निषिद्धाखिलदोष-
वर्जनात् । नोचस्य तूच्चापराधतो विशेषेण च हानिर्भवेत्^६ । अतो दूरादेव
परिहरणीयः स्वोच्चापराधः । परिचरणीयश्चाऽकार्यः । सतात्पर्यं यथाशक्ति
प्रसक्त्यै विहितमेव सर्वयाऽप्यनुसरणीयम् । अनाचरणीयमेव च निषिद्ध
मनसाऽपि । 'अनापदि विशेषतोऽपि । किमर्थम्? बलुप्तस्यापि ज्ञानफलस्य
पुनः पूर्णत्वाय पुनरल्पत्वाय चेति ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

१ तथाहि श्रूयते — 'एतावतोऽधिकं नाम्नि प्राप्तिरित्यन्ततः स्थिता । या
स्थितिस्तां गमाप्नोति यथाशक्ति प्रयत्नतः । विपरीतप्रवृत्तेस्तु तस्या
ह्रासोऽधिकं भवेत्' इति । 'आनन्दो ह्यसतोऽव्याप्यं कृत्वा च वर्द्धते'
इति च पुराणम् ।

२ तदेतत् सर्वं भगवताऽनुभाषितम् — "विकर्मलेपो नैवास्ति सम्यग्दृष्टिमता
परचित् । गुणहानिश्च नैवास्ति ब्रह्मणस्त्वविकर्मन्तः । दवानामपि न
प्रायः बलुप्तस्य तु कथञ्चन । प्राप्तह्रासो भवेत् क्वापि महता तु विकर्मणा ।
तथाऽपि तन् बलुप्तमेव तस्माद् नियमोज्ज्वलि । चन्द्रगुणोदयोश्चैव स्वोच्च-
वारपरिग्रहात् । प्राप्तहानिरभून्नैव बलुप्तहानिः कथञ्चन । ह्रासोऽपि
मानुषादीनामानन्दस्य विकर्मणा । भवेन्मुक्ती विशेषेण स्वोच्चापराध-
पराधतः' (अनु० ३४५-७) इत्यादि ।

३ "सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्" (३४१८) इति सूत्रं मनसि
निरायाद् — अनापदि विशेषतोऽपि ।

१ "— रेवास्य" च

२ "कदाचिदपि" ग

३ "हानिर्भवेति ।" ग

“स्वामिनः फलश्रुतेरित्याद्येयः” (३.४.४४) इत्याद्यधि^१करणार्थं यदग्रध्या-
यार्थमपि निगमयति - “नृणां सुराणां भुक्तौ तु सुखं क्लृप्तं यथाक्रमम्”
इति । नरादीनां सुरान्तानां ययोक्ताल्पबहुगुणोपसहारिणामप्रारब्धप्रतिबन्ध-
जन्मनि^२ ब्रह्मदशां तादृग्जन्मात्यय एव मुक्तिभाजा च सता तत्र^३ भुवतो यथा-
जातिक्रमं सुखं क्लृप्तम्, एवामिदमेवामियदिति । तुशब्दप्ररायराणामसुराणां
शान्धे समसि यथाक्रमं सुखं क्लृप्तम् । पारिशोष्यान्मध्यमाना नित्यससारे
यथाक्रमं तदुभयमपि^३ मिश्रं क्लृप्तम्, ईशनेति शेषं सर्वत्रापि ग्राह्यं । नच
तत्क्लृप्तं क्वचित् कस्याप्यन्यथा भवति ।

१ “स्वामिनः -” इत्यादि त्रिसूत्र (४४-४६) षष्ठमधिकरणम् । आदि-
पदेन “वृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसहार” (३.४.४७) इत्यादि त्रिसूत्र
सप्तमम्, “ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्” (३.४.५०) इति नवमम्,
“एव मुक्तिपत्तानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृते” (३.४.५१) इति
दशमं चाधिकरणं सगृह्णाति । अष्टमं पुरैव व्याख्यातम् ।

२ तुशब्दसूचितौ विशेषाबुध्येते - अप्रारब्धप्रतिबन्धजन्मनि ब्रह्मदशामिति
तादृग्जन्मात्यय एव मुक्तिभाजामिति च । एतेन “ऐहिकम् -” इति
नवमम्, “एवम् -” इति दशमं चाधिकरणं गृहीतम् । - ‘सुराणां तु’
इत्यन्वयेन सर्वाश्रमित्वरूपं विशेषं च तुशब्दं सुराणां वक्ति । तेन “वृत्स्न-
भावात्तु गृहिणोपसहार” इत्यादि सप्तमं चाधिकरणं गृहीतं भवति ।
‘देवा एव ब्रह्मचारिणः’ इत्याद्युक्त्वा “सर्ववर्णाः सर्वाश्रमाः सर्वं ह्येते
कर्म कुर्वन्ति” इति ह्याह ।

१ “इत्यधिकर -” ग

२ “तत्र यथाजन्मादिक्रमम्” ख

३ “- मपि क्लृप्तं मिश्रम्” क “- मपि नित्यं क्लृप्तम्” ग

‘केषा तर्हि कियत्सुखं वृत्तमिति चेत्, उच्यते । प्रथमं “स्वातन्त्र्यादि-”
गुणेष्ववरणा नराणां न्यूनम् । उत्तमानां सुराणामधिकम् । तुशब्दादत्युत्तमस्य
ग्रहणोऽप्यन्ताधिकम्^२ । तच्चानन्दश्रुत्युदितप्रकारेण शताधिकं शताधिकं
भयति । नहि भूत्यानां स्वामिनां च सता सममेव फलं भवितुमर्हति^३ । तस्मादपि
नराणां भूत्यवदस्य घेतनफलम् । सुराणां क्षेत्रप्रामविषयस्वामिवत् श्रमाधिक-
मायफलम् । ग्रहणं सार्वभौमवत् करफलम् । अथ “सन्नमागेष्वृत्तिजामिवाल्प-
फलमवराणाम् । यजमानानामिव महन्मध्यमानाम् । तद्गुरुणामिव महत्तम-
मुत्तमानामिति वा । “शिष्याणां नृणां यथाश्रुतं स्वात्मवृद्धिगोचरं सुखं फलम्,

-
- १ इदानीं पष्ठाधिवरणप्रमेयं विवृण्वन् यथाक्रममित्युदितं श्रमविशेषमाह —
‘केषा तर्हित्यादि ।
 - २ तथाह्यनुव्याख्यानम् — “स्वातन्त्र्यतारतम्येन फलं हि फलिना भवेत्”
(३४२३६) इति ।
 - ३ तदेतदुक्तम् “स्वामिनः फलश्रुतियात्रेय” इति । “स्वामी हि फलमश्नुते
नास्वामी कर्म भुवर्ण” इति च श्रुतिः । “नह्यत्र प्रजागतं कर्म ज्ञानं च
प्रतिपिध्यते । प्रत्यदाविरोधात् । “वर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” इत्यादिदेव ।
किन्तु पराधीनं प्रतनुं चाभिप्रेयते । “स्वामी हि फलमश्नुते” इति च मह-
त्त्वापक्षया । अत्रवानितिवत् । “नास्वामी कर्म भुवर्ण” इति च न प्रमाण-
मिदं प्रवृत्तिफलप्रतिषेधः । भूत्येष्वपि घेतनादिफलोपलब्धेः” इति तत्त्व-
दीपिका ।
 - ४ एतेन “आर्त्विज्यमित्यौदुलोमिस्तस्मै हि परित्रियते” (३४४५)
इति सूत्रं विवृतम् ।
 - ५ तथाच सूत्रम् — “सहकार्यन्तरविधिं पक्षेण तृतीयं तदतो विध्यादिवत्”
(३४४६) इति ।
-

१ “प्रयत्नस्यातन्त्र्यादि —” व ख

२ “— श्रममित्यानन्दश्रुत्यु —” क

तद्गुरुपूर्वकाणां नृजातानां ततोऽष्टद्व्यष्टादिगुणम्, तन्निघन्तुणां देवानां सहस्र-
लक्षादिगुणम्, तेषामपि निघन्तुब्रह्मणो महौघगुणमित्येषा^१ हि तत्क्लृप्ति-
गुरुवृत्तोक्ता^१ । तुल्यबोऽन्यधारणार्थं च । तस्माद् यथोक्तसाधनं यथाशक्त्यनु-
ष्ठेयमित्यध्यायार्थो निर्णयते ॥ ० ॥ ६ ॥ ७ ॥ ० ॥ ६ ॥ १० ॥ ० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितस्य
श्रीब्रह्मसूत्रसंग्रहभाष्यस्य टीकायां
त्रैविक्रमार्थदामकृतावानन्दमालायां
तृतीयोऽध्यायः

-
- १ तथाहि गुरुवृत्ते श्रूयते — “मुक्तावष्टगुणं शिष्याद् गुरुरापनोति शोभनम् ।
तद्गुरुद्विगुणं तस्मात् सार्धं ताम्रवत् ततोऽपरे । देवा सहस्रगुणितं क्रमात्
तस्माद् यथोत्तरम् । ब्रह्मा महौघगुणितमेव फलविनिर्णयः ” इति । सहस्र-
महौघशब्दौ यथाक्रमं परिभाषाधिक्यार्थौ ।
-

॥ चतुर्थाध्यायः ॥

८३। उक्तः साधनभेदः प्रायेण ।^१ फलमाहास्मिन्नध्याये । प्रथमपादेऽनिष्टकर्म-
शायक्यम्^२ । नित्यशोऽन्यन्त^३ कार्यमवश्यं भाव्यं च यत् तत् साधनं प्रथमतो
निगद्यते^४ ।

२“भावृत्तिरतद्वृत्तुपदेशात्” (४.१.१.), “आत्मेति तूपगच्छन्ति प्राहृषन्ति च”
४.१.३.), “ब्रह्मदृष्टिरत्कर्षात्” (४.१.४.) इत्यादीनि व्याख्याति — “विष्णु-
ग्रहं तथाऽऽदात्येवं नित्यमुपासनम् । कार्यमापद्यपि ग्रहं तेन यात्य-
परोक्षताम्” इति । विष्णुः ब्रह्म परिपूर्णः, आदाता सर्वस्य स्वामीत्येवं

१ “तस्य फलसन्निवृष्टत्वादत्रोक्तिः । फलायस्यानुप्रवेशित्वान्च” इति तत्त्व-
दीपिका ।

२ “भावृत्ति —” इत्यादि द्वे सूत्रे प्रथममधिकरणम् । “आत्मेति —” इत्यादि
शतुस्मूत्र द्वितीयमधिकरणम् । “ब्रह्मदृष्टि —” इति द्वितीयाधिकरण एव
तृतीयं सूत्रम् । भाष्ये मुख्यो व्याख्यानात् वृथग् ग्रहणम् । अत एव इत्यादी-
नीत्याह । नाधिनरणानीति । मूले “विष्णुर्ब्रह्म” इति विष्णुपदग्रहणेन
“आत्मा विष्णुरिति ध्यानं विशेषणविशेष्यतः” इति शास्त्रवचनम्, “ब्रह्म-
दृष्ट्या गदोपाय्यो विष्णुः सर्वैरपि ध्रुवम्” इति ब्रह्मनर्पवचनं च स्मरन्ति ।

१ “ — भेदः प्रायेण । प्रायेण फल — ” क घ

२ “ — पादेऽनिष्टशायक्यम् ” — क.

३ “नित्यशोऽन्यन्तमवश्यम्” य

४ “स्येव निच — ” य

नित्यमुपासन कार्यं भुमुक्षुभि । अयं चात्र विशेष — यथा विष्णुर्ब्रह्माऽदाते-
त्युपास्य तथा आदाता च ब्रह्म विष्णुरित्युपास्यमित्येतज्ज्ञापनार्थं^१ तथाशब्दः ।
^२एवशब्दस्त्वन्यथोपास्तिनिराकरणार्थः^१ ।

अयमिह मयितार्थ — विष्णुर्मे परिपूर्णं स्वामी, स्वामी मे परिपूर्णो विष्णु-
इत्यन्योन्यविशेषणविशेष्यतयोभयप्रकारेणाप्युपासन कार्यम्, नत्वन्यथेति । ननु
अहं ब्रह्मास्मि, ब्रह्माहमस्मि इत्येवोभयप्रकारेणोपास्यमिति^३ च मा शङ्कि ।
तादृगुपास्तेरन्यथाविपयत्वात् । नहि जीवस्य ब्रह्मत्वं प्रमाणसिद्धम् । पृथक्त्वस्यै-
वोपवेशात् ।

सिद्धं हि^२ तत्त्वमस्यादिवाक्ये* तदेक्यमिति चेत्, मैवम् । तस्यातत्त्वमस्यादि-
त्वात् । तथाऽपि “अहं ब्रह्मास्मि” (बृह ३.५.४) इति वाक्ये कथमिति

- १ अहं ब्रह्मेति दृष्टिर्ब्रह्मादृष्टिरित्येकेषा मतं मनसि निधायैवमदितम् । तदेव
विश्रियते — अयमिहेत्यादि । ऋश्चिदन्वोऽपि विष्णुरिव स्वामी स्यात्
विष्णुरपि स्यादिति मा भूदिति विशेषणविशेष्यतयोपासन कार्यम् ।
नत्वन्यथा । न केवल विशेषणतया विशेष्यतया वा । नापि विशेषण-
प्रहाणेनाहन्तया वेति ।
- २ तत्त्वमस्यादिपदघटिते वाक्य इत्यर्थः । एवमुत्तरवाक्येऽपि तस्य अतत्त्व-
मस्यादिनञ्गर्भपदघटितत्वाद्भेद एव तन्मानं भवतीत्यादिरर्थः ।
- ३ तयाह्यव्याकृतब्राह्मणे वचनम् — “ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मान-
मेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात् तत् सर्वमभवत्” इति । पूर्णमभवदित्यर्थः ।
नहन्नाभेदस्य वार्ताऽपि श्रूयते ।

- १ “— नायं तथा —” क
- २ “एवशब्द —” घ
- ३ “— मिति मा” क
- ४ “— वाक्येषु” क

चेत्, तत्र हि स्वात्मानमेव तद् ब्रह्म 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यवेत्; नतु जीवम् । नापि जीवस्तदस्मीत्यवेत् । उपरूपादिविरोधात् ।

नच "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" (आय० ३.२ ६.) इत्युक्तिविरोधः । ब्राह्मण-पूजकोऽपि ब्राह्मणो भवेदितिवत् तद्भावात् विना तदन्तर्भावस्यैव विवक्षित-त्वात् । "नहि ब्राह्मणपूजकः स एव ब्राह्मणो भवति" इति हि तत्त्वनिर्णये भगव-संयोक्तम् । अपरथा^१ "तदेव ब्रह्म परमम् —" (महाना० २.) इत्यवधारण-विरोधाच्च । तस्मान्नाह तद् ब्रह्मेत्युपास्यम् ।

^२अपिच, यदेतदादेयं चराचरं विष्णोः प्रतीकमेव सत् तच्च ब्रह्मेति नोपास्यम् । तस्याप्यतद्भावात् । तस्मादस्मदुक्तप्रकारेणैव तदुपासनं कार्यम् । तच्च आ

- १ "तदेवर्तं तदु सत्यमाहूस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्" इति नारायणोपनिषद्-ग्रहणेनैतदप्याह — यदुपरिष्ठात् तस्यामेवोपनिषदि "योऽहमस्मि ब्रह्माह-मस्मि । अहमस्मि ब्रह्माहमस्मि" इत्यादि तदपि व्याख्यातमनयैव दिशेति । यदेतदहेयत्वादिनाऽहमादिपदवाच्यं ब्रह्म तदहमस्मि ममाप्यन्तर्यामकमिति । "सर्वान्तर्यामको विष्णु सर्वनाम्नाऽभिधीयते । एषोऽहं त्वमसौ चेति नतु सत्यं स्वरूपतः" इति वचनात् । "तत्तन्नाम्नोच्यते विष्णु सर्वं शास्तृत्वतो हरिः" इति च । "विष्णुरादाता" इति पदे आददान् आचार्यं एतमर्थमेवो-द्दिशति । आत्मशब्दस्य स्वरूपवचितयाऽभेदभ्रमसावकाशत्वेऽपि आदातु-पदेनाऽदेयभेदस्य स्फुटमवगमात् ।

- २ अत एवाऽदेयात् प्रतीकादादातुर्भेदोऽप्युदितः स्यादिति "न प्रतीके नहि सः" (४१४) इति द्वितीयाधिकरणे द्वितीयं सूत्रमपि भाषितं भवतीत्याह — अपिचेत्यादिना ।

१ "तदन्तरभाव —" घ

२ "अन्यथा" क

दर्शनादा 'मोक्षाच्चैव विधीयत इति नित्यमित्युक्तम् । नर्धतत् कदा-^१
चिदप्युपरन्तव्यम् । किन्तु? अत्यन्तायामापद्यपि यथानवत्यनुष्ठेयमेव । ^२अपि-
शब्दाद् देवेस्तु स्वोत्पत्त्यादिस्थानं भगवदङ्गं च तादृगित्युपास्य ^३मिति सिद्धयति ।
स विष्णुः यथा यस्मात् स्वाङ्गान्ममाज्जाता सृष्टा तस्मिन्नेव स्वाङ्गे ममाज्जाता
स्थापयिता संहर्ता चेत्युपास्यमिति योजनयैव ^३ वा तत्सिद्धिः । तच्चाजदित्यादीनां
सृष्ट्यादिस्थानं भगवदङ्गं चक्षुरादीति श्रुतम् ।

^३ध्यानोपासनमासीनैः कार्यमिति विशेषः सर्वेषामपि समः । तेनेत्यं कृतेनोपास-
नेन ब्रह्मशब्दितो विष्णुस्तेवामपरोक्षता याति । यत्तदुत्तरोत्तरं सविशेषमुक्तम्-
परोक्षज्ञानं तदनेन जायत इत्यर्थः ॥ ० ॥ १-४ ॥ ० ॥

१ आमोक्षादिति वदता नित्यमिति भाष्यपदेनैव "आ प्रयाणात् तनापि
हि दृष्टम्" (४११२) इति चतुर्थमप्यधिकरणं व्याख्यातमिति सूचि-
तम् । "यावन्नारायणं प्रति प्रयाणात्मको मोक्षस्तावदुपासनादि कार्यम्"
इति हि तत्त्वदीपिका ।

२ "आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तौ" (४१६) इति चतुर्थमपि सूत्रं
भाष्येण सङ्गमयति—अपिशब्दादिति । अपिशब्दस्येतिशिरसि योजनेन
लब्धोऽयमर्थः—इत्यप्युपासनं कार्यमिति । शक्यमन्यथाऽपि व्याख्यातुं
विनैव पदव्युत्तिमपिपदस्येत्याह—स विष्णुरित्यादि । तथेति श्रवणाद्
यथेति लभ्यते । यथेत्यानुत्प्येऽनतिक्रमे च वर्तते । यः सममनुसृत्य सृष्टिं
"वक्षोः सूर्यो अजायत" इत्यादि तस्मिन्नेवाङ्गे तस्य तय इत्यादि ।

३ भाष्ये उपासनमिति सर्वेषामुपपन्नमासनम्, तेन तृतीयमप्यधिकरणं
व्याख्यातमित्याह—ध्यानेत्यादि । "आसीन सम्भवात्" (४.१.७)
इत्यादि चतुः सूत्रं चैतदधिकरणम् । "स्मरणोपासनं चैव ध्यानात्मकमिति
द्विधा । स्मरणं सर्वदा योग्यं ध्यानोपासनमासने" इति च भाष्ये स्मृतिः ।

१ "कदाचिदुप—" क

२ "—पास्य सिद्धयति" क.

३ "—यैव तावत्सिद्धिः" क.

एवं साधनशेषो^१ निःशेषोऽप्युक्तः । अयेदानो तज्ज्ञान उदितमात्रे भवत् फल-
मुच्यते । "तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशो तद्वचपदेशात्" (४.१.१३.),
"अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वं तदवधे." (४.१.१५.), "अतोऽन्यदपीत्येकैषा-
मुभयो" (४.१.१७) इत्यादीनि व्याख्याति— "प्रारब्धकर्मणोऽन्यस्य
ज्ञानेन स्यात्^२ परिक्षयः । अनिष्टस्योभयस्यापि सर्वस्य" इति ।
उभतोपासनेन^३ ब्रह्मदृशा यदेतत् प्रारब्धफलमथ पुण्य वा कर्म तस्मादन्यस्य
कर्मणः पुण्यपापोभयस्याप्यनिष्टस्य ब्रह्मदृष्टपेवं नाशः स्यात् । तथाऽप्यनादि-
बालकृतस्यात्यन्तानन्तकर्मणः सर्वनाशो न प्राप्यत इत्याशङ्क्यापरिहारार्थं^४
"सर्वस्य" इत्युक्तिः । ^५ज्ञानोत्तरकालीनस्य सद्बुभयस्यानिष्टस्याश्लेषोऽपि
स्यावित्यपिशब्दार्थः ।

^३ अथवा, यत्तद्विष्टापूर्तव्यतिरिक्तत्वादप्रियत्वाच्चा निष्टशब्दितमथ ज्ञानादुत्तर

१ "तदधिगमे—" इत्येव पञ्चममधिकरणम् । "अनारब्धकार्ये—" इति
सप्तमम् । "अतोऽन्यदपि—" इति नवमम् । प्रारब्धकर्मणोऽन्यस्येति
सप्तमाधिकरणार्थः । ज्ञानेन स्यात् परिक्षय इति पञ्चमार्थः । उभयस्यापीति
नवमार्थः । अनिष्टस्येति विशेषणादिदमुच्यते—यदनिहोनादिकमिष्ट
मोक्षे ज्ञानकार्यान्न्दानुभवविशेषायेति न तस्याश्लेषविनाशाविति ।
"ज्ञानादेवापवर्गस्तथाऽपि यथायथा कर्म कुरुते तथातथाऽधिको भवति"
इति ह्युक्तम् । तथाचाष्टममप्यधिकरणं सङ्गृहीतम् ।

२ परिक्षयोऽपि स्यात् । अपिनाऽस्तोपोऽपि स्यादित्याह—ज्ञानेत्यादि ।

३ परिक्षयपदेनैवोभयसंग्रहसम्भवे किमपिनाऽऽवृत्तेन? तर्हि तथैवार्थः स्यादि-
त्याह—अथवेति ।

१ "साधनविशेषो—" क ख ग

२ "ज्ञानादेव" क, "ज्ञानेनैव" ग

३ "—नेन यदेतद् ब्रह्मदृशा प्रार—" ग

४ "—शङ्क्यानिवृत्त्यर्थम्" क

५ "—कालीनस्यानिष्ट—" ख

पूर्वं च तदधस्योभयस्यापि^१ ज्ञानेनैव परिक्षयः स्यात् । परिक्षयो नामोत्तराधस्य परितोऽपगमात् कर्तुर्यसङ्गः । पूर्वस्य भस्मोभाव इत्युभययाऽपि स्यात् । अथोत्तरस्य परितोऽभावः पूर्वस्य क्षयश्चेत्युभयसमुच्चयो वा परिक्षयः ।^२ पश्चादनिच्छाविषयत्वादनष्टशब्दितस्य पूर्वोत्तरपुण्यस्योभयस्यापि कर्तुरपगम एव परिक्षयः । किञ्च, उत्तराधविवक्षाया परिव्यादियु द्विपत्सु स्वस्मादपगम. परिक्षयो नाम । पुण्यविवक्षाया परिवारेषु सुहृत्स्विति विशेषः ।

किमेतत्पूर्वमुत्तर वा पुण्यमनिष्टम्? न तावत् पूर्वम् । “सर्वपेक्षा —” (३.४. २६) इति विधे । नाप्युत्तरम् । अग्निहोत्रादिसूत्रविरोधात् । तस्मावभीष्टमेव पुण्य सर्वमपीति चेत्, सत्यमकाम्यम् । काम्यमपि किञ्चित् पुनरार्जने भोजने वा सावसर चेत् तद्विच्छायामिष्टम् । नो चेत् तवनिष्टम् । स्वार्जित-महासुख^३प्रतिबन्धकत्वात् । नहि स्वात्मबुद्धिगोचरसुखे सुसाधिते सत्यपि पुनरार्जनेच्छा जायते । नैरवकाश्यात् । नापि न्यूनभोगेच्छा, पूर्ण^४सौलभ्यात् । अतोऽनिष्टत्वात् क्षीयत एव तादृशं पुण्यमपि पापवत् । तस्मादेतद्विवक्षयैव

-
- १ क्षिधातुनिवासे गतौ च वर्तते । तत् क्षयो नामापगम । स च द्विविधः । परिव्यादिव्यपगम, परिवारेषु चेति । तथाच श्रुति — “सुहृद माधुङ्ग्याम्, द्विपन्त पापकृत्याम्” इति । तदुभयसंग्रहायोपसर्गयोजनमित्याह — पश्चादित्यादि । तथाच परिक्षयपदेन च अतोऽन्यदित्यादिनवममधिकरण व्याख्यातम् । अत्र “उभयस्यापि” इत्यपि शब्देन अनिष्टस्यापक्षय इव पुण्यस्य वृद्धिरपि भवतीति गम्यते ज्ञानेनैव । तेन “यदेव विद्ययेति हि” (४.१.१८) इति दशम चाधिकरण सगृहीतम् । तथाच श्रुति — “यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तर भवति” इति ।
-

१ “तदधस्य पूर्वस्यापि” क

२ “कर्तुरसङ्ग एव” ग

३ “~महत्सुख — स

४ “पूर्णास्य मौल —” क

“उभयस्यापि” इत्युक्तम् । ^१अपिशब्दाद् ब्रह्मद्विषां पुण्यत्मापि तद्वत् परिरक्षयः
स्यात् ॥ ॥ ० ॥ ५-१० ॥ ० ॥

प्रारब्धकर्मक्षयः कथमित्यत आह — ^२“भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽयं सम्पत्स्यते”
(४.१.१६.) इति ^१ सूत्रम् । “अन्यस्य भोगतः” इति । ज्ञानस्वभावादेव
परिरक्षयिण उक्तादन्यस्य प्रारब्धकर्मणः पुण्यादेरनिष्टत्वेऽपि भोगादेव परिरक्षयः
स्यात् । अनारब्धेष्वंशुभसंज्ञावे पुनरारभ्य भुक्त्वेवास्यापि क्षपणम् । नो चेत्
प्रारब्धस्य भोगत इत्येव वक्तव्यत्वात्, तत्क्षपणस्य गत्यन्तरानुवर्तेश्च । अत्र
परिरक्षयः क्षोषणमत्योकार इत्युपमर्दोऽप्युक्त एव स्यात् ^३ । भोगोपमर्दाभ्यां
तत्क्षपणमित्यर्थः । उपमर्दे भोगसाधनमपादेः, नो चेत् कृत्स्नभोग इत्येव
विशेषः । सर्वथा तत् क्षपयित्वा हि ब्रह्म सम्पत्स्यते ^२ ।

एवं सर्वत्र संक्षयवचनात् पादार्थनिगमनं च कृतं भवति ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥ ० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितस्य
श्रीब्रह्मसूत्रसंग्रहभाष्यस्य टीकाया
त्रैविनमार्गदासकृतावानन्दमालाया
चतुर्थाध्यायस्य प्रथम पाद

-
- १ अयचार्थान्तरमप्याह — अपिशब्दादित्यादि । एतेन “इतरस्याप्येवमसदलेपः
पाते तु” (४.१.१४.) इति षष्ठमप्यधिकरणं समूह्यति ।
 - २ “भोगेन — ” इत्यन्तिममेवादशमधिकरणम् ।
 - ३ एतेन “उपमर्दं च” (३.४.१६.) इति तृतीयस्य चतुर्थे तृतीयाधिकरणस्य
तृतीय सूत्रं च कटाक्षयति । “आत्मानमभिपश्योपमृद्य पुण्यं च पापं च
काममाचरन्तो ब्रह्मानुब्रजन्ति” इति च तुरश्रतिर्भाष्ये ।

१ “इति । “अन्यस्य — ” क

२ “सम्पद्यते” क. ख ग

॥ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

४५॥ ययोक्तानिष्टकर्मक्षयिणा ज्ञानिनां देहभोक्तोऽस्मिन् पाद उच्यते ।

“वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दान्च” (४.२.१.), “अत एव च सर्वाण्यनु” (४.२.२.), “तन्मनः प्राण उत्तरात्” (४.२.३.) इत्यादीन्युत्तरोत्तरप्रवेशसूत्राणि व्याख्याति — “उत्तरेषूत्तरेष्वेव यावद् वायुं^१ विमुक्तिगाः । प्रविश्य भुञ्जते भोगांस्तदन्तर्यहिरेव वा” इति । जीवन्मुक्ति प्रागेव गतवन्तो देवा विशिष्टामपि मुक्तिं गच्छन्तः परान्तकाल उत्तरेषूत्तरेषु स्वस्वविम्बभूतेष्वेव^२ देवेषु प्रविश्य स्व स्व लिङ्गदेहं तत्र क्षपयित्वा चिदानन्वात्मकदेहेन तास्तानभीष्टभोगान् भुञ्जते । यावद् वायुं प्रविशन्ति तावदन्तश्चायं प्रवेशः । नातीर्ष्यिकः । नहि ततोऽप्यिकोऽधिकारी कोऽप्यस्ति^३ । इयदेवत्यामननात् । तस्मात् तत्तद्द्वारेण^३ तमेव प्रविश्य भुञ्जते । नच तत्प्रवेश विना तदन्येषां भोगः सम्भवति । लिङ्गभङ्गसापेक्षत्वात् । अतस्तदनन्तरमेव भोग इति नियमः ।

- १ “वाङ्मनसि —” इति प्रथममधिकरणम् । “अत एव —” इति द्वितीयम् । “तन्मनः —” इत्येक तृतीयम् । आदिपदेन “भूतेषु तच्चभुते” (४.२.५) इति पञ्चमम्, “नैकस्मिन् दर्शयतो हि” (४.२.६) इति षष्ठम्, “तानि परे तयाद्वाह” (४.२.१५) इति नवमं चाधिकरणं सगृह्णाति ।
- २ “विम्बे लयो मयित्यतश्च भुक्ती चिदात्मना तद्वशता च सर्वदा” इति चानुव्याख्यानम् । “भूतेषु देवा विलीयन्ते” इति च श्रुतिः । “पृथिव्या-मूभयो विलीयन्ते वरुणोऽश्विनावगनावग्नयो वायाविन्द्र सोम आदित्यो

१ “यावद्वायुं” क ख

२ “कोऽप्यप्यिविद्यते ।” व

३ “तस्मात् तद्द्वारेण” क ख घ

अथ विकल्पः—तदन्तः स्थित्वा, तद्वहिर्निर्गत्य वेति? उभययाऽपि, “तदन्त-
र्वहिरेव वा” इति । पुनरपि, चाशब्दादेवशब्दाच्च पुनश्चायं नियमः—प्रलये
सर्वेषामप्यन्तरेव स्थितिः । पुनः सृष्टौ केषाञ्चिद् वहिरेवेति । पुनरपि वा-
शब्दात् सृष्टिकासे केषाञ्चिदन्तर्वा वहिर्वा इति च विकल्पो भवति ॥ ० ॥
॥ १-३ ॥ ० ॥ ५ ॥ ६ ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

एव चेत् सर्वाधिको वायुः कथं भुङ्क्त इत्यत आह—“सोऽप्यक्षे तदुपगमादिभ्यः”
(४.२.४.) इति सूत्रम् । “वायुर्विष्णुं प्रविश्यैव” इति । अयं भावः—सोऽयं
वायुशब्दितो विरिञ्चः^२ किं स्वात्मानमेवाऽश्रित्य भुङ्क्तं, उत परं प्रविश्येति

बृहस्पतिरित्याकाश एव साध्या विलीयन्ते” इति महोपनिषत् । अत्र
अग्नय इत्यग्निपुत्रा । चतुर्वेदशिक्षा च—“भूत्यव पृथिव्यः वरुण आपोऽग्न-
यस्तेजमि मरुतो भारत आकाशे विनायका विलीयन्ते” इति । वायौ
मारुत इति च प्रधानवायौ । “प्रधानवायुस्त्विह वायुनामा” इति ह्यनु-
व्याख्यायाम् । मरुत इति भूतवायव । इन्द्र. सोम आदित्यो बृहस्पति-
रित्यादयः प्रमदा. प्रधानवायौ । नमश्चानुव्याख्याने—

“सोमस्तु वारीशयुतोऽनिरुद्ध
विशत्यसौ काममसौ च वारुणीम् ।
सा शेषदेव स गिर च सैव
वायु विशत्यञ्ज इतीह निर्णय” (४.२.१२३.) इति,
“सूर्योऽग्नियुक्तो गुरमाप्य तेन
शक्र सहैनेन सुपर्णपत्नीम् ।
तया सुपर्ण सह तेन वाणी
ब्रह्माणमेतद्गत एव यानि” (४.२.१२६) इति च ।

विनायका इति विनायकपुत्रा । अग्नय इतिवत् ।

१ “सोऽप्यक्षे—” इति चतुर्थमधिकरणम् ।

२ एतदप्युक्तम्—“उमागिरीशावपि भारतीरा-
विति स्म वाग् वेदभगना ब्रवीति ।

संशयः । न तावदाद्य उपपद्यते । मुख्येश्वरत्वप्रसङ्गात् । न ह्यवान्तरेश्वरस्यापि^१
 मुख्येश्वरत्व मनसाऽपि प्राप्तुं शक्यम्^२ । “न ते महित्वम् —” (ऋ० ७ ११.१.)
 इत्यादिश्रुतेः । नैव चास्य तदिच्छा जायते । “न कर्हिचिन्मे मनसो मृषा गतिः”
 (भाग० २.६.३३) इत्याद्युक्तेः । तस्मात् परमेवाश्रयं प्रविश्येति निश्चीयते ।
 स च परो विष्णुरेव । तत्र^३ परमान्तरस्याभावोक्तेः^४ । अतः सोऽयं वायुः
^२श्रोत्रेऽपि विष्णुमेव प्रविश्य तत्र स्वकीयं लिङ्गशरीरं भक्त्वा, ततः सच्चि-
 दाविशरीरत्वेन तत्पुत्रो भूत्वा, तस्मिन्नेव विष्ण्वाख्याश्रये स्थित्वा, तत्सह-
 भोगनामकान् सर्वानपि भोगान् भुङ्क्ते । न च पुनस्तदन्तर्बहिर्वेति विकल्पः ।
 ततो निर्गमेऽपि सगं तस्मिन्नेव रूपान्तरेण^५ स्थित्वोपपत्तेः ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥
 ॥ ७ ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

अहीन्द्रपत्नीमहिष विरिञ्च-

पत्नी विरिञ्च च विमुक्तिवाले” (अनु ४ २ १२८) इति ।

1

“न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते

न कर्हिचिन्मे मनसो मृषागतिः ।

न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे

यन्मे हृदौत्वण्ठपवता धृतो हरिः”

इति नारद प्रति ब्रह्मवचनं भागवते ।

2

“वायुमादाय सा देवी याति विष्णुं परात् परम् । द्वारमात्रा तु सा देवी
 कामुप्राप्त्यो जनार्दन ” इति सत्तत्त्ववचनात् । अयमेवकारार्थः । विष्णावेव
 प्रवेशः । न पुनरमायाम् । सा तु द्वारमात्रमिति । अत्र मुक्तेर्भोगस्य च
 वायुपर्यन्तत्वकथनाद् रमाया नित्यमुत्तत्वेन परमपुरुषसाम्यम्, विष्णु-

१ “— रस्य मुख्ये —” क

२ “शक्यते ।” व

३ “तत्र पुनन्तर —” घ

४ “— योक्ते । सोऽयम्” व ख ग

५ “रूपान्तरे स्थित्वोप —” व

“अविभागो वचनात्” (४२.१६) इति सूत्रम् । “भोगश्चैवोत्तरोत्तरम्” इति । उक्तप्रकारेण भगवन्तं प्रविष्टानां तत्कामसङ्कल्पापेक्षया सत्यकाम-सङ्कल्पाणां च सत्तामेतेषां योऽसौ पूर्ववाक्ये भुञ्जत इति सामान्योक्तो भोगः सोऽयमुक्तकामा^१दुत्तरोत्तरमधिकाधिक^२ एव भवति । चशब्दात् सत्यकामत्वाद्यपि तथा । नच तेषामुक्तगुणतारतम्ये साम्यवाक्यविरोधः शङ्क्यः । दोषाभावसाम्यस्याभ्युपगतत्वात् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

“तदोकोऽप्रज्वलनम्—” (४२.१७) इत्यादिकमधिकरणम् । “उत्क्रम्य मानुषा मुक्तिं यान्ति” इति । मुक्तिकालात् प्रागेव कदाचिन्मानुषलोको जाता देवाश्चात्र मानुषशब्देनोच्यन्ते । न केवलं मनुष्यचेतना । ते तावदुभयेऽपि ज्ञानसामर्थ्यात्^३ स्वसुपुष्पमा^४सं^५सुपुष्पं^६मनुसृत्य स्वदेहादुत्क्रम्य तन्मुक्तिं

मेवेति तस्या प्रवेशद्वारत्वमात्रकथनेनावरत्वं च वयितम् । तेन ‘समना चासुत्युपपन्नमादमृतत्वं चानुपोष्य’ (४२.७) इति सप्तममधिकरणम्, “तदापीते ससारव्यपदेशात्” (४२.८) इत्यादि सप्तसूत्र (८-१४) अष्टमं चाधिकरणमुपसंगृहीतम् । “मत्स्यकूर्मवराहाद्या समा विष्णोरभे-दतः । ब्रह्माद्यास्त्वसमा प्रोक्ता प्रवृत्तिश्च समासमा^७ इति हि स्मृतिः ।

- १ “अविभाग —” इति दशममधिकरणम् ।
- २ “तदोकोऽप्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृति-योगाच्च हार्दनिगृहीतं शताधिकया” (४२.१७) इत्यारम्य आपादान्तं पदं सूत्राणि (१७-२२) एवमेवादशमधिकरणम् ।
- ३ तथाहि श्रुति — “सहस्रं वा आदित्यस्य रश्मय आसु नाडीध्वाततास्तत्र श्वेतं सुपुष्पं ब्रह्मपानं सुपुष्पायामाततस्तत्प्रकाशेनैव निर्गच्छति” इति ।

१ “—प्रमादधिक एव भवति च ।” ख

२ “—त्तरमधिक एव” व घ

३ “—सुपुष्पामनु—” ख. ग

यान्ति । उत्क्रान्त्यैव देहमुक्ति^१ यान्तीत्यभिप्रायः । अस्माच्च देशादुत्क्रम्य
अचिरादिभागेण गत्वा ब्रह्मलोकप्राप्तिरूपां च मुक्तिं यान्ति । मोचकत्वान्मुक्ति-
शब्दितं ब्रह्मापि यान्ति ।

एवं स्थूलदेहिना मनुष्याणां तत उत्क्रान्त्यैव तन्मुक्तावुक्तायां सूक्ष्मदेहिना देवानां
देहस्य का गतिरित्यत आह — “देहक्षयात् सुराः” इति । (प्रवे^२) प्यारः सुराः
प्रवेशयेयु देवेषु स्वदेहस्य क्षयात् तन्मुक्तिं यान्तीति । देवतादेहः^३ प्रवेशकाले
क्षीयते^४ । मनुष्यचेतनाच्च प्रागेवोत्क्रम्य ब्रह्मलोकं गताः कथञ्चित्^५ सुर-
शब्देनोच्यन्ते । तस्मात् तेषामपि तिङ्गभङ्गो विम्बदेवप्रवेशादिति सिद्धम् ॥
॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥ ० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितस्य
श्रीब्रह्मसूत्रसंग्रहभाष्यस्य टीकायां
श्रीविश्वनाथदाससृतावानन्दमालायां
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः

१ दुःस्रप्रहाणेन सुष्ठुरमणयोगादेवेत्यर्थः । इदमपहाय योगमात्राश्रयणात्
कथञ्चित् ।

१ “देहमोक्षम्” थ.

२ मोक्षेषु लुप्तम् ।

३ “—देहाः”, र. ग.

४ “क्षीयन्ते” व. ग.

॥ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

४॥ उत्त्रान्तानां मार्गस्तद्यम्य चास्मिन् पाद उच्यते ।

“अचिरादिना तत्प्रयिते” (४.३.१.) इत्यारम्य “वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रते” (४.३.६) इत्यन्तानि मार्गसूत्राणि, “पर जैमिनिमुदघत्वात्” (४.३.१२.), “अप्रतीचालम्बनान् नयतीति बादरायण उभयया च शोपात् तत्प्रतुश्च” (४.३.१५), “कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्ते” (४.३.७.), “कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहात् परमभिधानात्” (४.३.१०.) इत्यादीनि गम्यसूत्राणि चेति पादपरिपठितानि सर्वाणि व्याख्याति—“अचिरादि पथा वायुं प्राप्य तेन जनार्दनम् । यान्त्युत्तमा नरोच्चाद्या ब्रह्मलोकात् सहा-मुता” इति । अयं भावः — अतीतपादे सर्वेषामप्यधिकारिणा^१ स्थूलदेहादुत्क्रमण-

१ “अचिरादिना —” इति प्रथममधिकरणम् । “वैद्युतेन —” इति पञ्चमम् । मध्ये च “वायुगच्छादविशेषविशेषाभ्याम्” (४.३.२) इति द्वितीयम् । “तदितोऽधि वरण सम्बन्धात्” (४.३.३) इति तृतीयम् । “आतिवाहिक-स्तस्मिन्नात्” (४.३.४) इत्यादि द्वे सूत्रे चतुर्थमधिकरणम् । एतानि पञ्च गतिप्रचारप्रतिपादकानि । “कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्ते” (४.३.७) इत्यारम्य ‘विशेष च दर्शयति’ (४.३.१६) इति यावत् आपादान्त दश सूत्राभ्येव पष्ठमधिकरणं गम्यप्रतिपादकम् ।

२ येषामचिराद्विषयचलनं विहितं तेषां सर्वेषामित्युपस्तर्तव्यम् । अन्यथा स्वविशेषेषु देहस्ये गतिरमानवसरात् ।

मस्तीत्युक्तम् । ते चान्न व्याप्तिदृष्टयोऽव्याप्तिदृष्टयश्चेति द्विविधा^१ । तत्र व्याप्तिदृष्टयस्तु^२ ऋषिगन्धर्वप्रवरपूर्वका देवपर्यन्ता उच्यन्ते । अव्याप्तिदृष्टयो मनुष्योत्तमाद्या ऋषिगन्धर्वान्ता एव । उत्तमा अधमाश्चेति यावत् । ते तावदुभयेऽपि अचिरादिना पया ऊर्ध्वं गत्वाऽन्ततः^३ विद्युत्पतिमेव परवायु प्राप्नुवन्ति^४ । ततस्तेनैव गमयित्रा ब्रह्माख्य गम्य यान्तीत्येतावत् समम् ।^५ तत्र विशेष — व्याप्तिदृष्टार उत्तमा साक्षात् परमेव ब्रह्म जनार्दन प्रथमत एव यान्ति । अन्ये नरोत्तमपूर्वका कार्यमेव ब्रह्म चतुर्मुख तत्काले यान्ति । तत्र^६ पुनर्यावद्ब्रह्मस्य स्थित्वा तल्लोकादमुना ब्रह्मणा सह गच्छन्तस्त जनार्दनमपि यान्तीत्येव विशेषः ।

“अचिरादि” इति क्रियाविशेषणम् । तदादिप्रयितेन पयेत्यर्थः । तत्राऽविशब्द^७ परिगृहीताश्चाऽतिवाहिकाद्या विद्यन्ते । तथाहि ब्रह्मसर्क—

- १ एतेन “अप्रतीकालम्बनान्—” इत्यादिसूत्रप्रस्तुत प्रमेयजातमाह । “अप्रतीका देवतास्तु ऋषीणा शतमेव च । राजा च शतमुद्दिष्ट गन्धर्वादिशत तथा । एतेऽधिकारिणो व्याप्तिदर्शनेऽन्ये नतु क्वचित्” इति भाष्ये गारुडवचनम् ।
- २ एतेन प्रथमे चत्वारो नया संगृहीता । मूले तेनेति सव्यवच्छेदम् । तेन “विद्युतेनैव—” इति पञ्चमोऽपि नयः सुसंग्रह इत्याह—तत इत्यादि ।
- ३ तत्र विशेष इत्यादि पष्ठाधिकरणानुसरणम् ।
- ४ अचिरादिपयेति कथम्? समासजमनित्यमिति वदन्ति । तेन “ऋक्पूरपू—पथाम—” इति न प्रसरतीति भवति । नैतद् भवति । “पथो विभापा” इति पूयन् योगात् । किं तेन? तेनेद गम्यते—नञ्समास एव पथो विभापेति

- १ “—दृष्टय ऋषि—” क
- २ “गत्वा तत” ग.
- ३ “तत्र याव—” क
- ४ “—शब्दगृही—” क

१ "उत्त्रान्तस्तु शरीरात् स्याद् गच्छत्यचिपमेव तु ।
 तनो हि वायो पुत्र च योज्ज्मो नाम्नाऽऽतिवाहिष ।
 ततोऽह् पूर्वंपक्ष चाप्युदक् सवत्सर तथा ।
 तटित वरुण चैव प्रजाप सूर्यमेव च ।
 सोम र्ब्रह्मन्तर क्षेत्र ध्रुव देवी विव तथा ।
 ततो वायु पर प्राप्य तेनैति पुरुषोत्तमम्" इति ॥ ७ ॥ १-६ ॥०॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितस्य
 श्रीब्रह्मसूत्रग्रन्थभाष्यस्य टीकाया
 श्रीविन्नमायंदासवृत्तावानन्दमालाया
 चतुर्थाध्यायस्य तृतीय पाद

योग पूषगत्रियनेति । नैतद् गम्यत यदपिप्रयोगसिद्धपथमाह हि—
 आगमजमनित्यमिति, समामजमनित्यमिति । अयापि तुप्यतु भवान्,
 गमापानान्तरमुच्यते—'अचिरादि इति त्रियाविशेषणम् ।

१ तदय गवोऽपि पादायो ब्रह्मन्तर् विमि इतारं समाम्नात । अत्र भाष्ये
 धेनेन निबद्ध ।

॥ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

ॐ॥ उक्तप्रकारेण मुक्तानां तदुभयेषां भोगमाहास्मिन् पादे ।

१ "सम्पद्याविहाय स्वप्नेन शब्दात्" (४४१), "सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुते" (४४८), "ग्राह्येण जमिनिरूपन्यासादिभ्य" (४४५), "चित्तिमात्रेण तत्वात्मकत्वादित्यौदुस्तोमि" (४४६), "प्रदीपवदावेशस्तथा हि दशंपति" (४४१५), "जगद्व्यापारखण्डम्" (४४१७), "अत एव ध्यानन्याधिपति" (४४१६), "स्थितिमाह दर्शयतश्चैव प्रत्यक्षानुमाने" (४४२१), "भोग मात्रसाम्पत्तिङ्गाच्च" (४४२२), "अनावृत्ति शब्दादनावृत्ति शब्दात्" (४४२३) इत्येतानि तदन्तरितानि च सूत्राणि व्याख्याति—

“यथासङ्कल्पभोगाश्च चिदानन्दशरीरिणः ।

जगत्सृष्ट्यादित्रिषय महासामर्थ्यमप्यृते ।

यथेष्टशक्तिमन्तश्च विना स्वाभाविकोत्तमान् ।

अनन्यवशाद्गच्छेद्य वृद्धिहासविवर्जिताः ।

तु सादिरहिता नित्य मोदन्तेऽविरत सुखम्” इति ।

- १ भाष्ये यथा विशेषणान्युपात्ताति तेनैव क्रमेण सूत्राण्यनूवादाधिकरणक्रम-
मविवक्षित्वा — सम्पद्येत्यादि । अयं चात्राधिकरणप्रक्रम — “सम्पद्य —”
इत्यादि त्रिसूत्र प्रथमाधिकरणम् (१-३) । तदेतद्व्याख्यातम् —
यथासङ्कल्पभोगाश्च । ‘यथावाम सर्वान् वामाननुभवति’ इति सौपर्ण-
श्रुति ॥ ० ॥ “अविभगनेन दृष्टत्वात्” (४४४) इति द्वितीयमधि-
करणम् । एतदपि ‘सहामुना’ इति पुरेव व्याख्यातम् । “सोऽनुते सर्वान्
वामान्तसह ब्रह्मणा” इति श्रुति । अत्रार्थे अमुनेति परमात्मना ॥ ० ॥
‘ग्राह्येण —’ इत्यादि त्रिसूत्र तृतीयमधिकरणम् (१-७) । तदेतद्

अत्रायमभिसन्धिः—उक्तप्रकारेण भगवन्तं नारायणं सम्पद्यानादिसंसारसागरा-
न्मुक्ता अविहायैव हरिर्भविरत सुखं मोदन्ते । 'यथाकामं रमन्ते, यथाकाम-
मुपरमन्ते । तत्रोभयत्रापि सुखमेव । यथाकामत्वात् । नर्चतेपा' १ भोगस्तदा-

व्याख्यातम्—चिदानन्दशरीरिण । "मर्त्यं देहं परित्यज्य चित्तिमात्रात्म-
देहिनं" इत्याद्या स्मृतिरेतदेवाह ॥ ० ॥ "मङ्गुल्पादेव— " इत्यष्टम
सूत्रं चतुर्थमधिकरणम् । एतदपि निगदव्याख्यातम्—यथासङ्कल्प-
भोगाश्च । "न यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्त्य पितरं
समुत्तिष्ठन्ति" इत्यादिश्रुते ॥ ० ॥ "अत एवच— " इत्यादि नवम
पञ्चमम् । तदेतद् व्याख्यातम्—अनन्यवशादेष्वेव विना स्वाभाविकोत्त-
मान् । "परमोऽधिपतिस्तेषां विष्णुरेव न संशयः । ततः प्राणादिनामान्ता
सर्वेऽपि पतय क्रमात्" इति स्मर्यते च ॥ ० ॥ "अभाव वादिरिराह
ह्येवम्" (४४१०) इत्यादि सप्त सूत्राणि (१०—१६) पष्ठमधि-
करणम् । एतदप्युक्तमेव—दुःखाविरहिता चिदानन्दशरीरिण । इद-
मुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यते चिदचिच्छरीरपरतया ॥ ० ॥ "जगद्व्यापार-
वर्जम्" इत्यादि चत्वारि सूत्राणि (१७—२०) सप्तमम् । एतदुक्तम्—
जगत्सृष्ट्यादिविषयं महासामर्थ्यमप्युते यथेष्टशक्तिमन्तश्च ॥ ० ॥
"स्थितिमाह— " इत्यादि द्वे सूत्रे अष्टमम् । एतद् व्याख्यातम्—वृद्धिह्रास-
विवर्जिता । "न ह्रसते न वर्द्धते" इति श्रुतिः । "न हीयते यत्र गत्वा यत्र
गत्वा न वर्धते" इतीतिहासः ॥ ० ॥ "अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्"
इति नवममधिकरणम् । तदेतदुक्तम्—नित्यं मोदन्तेऽविरतं सुखम् ।
"नच पुनरावर्तते नच पुनरावर्तते", "सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतं समभवत्
ममभवत्" इत्याद्या श्रुतयः ॥ ० ॥

- १ तदनेन "यथाकामं रमते यथाकाममुपरमते" इति श्रुतिवचनं स्मारयति ।
तदेतत् सूत्रे "भोगमात्रसाम्यालिङ्गाच्च" इत्युक्तम् ।

१ "नर्चते भोगा— " क

२ "भोगस्तदा— " क ख ग

तदोत्साहसाध्य^१ । किन्तु यथासङ्कल्पा^२ एव । योयो भोगस्तैरिष्यते त
सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति, प्रत्यत्नमकृत्वाऽपीत्यर्थ^१ । चशब्दोऽवधारणे ।

नच तेषां भोगस्यैवासम्भवः, शरीरराहित्यादिति धाच्यम् । यतश्चिदानन्द-
सन्दोहात्मकस्य ब्रह्मणस्तादृशमेव शरीरमेतेषां स्वभोगायतनमविरोधेन
सम्भवति^३ । अपिच, तत् पुण्यमेव चिदानन्दात्मक स्वशरीरं च तेषां सर्वेषामस्ति ।
तैर्नैव, अग्रेनापि वा भुञ्जते । उभयथा च श्रुत्युक्ते ।

^३अचिच्छरीरमपि^३ किञ्चित् तेजिष्ठं सुखं कायतनं स्वेष्टत्वेन^४ प्रवेष्टुं शक्यम् ।

१ “भोगेष्टी भोगे तदनिष्टावुपरमं च न प्रयत्नापेक्षा” इति हि तत्त्वदीपिका ।

२ चिदानन्दो हि भगवान् । यत् तस्य शरीरं तदपि चिदानन्दायैव । तैर्न
चिदानन्दशरीरेण शरीरिणो मुक्ता चिदानन्दशरीरिणः । स्वयमेव च
चिदानन्दात्मकशरीरा चिदानन्दशरीरिणः । एतेन “ब्राह्मेण जैमिनि —”,
‘चितिमात्रेण—’ इति सूत्रे व्याख्याते । अत एवोभयाम्नानात् “एवमभ्युप-
न्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरायणः” (४४७) इत्यपि सूत्रं संगृहीत-
मेव ।

३ अथेदानीं ‘भाव जैमिनिर्विकल्पात्मनात्’ (४४११) इत्यपि सूत्र-
मनैव भाष्यपदेन व्याचिख्यासदाचार्य इत्याह—अचिच्छरीरमपि ।
शरीरमिति जडं विवक्ष्यते । चिदिति विकल्पात्मनम् । तच्च केवल-
मानन्दार्थम् । न ससार इव दुःखभोगाय च । “ज्योतयैव रूपेण चित्ता
वाञ्छिता वा” इति विकल्पमाम्नाय “आनन्दी होषं भवति नानानन्द
कञ्चिदुपस्पृशति” इति व्यवच्छेदात् । एतेनैव “द्वादशाहवदुभयविध
वादरायणोक्तः” (४४१२) इत्यपि समग्राहि ।

१ ‘साध्या ।’ क ख ग

२ “—सङ्कल्पा एव” क ख ग

३ “—मपि यत्किञ्चित् तन्निष्ठम्” क

४ ‘स्वेष्टत्वे प्रवेष्टुम्’ घ

नान्यथा^१ तदस्ति । तथाच योजना^२ — आनन्दार्थं शरीरिणश्चिदित्यन्वयः ।
 सुखं भोगार्थं जडशरीरिणो चेत्यर्थः^३ । एतद्भावाभावपक्षयोरजाग्रत्स्वप्नयोरिव^४
 भोगः सम्भवति । नच तत्र दुःखस्पृष्टिराशङ्कनीयेति “दुःखादिरहिता”
 इत्युक्तम् । आदिशब्दात् तत्कारणभूतं पापम्, सुखानुत्पत्तिः, तन्नाशश्चेत्यादि-
 दोषा गृह्यन्ते । अतस्तत्रापि रहिता इत्यर्थः । युक्तं चैतन्मुक्तानां प्रदीपवत्, शुभ-
 स्त्वं भोगो नान्यस्येति^२ । दीपस्य स्वभावशक्त्या तयास्व सम्भवति, नहि मुक्ताना-
 मिति मा भूत् । यथेष्टकर्मणि यथेष्टा च स्वभावशक्तिर्मुक्तानामप्यस्ति ।
 यथाश्वाप्रच काचिदशक्तिः । सर्वकामावाप्तिभ्रुते । एव चेत् यदाकदाचिज्जग-
 त्निर्माणकर्मापि कुर्वन्ति, इच्छायां सत्यां सुकरत्वादित्येतदपवदति — “जगत्—”
 इत्यादिना । यत्तज्जगत्स्पृष्टिस्थित्यादिव्यापारविषयः महासामर्थ्यमीश्वरकाश्य
 प्रसिद्धं तदुक्तं एव तेषामेव यथेष्टशक्तिः प्रतिज्ञायते । अपिशब्दाज्जीवयोग्यमपि
 विकारविषयभूते^३ । तद्योरत्युच्चनोचस्वेनायोग्यत्वात्^३ । नचायोग्यमपि^४

- १ एतेन “तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः” (४४१३), “भावे जाग्रद्वत्”
 (४४१४) इति सूत्रे मनसि करोति ।
- २ तदनेन “प्रदीपवत्—” इत्यादि विवृतम् । दीपिकायां सम्भवदपि वाण्यं
 यथा न प्रदीपो भुक्त इति ।
- ३ ‘विकारावपि च तथाहि दर्शयति’ (४४२०) इति सूत्रमेतेन व्याख्या-

१ “नान्यथा । तथाच ” ध

२ “योजना । चिद्रूपा अपि आनन्दविशेषभोगार्थं जडशरीरिणोऽपि कदाचिद्
 भवन्तीति । एतद्भावा—” व ख ग

३ “—त्वेन योग्यत्वात्” इति कोशेषु पठ्यते । “अयोग्यत्वान्” इति भाष्ये
 प्रमादलिखितमिति भाति ।

४ “नचायोग्यं विमु—” व “नचायोग्यमपि मुक्ता—” ध

विमुक्ता इच्छन्ति । निर्दोषत्वनियमात् । मनोदोषादेव ह्ययोग्यमिच्छन्तो हन्यन्ते । तस्मात् तदुभयमृतेऽपि यदात्मयोग्यं सामर्थ्यं शुभाशुभयोर्भोजन-
वर्जनादौ निर्विघ्नकरत्वादिना निर्वाहकं स्यात् तदेवान्नाभिप्रेयत इति नाति-
प्रसङ्गः ।

नच मुक्तानामन्येऽधिपतयो भवन्ति, अनिष्टत्वात् । स्वयमेव स्वाधिपतय इति
स्ववशात् एव । अतः शुभानुभवादेनियमविपर्यय परतोऽपि नाऽपद्यते ।
नच बद्धा मुक्ताधिपत्यमहन्ति, अयोग्यत्वादिति चशब्दार्थः । न तावता नैराधि-
पत्यमधिमुक्त्याशङ्क्यम् । योग्यान् विनैवान्याधिपतिनिषेधात् । के तर्हि कैषा^१
गुरय ? ये येभ्यः स्वाभाविकगुणैरुत्तमा गुरुपरमगुर्वादिभ्यः^१ परमपुरुषो विष्णुश्च
ते तेषामधिपतय एव क्रमाधिका अभिधीयन्ते^३ । यत्प्रेरिताः शिष्यप्रशिष्याद्या-
स्तदणतराः सुरतस्तुरभिमुमनोमालभारिणः^२ ४ सुखमविरतमपि सरामा^५
मोदन्ते । अतस्तान् विनैवान्याधिपतिनिषेधः कृतः ।

तम् । “प्रकृतिविकारशरीराद्यभिमानिषु जन्ममृत्यादिविकारवत्सु समारिषु
व्यापारो मुक्तानां न विद्यते” इति तत्त्वदीपिका ।

- १ भाष्येऽप्येतदुक्तम् — “आचार्याश्चैव सर्वेऽपि यैर्ज्ञानं सुप्रतिष्ठितम्” इति
वाराहवचनम् ।
- २ “इष्टकैपीकामालानां चित्ततूलभारिषु (पाणि० ६३६५) इति सुमनो-
मालभारिणः ।

१ “स्ववशा एव” क

२ “कैषा दाधिपत्य मानुषेषु ये येभ्यः” घ मध्ये अक्षराणि गलितानि ।

३ “अधीयन्ते” क ख घ

४ “—सुमनोमनोहारिणः” क

५ “सुरामा मो—” ख

नच जीवन्मुक्ताविष^१ मुक्तावपि पुनःपुनरुपास्तौ फलस्य वृद्धिः स्यात् । नापि विपर्ययेण ह्रासः । विधिनिषेधयोर्मुक्तेष्ववृत्तेरित्येदमिप्रायेण “वृद्धिह्रास-
विवर्जिता.” इत्युक्तम् । वृद्धिह्रासाभ्यां विशेषतो वर्जिताः सामान्यतः सहिता
इत्युपसर्गायः । तस्मादेव सम्प्राप्तसम्पदा^२ क्रमाधिकानामप्यवदेव वृद्धि-
ह्रासावतिमर्षादौ कदाचिदपि न भवेताम् । सम्पदादौ तु स्यातामेव^३ । अप्रति-
पिद्धत्वात्^४ ।

तस्माद् यथायोग्यपरिपूर्णत्वेन संस्थितिरेव मुक्तानामिति नियमः, नच कदाचित्
ततः पुनरावर्तन्त इति वक्तुं “नित्यम्” इति विशेषणम् । अविरतमिति तु
यावत्संस्थितिनैरन्तर्यमेव^५ मोदस्य दर्शयति । नत्वनन्तकालीनत्वमित्यपुन-
रुक्तिः ॥ १ - ६ ॥ ० ॥

^२उक्तार्थनिगमनार्थं^६ चैतन्नित्यपदम् । यदेतदध्यायस्तुष्टय्यामाऽऽदित आऽन्त-
द्वितं सर्वार्थजतं तन्नित्यं निर्णोतम्, नतु सन्दिग्धम्, कुतः? अपरिमितवेद-^७
सिद्धत्याविति सकलमनाकुलम् ॥ ० ॥ ० ॥

१ तथाच माप्ये - “अवृद्धिह्रासरूपत्व मुक्तानां प्रायिकं भवेत् । कादाचि-
त्वविशेषस्तु नैव तेषां निपिद्धयते” इति कौमं वचनम् ।

२ “नित्यं सदातनं चोक्तं नित्यं नियतमेव च” इति शब्दनिर्णयं मनसि
निधायाऽह - उक्तार्थनिगमनार्थं च ।

१ “- विष पुन पुनरुपा -” क

२ “- सम्पदा नमा -” ख

३ “अप्रतिषेधात्” क

४ “- नैरन्तर्यं मोदस्य” क ग

५ “- निगमनं चैत -” ख

६ “- वेदप्रवाहसिद्ध -” घ

अथेदानीमेव परिसमापितं (^१सग्रहभाष्य भगवानाचार्य शिष्यशिक्षार्थं)
 विज्ञापयन्नात्मकृतं स्वस्वामिनि ^२ विष्णौ समर्पयत्युत्तरपद्येन । तदुत्तरेण तु
 ग्रन्थावसानेऽपि क्रियासमभिहारेण तस्मै नमस्क्रियामाचरति ^३ -

“पूर्णप्रज्ञेन मुनिना सर्वेशास्त्रार्थसंग्रहः ।
 कृतोऽयं प्रीयतां तेन परमात्मा रमापतिः ॥
 नमोनमोऽशेषदोषदूरपूर्णगुणात्मने ।
 विरिञ्चशर्वपूर्वेड्यघन्याय श्रीवराय ते” ॥ ० ॥

^१यस्य त्रिरूपाण्युद्गतानि बायो-
 वेदे बलज्ञानवतो बळादौ ।
 दशप्रमत्याख्यतृतीयरूपी
 संक्षेपभाष्यं कृतवान् रमेशे ॥

सम्प्रीयतां तेन कृतेन सोऽयं
 रमापतिर्मे परमेष्ठदेवः ।

^२विरिञ्चवाणीविषवासवाना
 परात्पराणामपि यः परात्मा ॥

-
- १ पङ्क्तिचरणे प्रथमदलोकार्थमाह । बळादौ वेदे बळित्थामूकने । परमात्मा व्याख्यायते परमेष्ठदेव इति ।
 - २ द्वितीयपद्यस्योत्तरार्धे निवृण्वन्नेव परमात्मशब्दस्यार्थान्तरमाह - विरिञ्चे-
 त्यादि । शर्व एव क्षेपो भविष्यन्निति न पृथगुक्तः । वासवानमिति
 बहुवचनमाधर्थे ।

-
- १ () एतावान् भग. कोशेषु लुप्त इत्यर्थानुगुण्याय पूरितः ।
 - २ “-स्वामिनि समर्प -” ख
 - ३ “नमस्क्रियामाचरोति” ख.

^१अज्ञानदुःखप्रमुखैः समस्तै-
 दोषैर्विहीनाय गुणार्णवाय ।
 विरिञ्चशर्वेन्द्रमुखैरपीड्य
 नमोनमः श्रीरमणाय तुभ्यम् ॥

^२सत्सौख्यविज्ञानपुरोगपूर्ण-
 गुणकदेहाय पुमर्यदोगध्रे ।
 अशेषवन्द्याय विशेषतो मे
 व्यासाय देवाय नमोनमस्ते ॥ ० ॥

^३आपादतलमस्तिष्कं^१ निभूतानन्दविद्धनः ।
 नारायणो रमानायो रमता मे मनोरथे ॥ १ ॥

१ द्वितीयश्लोक त्रमाद् व्याख्याति—अज्ञानेत्यादि द्वाभ्यां श्लोकाभ्याम् ।
 एतत्पक्षे “—दोषद्वारपूर्णगुणात्मने” इत्येकं पदम् । विशेषणयोः समासः ।
 ईडयेति वन्द्यायेति च भिन्ने पदे इति कृत्वा व्याख्यानम्—विरिञ्च-
 शर्वेन्द्रमुखैरपीड्य ।

२ पूर्णगुणात्मने इति भिन्नं वा पदमिति तदर्थमाह—सत्सौख्येत्यादि ।
 आत्मशब्दो देहवचनश्चात्र भवति । विरिञ्चशर्वपूर्वेण्डघवन्द्यायेति समस्त
 वा पदमिति तदर्थं निर्भूते—पुमर्यदोगध्रे अशेषवन्द्याय । विरिञ्चादिभि-
 रशेषैरीडयैरपि वन्द्याय । इदं परात् पराणामिति विशेषणात् पूर्वमेव
 सूचितम् । अशेषैरीडयाय च वन्द्याय च । पुमर्यदोगधा हि स्तूयते । “वृष्णे
 चोदस्व सुष्टुतिम्” इति हि श्रूयते । तदनेन श्लोकेन चतुर्लक्षणस्य शास्त्रस्य
 सर्वोऽप्यर्थः सुगृहीतो भवति । तदर्थमेव चैव व्याख्येयम् । वन्द्यायेति भिन्न
 पदमिति कृत्वा पुनरर्थान्तरमाह—विशेषतो मे वन्द्याय व्यासायेति ।
 “जगद्गुरुणा गुरुमञ्जसैव विशेषतो मे” इति ह्युक्तम् । एतेनान्तोऽपि
 शास्त्रप्रभवो गुरुरपि प्रणतो भवति ।

३ इदानीं स्वयमन्ते मङ्गलान्याचरति । साक्षात्कृतप्राणप्रमुखावतारश्रीमुख-

१ “—मस्तिष्कान्निभू—” य

नन्दयन् मन्दहासेन मुन्दरीमन्दिरा हरि ।

१ अमन्दानन्दनिप्यन्दी रमता मे मनोगृहे ॥ ३ ॥

दोर्दण्डख (ण्डिता^२) राति पालयन् भुवनत्रयम् ।

आनन्द^३ . रे ॥ ३ ॥

ज्ञानिभिर्हृदयाम्भोजे निर्मले रत्नविष्टरे ।

दृष्ट निविष्ट मुरयेष्ट सन्दिदृक्षे रमेश्वरम् ॥ ४ ॥

मन्तारोऽनन्तगरुडप्रह्वारपुरोगमा ।

यस्यामु सतत^४ देव शुभ्रूपेऽह रमावरम् ॥ ५ ॥

सत्सूत्रनिकरार्थो य सर्ववेदार्यवृहित ।

त सद्भिः प्रोदित सन्त प्रविविक्षे रमापतिम् ॥ ६ ॥

येनाय सकलोऽप्यर्थो भाषितोऽप्यनुभाषित ।

प्रोदितश्चापि त गन्ध प्राणेश प्रणमाम्यहम् ॥ ७ ॥

समुद्गतसच्छास्त्रप्रवचनानुभूतप्रभूतानन्दा पूर्वस्वगुरुपरमगुरुख मुदुदधद
समकत्यादर च यत्प्रच्छास्त्रमवृणत तदप्युपश्लोषयति महता सरम्भेणेति
मङ्गलम् ।

इमामाचार्यगोविन्द प्रमृष्टा शब्दतोऽर्थत ।

वितैने विमला व्याख्या विदुषामेव तोषणीम् ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु

आनन्दमालाटिप्पनी ममाप्ता

१ "अमितानन्द -" क २ सुप्ते अक्षरे बोधेषु ।

३ अक्षराणि लुप्तानि । 'आनन्दरूपी भगवान् रमता चित्तमन्दिरे' इति
पाठमविच्छेदाय ।

४ "यस्यानुगा स्मृता देवम्" य

विष्णोः प्रसादंकबलात् सर्वशास्त्रार्थसंग्रहम् ।

यश्चकार नमस्तस्मै पूर्णप्रज्ञाय नित्यशः ॥ ८ ॥

यत्प्रसादप्राप्तारेण दास्योपेव मे मतिः ।

तद्दीकां रचयामास लेशेनापि सुदुष्कराम् ॥ ९ ॥

इमामानन्दमाताख्या स्वस्वानन्दमालिने ।

दीपमालामिवात्पत्न्या जगद्दीपाशुमालिने ॥ १० ॥

सुरं सम्पाद्विरच्याय मानुषं रम्भुविप्लुपा ।

समर्पयामः पूर्णाय विष्णवे सर्वजिष्णवे ॥ ११ ॥

आ मेरोराण्डभाण्डात् सुरवरनिकरास्थानसस्यानमान्यात्

अन्यान्मानेकविद्वत्प्रवरदातशतीकीर्ति^१कूर्पूरपूरात् ।

आ अन्यावाद्भयर्णाद् रयचरणधरायाद् विशेषैः समर्थात्

ववासौ वादोद्गसिंहः पटुतम उत यः खण्डयेन्मध्यशास्त्रम् ॥ १२ ॥

आ देवादा च मर्त्याद् बहुदिवसमणेः^२ प्रभाया

को वा वादोद्गसिंहः कविकुलतिलकः कोऽयथा मध्वशास्त्रे ।

जल्पे जाज्यत्यमानो^३ पक्षपाती

जिज्ञासुर्ज्ञानसारं सकलमनुषिन्मेन्मानुषो वा लयाब्धिम् ॥ १३ ॥

आऽज्जोत्यादा प्रधानात् सकलचिदचितो भाविताः सत्पदार्थाः

क्षुद्रार्थं च दिशेषुः परपुरुषवशा ह्यातृणादा करीयात् ।

सर्वेषा योग्यसृष्टिस्थितिलयनियमाज्ञानदुग्धन्धमोक्षं

शुभदिकः स्वतन्त्रो हरिरिति सुमते^४ तच्च शास्त्रं प्रमाणम् ॥ १४ ॥

१ “- शतशरत्तीर्ति -” ग

२ लुप्तान्यक्षराणि । ग पुस्तके तु “कीटके वा” (?) इतीव पठ्यते ।

३ लुप्तान्यक्षराणि सर्वेष्वपि कोशेषु । ४ “सुमते” ग

सत्य सत्य तदित्य शपथशतयुतं वच्मि हस्ताबुदस्तौ
 अस्तव्यस्तोक्तिरास्तां शृणुत शृणुत हे मानवा माऽवमान्य^१ ।
 स्वामी सर्वस्य विष्णु ववचनं च सदृशो नाधिकस्तस्य हि स्यात्
 सत्ये^२ भातीति सत्यं श्रुतिपतिलिखिता धेनयन्ती जयन्ती ॥ १५ ॥

वन्दे विष्णुं सुरेश स्वजनपरिवृतं ताश्च वन्दे क्रमेण
 श्रीभूरूपा तदिष्टामय विधिपवनो तत्प्रिये वाग्द्युदेव्यो ।
 पक्षीशाहीशरुद्रास्तदुदितदयिता या सुपर्णादिसञ्ज्ञा
 शक्रादीन् काममुख्यानपि सकलसुरान् तद्गुरुन् मदगुरुश्च ॥ १६ ॥

नमस्ते श्रीशास्तु प्रियतम समस्तादपि सदा
 नमस्ते प्राणेश प्रणतसुरसङ्घेष्ट शुभद ।
 नमस्तद्दासा व परमगुब्धस्तत्त्वमतिदा
 नमस्तद्दासा व^३ धुनरिति गुरुभ्यो मुहुरपि ॥ १७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितस्य
 श्रीब्रह्मसूत्रसंग्रहभाष्यस्य टीकाया
 त्रैवित्रमार्गदासकृतावानन्दमाताया
 चतुर्थोऽध्यायः

—o—

समाप्तोऽयं ग्रन्थः

-
- १ "माऽवमान्य ।" क "माऽवमान्ये ।" (?) ग
 २ "सत्यम्" ग
 ३ "नमस्तद्दासेभ्यः" ग